

ItK

4

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1976**

A TARTALOMBÓL

Szabolcsi Miklós: Az anarcho-groteszk a fiatal József Attilánál
Csaplár Ferenc: Kassák önéletírása

*

Hopp Lajos: Rákóczi és Mikes a törökországi emigráció előtt

*

Antoine Coron: Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz
Gál István: Babits béke-írásaiból

Szemle

Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből (Hajdú Péter)
Rapporti Veneto—Ungherese all'epoca del Rinascimento (Barlay Ö. Szabolcs)
Fekete Sándor: Számadás az ünnepről (Imre László)
Ady és Bölöni Párizsában. — Robotos Imre: Az igazi Csinszka (Lőrinczy Huba)
Balogh Edgár: Duna-völgyi párbeszéd (Kiss Gy. Csaba)

*

A hetvenöt esztendős Barta János köszöntése (Németh G. Béla)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1976. LXXX. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József

főszerkesztő

Komlowszki Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társszerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

Szabolcsi Miklós: Az anarcho-groteszk a fiatal József Attilánál 433
Csaplár Ferenc: Kassák önéletírása 445

Évforduló

Hopp Lajos: Rákóczi és Mikes a törökországi emigráció előtt 462
Rózsa György: II. Rákóczi Ferenc ikonográfiájához 479

Műelemzés

Nagy Sz. Péter: Karinthy Frigyes: Kötéltánc 485

Adattár

Antoine Coron: Justus Lipsius levelezése a magyarokkal és Révay Péter kiadatlan levele Lipsiushoz 490
Szepessy Tibor: Ismeretlen Bessenyei-levél egy kiaknázatlan Bessenyei-dokumentum tükrében 497
Péterffy Ida: Pálóczi Horváth Ádám három levele Jankovich Miklóshoz 500
Láng József: Dokumentumok Jókai második házasságának történetéhez 505
Gál István: Babits béke-írásából 520

Szemle

Pais Dezső: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből (*Hajdú Péter*) 534
Rapporti Veneto—Ungheresi all'epoca del Rinascimento (*Barlay Ö. Szabolcs*) 536
Fekete Sándor: Számadás az ünnepről (*Imre László*) 541
Ady és Bölöni Párizsában. — Robotos Imre: Az igazi Csinszka (*Lőrinczy Huba*) 543
Balogh Edgár: Duna-völgyi párbeszéd (*Kiss Gy. Csaba*) 546

*

Bori Imre: Irodalmunk évszázadai. — Летописни и хроники. — Régi magyar művek miniatűr formában. — Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. — Apor Péter: Metamorphosis Transsylvaniae, azaz Erdélynek változása. — Sivirsky Antal: Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében. — Maria Brykalska: Aleksander Świętochowski redaktor „Prawdy”. — Eötvös József művei. Arcképek és programok. — Jókai Mór: Kertészgazdászati jegyzetek. (*Sipos Lajos, Font Márta, V. Kovács Sándor, Somi Éva, Balázs Ádám, Weber Antal, D. Szemző Piroksa, Fried István, Szekeres László*) 548

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest
XI., Ménesi út 11–13.

Nem egyedül az expresszionizmus különféle változatai és eljárásai formálják verseit. Egy másik szándékot nem lehet egyetlen irányzathoz, mozgalomhoz kötni, mégis érezhetően alakítja verseit. Nevezzük *anarcho-groteszk* törekvésnek.

Nem stílus ez, nem formálásmód — magatartás, a kor ellen való lázadásnak egy olykor kétségbeesett-romboló, olykor hetykén csúfolódó formája, amelyet Pintér Ferencnél, de Szabó Lőrincnél is megtalálunk. Nem az expresszionizmus emberhitével, lendületével, de nem is annak üres pátoaszával és illúzióival akar felelni a kor kérdéseire, hanem ideges fintorral, mindentlerontó lázadással, türelmetlen legyintéssel. A csúfolódó gúnytól a világundorig terjed ennek az anarchisztikus lázadásnak skálája — és kifejező eszközeiben gyakran él a torz, a lehetetlen érzékeltetésére a groteszk eszközeivel: a szavak elcsavarásával, képtorlódással, a hiperbolikus ábrázolással. Ennek a lázadásnak egy végső pontja végeredményben a dada is. — Magyarországon ez is szelvedebb formák közt érvényesült. Ennek a kétségbeesett anarchista-dadaista lázadásnak hangulatát adja vissza Aragon néhány sora:

Les gens les gens Dieu les emmerde
Naitre qui me le demanda
C'était l'époque de Dada
qu'importe que l'on gagne ou perde

Renverse ta vie et ton vin
Tout nous paraissait ridicule
A nous sans soleils ni calculs
Enfant damnés des années vingt

.....

Peut être étions nous un naufrage
Peut être étions nous des noyés¹

De a húszas évek „átkozott gyermekeinek” hangját hallatják ekkor az idősebb magyar költők is: „Az órák homloka lüktet, lázas az idő” — írja ez idő tájt Kosztolányi; Babits Mihály is a Csövek, erek, terek széttört dikciójával próbálja visszaadni maga és kora zaklatottságát. Ám a kor fiataljainak lázadását, panaszát megint csak Szabó Lőrinc adja vissza legélesebben:

* Részlet az „Érik a fény” c. monográfiából (József Attila élete és pályája II.)

¹ Aragon: Les poètes 79.

Száraz parafa már a nyelvem,
homok csikorog énekemben;
nem akarom már, hogy akarjak,
mert rettenetes ennyi vággyal
szegénynek lenni s fiatalnak.

Éhes, kíváncsi, ifju hordák; —
száz anyánk volt s mind kirabolták,
ezer testvérünk lefejezték:
rettenetes, hogy ezt a harcot
mindig hiába újra kezdjék . . .

Rettenetes csak várni, mindég,
túrni, hogy az embert leintsék;
dühöngve várni s bukni sorba
vagy beleöregedni lassan
valami rezignációba.

Rettenetes, hogy lelkünk bekenje
dalnokmesterek szitka-szennye;
mind felejtí, hogy fiatal volt
s bennünket ér, mint sunyi korbács,
ami bennük testvéri jaj volt.

Óh, örülni! élni! hősi kedvek:
tehetetlen rothadjatok meg!
Üres megint a régi árok —
vissza, vissza, testvéreim,
kezdetek, lelkek, proletárok!

Itt merni kell, és én se mertem;
jobb lesz magamat eltemetnem,
nem akarom már, hogy akarjak,
rettenetes, ma s mindörökké,
szegénynek lenni s fiatalnak.

Céltalanná válnak a szavak is, az eddigi versformálás minden eszköze:

Írd tenyeredre: soha nem lehet,
ami egyszer volt már. Te is hiába
nyüvöd a régít, a biztos fogást
zord húrodon s idézed ujjaidnak
világtalan memóriáját
az ó-mód, könnyű dallamok felé
a megrettent dallamok felé, mely oly édes
s oly olcsó, mint a fityűlő-cukor.
mindegy! akármi! csak a csönd, a csönd ne!

— kiált fel Babits a *Vén cigány*-ban és hűtlen tanítványa, Szabó Lőrinc meg így intonálja a lázadás szaggatott dallamát:

Nem kell nekem a ti istenetek — !
Gyáva a világ, s beteg —
Lapos mocsarában lapos az ég:
„Felszínt, csak felszínt: ez is elég !”

...
Tér — Mindent ! Együtt ! — És szívemet
szél hajtja — Vitorla, világ felett — !
Sodorj át — tépj ki ! — a tereken:
ölelj meg, ölj meg, Istenem !

Szaggatott, tört dikció, felforgatott vers — tagolatlan felkiáltás és gúnyos deformálás, groteszk képteknika egyenértékű az érzés visszadására. A gúnyos-groteszk formálás, ironikus-dühös-keserű hangszílyal, már a századelő irodalmában ott van, 1910 körül Carcónál, Tr. Derème-nél és a furcsa J. P. Toulet-nél a francia irodalomban. Ott a képzőművészetben; a húszas évek *átkozott gyermeke* érzését és kritikáját leginkább George Grosz vitriolos, dühös, szellemes rajzai adják vissza, amelyekben nagyváros, társadalom, emberek, méltóságok, pénz és szerelem egyaránt pőrére vetkőztetve, undorral és groteszk karikatúrává torzítva jelenik meg. A groteszk formálásmód nem formai konvenció, hanem a világ megragadásának egy különleges módja — még pontosabban torzítás, amely akkor lép fel, ha nincs egységes világ-értelmezés, ha a „világ kifordult sarkaiból”, és a művész át nem tudja már látni és értelmezni.² És groteszk hatást kelthet a mű, ha „egyenesen, direktén” tükrözi a valóságot, de az olvasó tudati, helyzetértelmezése annyira ellentétben van evvel, hogy ezt is csak gúnyként, tréfaként, torzításként tudja értelmezni.

A groteszk formálásnak van meghatottság-, ellágyulás-, általában érzelem-ellenes szerepe is; itt érintkezik a „fekete humor” szürrealista gyakorlatával. Az elmúlt vagy elmúlásra ítélt társadalom művészeti konvencióját csak gúnyosan, „hidegen”, „objektíven” lehet megítélni.³ Az érzellemmel, humorral teli József Attila is olykor ezért játssza a hideg, érzelemmentes társadalomunkvívilit.

Az 1920-as évek groteszk formáinak emellett van olyan funkciója is — különösen a weimari Németországban —, hogy a polgári „fogyasztó” számára elfogadhatóvá, kényelmessé tegye a lázadást — azzal, hogy kimondja magáról: sem a lázadást, sem az azt kifejező művészetet nem kell komolyan venni...⁴

De József Attilánál ez a groteszk hang nem ilyen funkciójú — ha más nem, a *Tiszta szívvel* esete az ellenkezőjét bizonyítja —, hanem egy társadalmi indulatú forrongós egyenértékű kifejezési módja.

Ez az anarchisztikus lázadás, ez a hetyke, világ ellen való fordulás, ez az ideges világ-undor sok formában jelentkezik 1923–24-ben József Attilánál — hagyományosabb, nietschei

² Vö. pl. „Das Grotleske ist die Struktur einer Weltbegegnung... Die Grotleske ist die Struktur, in der Erwartung, ein Sachverhalt werde in einer bereits bekannten Weise gedeutet, enttäuscht wird, ohne dass eine angemessenere Deutungweise bereitsteht.” (Carl PIETZSCHKER: Das Grotleske. Deutsche Vierteljahrsschrift f. Lit. wiss. u. Geistesgesch. 1971. 2. 197—211.)

³ L. SZABÓ György: A „groteszk” típusai az avantgardizmusban. I. OK. XXI. 1—4. 30.

⁴ A groteszk ilyen funkciójára nagy erővel mutat rá ADORNO: „Gesellschaftlich ist die Grotleske allgemein die Form, unter der Verfremdete und Avanciertes akzeptabel gemacht wird...” (Philosophie der neuen Musik. Europ-Verlagsanstalt, 1958. 146.) Az ő nyomában az újabb nyugatnémet irodalomtörténetírás Morgenstern és Ringelntzot így ítéli meg.

lázadás, a Gonosz Lázadás formájában, „egyenes” és groteszk formában egyaránt. Eleinte talán két 1924 januárban írt hagyományosabb formálású versében. *A Lázadó Szentek* és *A villámok szeretője* szorosan összetartozik.

Az első szabad bibliai parafrázis: Lenin halálára.⁵ Az önrímes, páros sorok, a 11-es, hangsúlyosan is ütemezhető jambusos sorok Juhász Gyulától és Adytól ismerősek. Sirató-ének ez, burkolt szavakkal a forradalmár, Lenin önvallomása. Lenin egyszerre lesz új, de gonoszokat legyőző Jób; egyszerre Keresztelő Szent János, Ábrahám és Lót is, Szent Péter és Isten maga — a szegényekért dolgozó, „lázadó szent”. — A vers félreérthetetlenül e forradalmár emberfölöttivé magasodott alakját énekli meg — olyan fokú átmitizálással, elvontsággal, amely a kor forradalmi költészetében nem ritka. Új messiásról van itt szó, „qui tollit pecata mundi”, aki magára veszi a világ bűneit, „aki magára vállalva minden bűnt és szenvedést, a meg nem értést is, feláldozza magát az emberiségért”. (Lengyel B.)

Itt utalnunk kell ez időszak verseinek egy másik sajátosságára: a világiasított *bibliás* hangra. Tolsztoj és Dosztojevszkij, Madách és Nietzsche, Ady és Juhász Gyula óta — s más kortársainál is — az emberiség, a társadalom s az egyén kérdései a Biblia általánosított szavaival nyernek kifejezést, az „ördög” és a „Krisztus” köznyelvivé válnak, a Biblia szavai népszerűsített közkinccsé. Sőt: a Biblia szavainak s főleg az Evangéliumnak egy bizonyos áttett-absztrakt felhasználása egyenesen a haladó polgári vagy a forradalmi gondolat jelzése, jelbeszéde is lesz, elég, ha olyan vallástalan író, mint Karinthy bibliai utalásokkal teletűzdelt művére utalunk — a *Krisztus vagy Barabbás*-tól a *Számadás a talentumról*-ig. Így a Krisztus-forradalmár egyenlősítése jelen volt az egész századelő irodalmában, s magánál József Attilánál is a *Lázadó Krisztus* óta.

A párdarab viszont — önarckép, *A villámok szeretője* kevésbé ünnepélyes, kevésbé bibliai, párosrímei már nem önrímek, jambusai jobban kiemelkednek. Romantizált, túlnövesztett kamaszos szertelenségű, groteszk önarckép — utaltunk már a Nietzsche-párhuzamra. A vallásos fogalomkörből indul, de ugyanakkor vallásellenes — a *Fiatal életek indulója* egy sajátos egyéni lázadásá átalakított változata is. És ugyanakkor a világhódító, „vasgerincű”, villám-szívű hős éhes, árva szegény diák is, aki „korgóbban korg húsz dühödő gyomornál” és aki, mint *A megfáradt emberben*, a magányt, a csendet, a békét szereti tulajdonképpen:

Ha szép idő van, a földeken fekszik,
csak ritkán békít, csak ritkán verekszik.

Egyszerre hősies-prófétás póz, groteszk világlátás és egyszerre szégyenlős-vidám önvallomás.

A hetyke, a világ nehézségeivel szembeálló hangnak s egyszerismind az általános helyzet vidám-ironikus kifejezése az

Egyszerű ez

Lement a nap nyugaton,
feljött a nap keleten.
Egyszerű ez,
él az, aki eleven.

Rongyos mindegyik zsebünk,
rossz a magyar zsebe rég,
egyszerű ez,
elveszett az ezerév.

⁵ A kéziraton ez található: L. halálára, a megírás időpontja pedig 1924. január 28. Az egybesés nyilvánvaló. Erre utal KORMÁNYOS István szóbeli közlése is (It 1954. 355/56. PÉTER L.: JA textológia). L. a kérdésről, a vers értelmezéséről LENGYEL Béla: JA és a NOSZF, MTud. 1957. 367—8.

Ha elveszett, elveszett,
nem keressük már elő,
nem érünk rá:
vonaton jár az idő.

Vonaton jár az idő
s gépből csinál madarat,
egyszerű ez,
a gyalogos elmarad.

Szolgabíránk az agyunk,
nem parancsol más nekünk
egyszerű ez,
mi már motorral megyünk.

Nem vagyunk mi bölcs urak
S nem is vagyunk szamarak.
Új ezerév
új magyaroknak marad!

Hetyke kis legény e vers
s nem fél, így hát nem pimasz,
egyszerű ez:
csak a bátor az igaz.

Már a választott versforma is egyedülálló ekkor József Attilánál — könnyed, szökellő dalszerűsége egykorú dallamra enged következtetni. — Metrikai terminusokkal leírva trochaikus vers ez, három hetes sorral és két trocheusból álló refrénnel.⁶ A trocheus a kor sok jambusverse mellett ellentétként is hat — a fiatal költő már ekkor tudja a forma-metrum/ tartalom kontrasztjának azt a mesteri technikáját, amely azután a *Születésnapomra* játékos formája és vésszen komoly tartalma közt feszülő ellentétben éri el csúcspontját. A refrén csúfondarósága, álnaivitása csak aláhúzza ezt a kontrasztot: mert a kis vers nagyon is bátor, nagyonis egyértelmű — a fiatal költő legvilágosabb politikai állásfoglalásai közé tartozik. A látszólag banális ténymegállapítás, amely az első szakaszt indítja, voltaképpen politikai állásfoglalása, mégpedig a fiatal Szovjetunió mellett.⁷

Új, értelmes, korszerű — és az egész szövegösszefüggésből kitűnően: szocialista Magyarországot akar a fiatal költő — egyúttal, az „újarcú magyarok” gondolatának fiatalos, vidám és bátor megfogalmazását adja. Gúnyos kifigurázása a vers minden magyarkodásnak, honfibúnak, értelmetlen hagyományhoz való ragaszkodásnak is; hetyke, vidám, dacos hangon — ha tetszik, tehát magyaros-kurucos daccal —, de egy új, egy racionális, intellektuális, tudományos magyar fiatalság vallomása is. Egyszer változtat csak a refrénen: az utolsó előtti

⁶ L. SZILÁGYI Péter: i. m. 155. — Másképp SZABOLCSI G. (JA Makón és Szegeden. JA és Csongrád megye, 1955. 51.); ő magyar ritmus és trocheus játékos keveredését hallja ki belőle.

⁷ Így LENGYEL Béla: i. m. 372. — TÖRÖK Gábor (A lírai ige-függvények 92/93) kettős rétegű mögöttes értelmet lát benne; „józanul számot vetek a világgal, úgy veszem a valóságot, ahogy van” és mögötte a politikait, pontosabban a kultúrfilozófiáit. A „nyugaton”-nal kapcsolatban Spengler Untergang des Abendlandesjére utal; a „keleten”-nel pedig „A Szovjetunió kívül ez időben még befér a föltörő japán kapitalizmus is — a Főlkelő Nap országa! —, sőt lehetnek benne utalások az akkoriban divatba jövő keleti kultúrákra, a hindura és kínaira is.” Ezt az értelmezést sem lehet kizárni.

szakaszban, amikor az *Új ezerév* ugyancsak erős choriambusa emeli ki a vers fővonalát — S a záróstrófa, amely mintegy a zárás után már, kommentár, aláírás és önarckép, a fiatal költő ekkori jellemzése is: —

„Hetyke kis legény . . .”

Rokon fogantatású, rokon művészi elképzelésből született — talán valamivel utóbb — a *Forduló*. A változásra érett helyzet, az értékek relativizálódásának és a feleslegességnek érzése, a mindent felforgató forradalom közeledése (ennek jellegét azonban a „zászlós-piros” lobogású láng árulja el, és erre utal az eredeti „Csatadal” cím is) — ez kap hangot egy magyaros színezetű expresszionizmusból, tehát Pintér Ferenc és Szabó Dezső vívmányaiból táplálkozó nyelven és formában. Sajátos, bonyolult a versforma, alapja a magyaros tizenhárom sor, 4—4—4—1 osztásban, négy ilyen sort szakít meg egy szabályos nyolcas, de ezenkívül trochaikus lüktetés is észlelhető bennük,⁸ és az erős ritmikus dobolás azt a benyomást kelti, hogy még talán valamely zenedarab dallama is. Ebbe a nehézveretű, nehézjárású formába, egy mondatot egy-egy sorba illesztve, felhasználva a hosszúságukat, görgeti, sorolja az apokaliptikus képeket, a változások jeleit, voltaképpen mellérendelő módon párhuzamos képeket rak egymás mellé. Megannyi kísérlet a helyzet megragadására. Az indítás kitűnő. József Attila nagy, történelmet idéző, folyamatokat pontos élességgel összefogó sorai közül való:

Változások nehéz szagát görgeti a szél, —

de a folytatás már kimódolt-mesterkéltné, mintha versenyre kívánná kelni Pintér Ferencsel:

vincellérek enmagukat ütik csapra már . . .

S a képanyagban megtaláljuk a hiperbolikus-technicista túlzásokat: „Most az órák mutatói ventilátorok . . .”, de itt is felbukkan egy túlzásában is ötletes kép, „jó földünk az óriási lendítőkerék . . . szándékaink — széles szíjak — megölelik . . .”, ahol a sziszegő alliteráció-sor és a gépábrázolás a Munkások transzformátorképét előlegezi. Egyébként a *Forduló* képanyaga inkább paraszti-vidéki jellegű (vincellérek, komondor, juhász). Ez az a vers, ahol a legmerészebb-idegesebben bánik a szavakkal, ahol a magyaros expresszionista szó- és mondatépítés eszközeit próbálgatja: „kiáltások raknak csöndből külön halmokat” — jellegzetes Szabó Dezső-i mondat lehetne, és az a játék a középfokkal, amely a verset jellemzi (madarabb madár, hálóból-szemmel), szintén expresszionista „akarati” aktus.⁹ Az apokaliptikus, sőt groteszk karkai utolsó előtti szakasz után („mintha mindenki utazna és üres a vonat . . . üstökös hull, bútor röppen”) optimista, vidám, kamaszos befejezés következik — a harcsoakra váró lányok és a felcsapó láng képével. S így, ha nem is mindig sikerült, olykor erőltetett s kamaszosan nagyotmondó vers is a *Forduló*, egy szempontból fontos, figyelemre méltó: a fiatalok, s köztük József Attila „korérését”, „közérzetét”, legalábbis annak egyik változatát kevesen ragadták meg kortársai közül ilyen világos pontossággal.

A „hetyke, lázadó” és „megfelelő” magatartás közti belső küzdelem verse a *Komoly lett már* is, ez is a *Villámok szeretője* ellendarabjának számít — habár formanyelve, stílusa csak olykor viseli magán a groteszk jegyeit. Van rokonsága a *Forduló* sajátos képzésmódú szavaival („heje huja lelkem”, „kalapáló, hajórákó kedvet . . .”), s ott van benne az elmúlt év „baudelaire”-i képtechnikájának nyoma is. De legérdekesebb számunkra a „másik én”, itt ellentmond a oktalan próféta” voltak, a „cifra szóvá gyötört akarás”-nak (s itt Ady szavát halljuk: „a

⁸ KISS F. ItK. 1956. 421.

⁹ ILLÉS Endre ez utóbbit annak példájára hozza fel, hogy „még igazi JA ötlet is sután feszeng a versben” (JA szókincse. Csillag 1955. máj. 910). — A „szédületbe zárt” kapcsolatról I. TÖRÖK Gábor: Lirai igeüggyenyek . . . 133. — A vers politikai jelentőségét emeli ki FŐVÉNY Lászlóné: JA 36.

vers csak cifra szolgál), és a munkásokhoz, parasztokhoz közelálló, építő emberré akarja magát átalakítani. Erre vall a vers munkáséletből vett képkinccse is — mintegy ellene szólva így a nietzschei ideálnak (mint bő veritékttől a szegények arca / s meleg olajtól a gépek karjai”). S a költő itt már nem perel istennel — átfogó, lehalkuló, távlatos zárószakaszában elpihenés, megnyugvás. Anarcho-groteszk lázadás és elomló béke- és szelídség-vágy ugyanannak a magakeresésnek két megnyilvánulása.

A groteszk, expresszionista jellegű néhány „arckép” vagy „életkép” is keletkezett ez évben. Zilált, ideges, zaklatott, groteszk formálásmód példája a Figyel a kancsal — amelyről nem is lehetetlen, hogy egy tanár- vagy osztálytárs csúfolódásának tanúja vagy emléke.¹⁰

Az erőltetett képek itt zaklatott, üzött, cél nélkül lázadó állapotból fakadnak:

Ki vagy? ... Gügyögve gyűjti már a hajnal
pihenés csibéit ... Alszom? Vagy élek? A kancsal
paraszat dobál hátamra. Jajdulok ...

vagy

(Az Isten is kinőtt cipőket talpal
és lelkünk csupasz lábbal jár a kancsal
sziklás, szúrós szemén.)

Ugyanennek a lázadásnak, társadalomellenes indulatnak — formában azonban sokkal higgadtabb tárgyiasítása egy újabb kettősarckép, a *Koldusok*. Aránylag ritka típus József Attila költészetében: párbeszéd-vers, két — távolított, ábrázolt — szereplővel, tehát voltaképpen epikai vagy más inkább kis-drámai forma, sőt nem is lehetetlen, hogy egy ekkoriban tervezett drámájából kerülhetett ide. A „fiatal” és „öreg” koldus párbeszéde a Nyugat költészete által kedvelt formában, 10/11-es, utóbb 10/10-es kétsorosokban szól — amelyeket azonban kétszakaszonként párosrímek fűznek össze, s ezek jambusait több ponton anapsztusok élénkítik.¹¹ Voltaképpen egy a századvégi és századeleji francia és magyar költészet által használt, a végsőig finomított formát (Verlaine: Colloque szentimentaljának formáját) használja fel ellentétül és groteszk szándékkal — egy nagyon is köznapi, „naturalista” téma, a két koldus vitázó veszekedése keretűl, amelynek harmadik részében már a kegyetlen gyűlölet hangjában szólnak egymás ellen. A mélységből csak az „ép, erős gyerek!” utáni vágy hangzik ki. Verstechnikában, formanyelvben a *Koldusok* még a Nyugat hagyományát követi — lázadó, anarchista indulata sorolja a groteszkversek csoportjába.

Van azután a verseknek egy olyan csoportja, amelyek ezt a rosszérzést, az élet-céltalanságának tudatát, a feleslegességet, az ideges-undorodó mozdulatot, a félresikerült lázadást „direkten”, egyenesen, áttétel nélkül első személyűen vallja. A legkorábbi valószínűleg a *Mindent hagyok*,¹² amelynek első két sora azonos *A világ megokolt utálatát*, ill. az *El Innen* 1923. júniusi versek 15—16. sorával. — Ez a voltaképpen bibliai eredetű kép¹³ a maga helyén vadító-groteszken hat, ám a vers egésze különös, ugráló-ideges menetével, szaggatottságával, felkiáltásaival

¹⁰ Így SAITOS Gyula: JA Makón. Bp. 1964. 66—67. Kovács Károly magyartanárára írott gúnyos versekből került át ez a sor: *Mindig figyel valaki, aki kancsal* a későbbi versbe.

¹¹ SZILÁGYI P.: JA időmért. vers. 51 idézi a „döccentő-hökkenető” anapsztusokat („pszt, meghallják, s nem, az, aki erre jár...” stb. Vagy: De a nők, ó...).

¹² Bár a kritikai kiadás, mivel más adat nincs megjelenésre, mint a NK kötet, 1924 végi versek közt közli, nem lehetetlen, hogy egy teljes évvel korábbi.

¹³ L. SCHEIBER Sándor: JA istenes verseinek tárgy- és képzettörténeti háttere. It 1946. 21—22. „A teremő kőpés motívuma ez: Isten kőpéséből lett a föld”; a cikk kimutatja, hogy az a „keleti eredetű, kozmogóniai legenda-motívum” hol mindenütt fordul elő. Ugyanez a tanulmány világít rá a vers egy másik különös helyének eredetére. A „... egy csöpp vérem, ami megmaradt, végiggurul lobogva az égen. / Utánaszaladt. / A földre ekkor tűzcsóva esett”, is ismert motívum, benne apokaliptikus zsidó és pogány képzetek vegyülnek (pl. Muspilli).

és mitológiai eredetű, apokaliptikus képeivel a csalódást, a rosszkedvet, a becsapottságot mondja, és orvosságul a dühös legyőzetést, önmagába való visszahúzódat hirdeti, *A villámok szeretője* képzetköréhez tartozó képpel pedig a kényszerű békét, a hajszolt megfáradtságot sugallja:

... De már mindent hagyok,
villámokból font kerítés tövébe,
már lefekszem a szívem közepébe.
Egész nyáj leszek benne ...

Mindenestül azonban kétségtelenül gyenge verse a költőnek, valamivel sikerültebb a *Nekem mindegy* ... , amely újabb adatok szerint 1923 végéről, 1924 elejéről való.¹⁴ Hangvétele az *És keressük az igazságot*, meg a *Magyarok* típusú versekhez áll közel, tehát az egyszerűbb, közvetlenebb, magyarosabb tónusú, lendületes nemzedék versekhez — ezúttal elnyújtott szakaszokba torlódott, ritmusosan emelkedő panasszal. Ez a panasz mintha csak egy baráti beszélgetést folytatna, az istenhitről:

Nekem mindegy: van isten, vagy nincsen
s bizonyisten hinnék benne,
de még annyi szabadidőm sincsen ...

Mindegy — hangzik a panasz, „a mostaninál / úgyse lehet rosszabb”, „ha van: kutyába vesznek / ha nincs, kutyába se vesznek” ... Az első résznek sajátos „fekete humora”, legényes nekibúsulása, hetyke „mindegy”-hangulata után a második szakasz erőltetett képsorral megemeli ugyan a verset társadalmi indulatban, a „gazdagok” ellen a „szegények” mellett emel szót, de egyúttal szét is töri. A *Nekem mindegy* így egyrészt a világrundor, lázadás jelzése,¹⁵ másrészt a szegényember versek sorába is illeszkedik:

mert szegény itt az isten,
világot-teremtő isten ...

Ugyanez a hetyke, csakazértis lázadás és ugyanaz a céltalanság-érzés szabadverses, „modernebb” hangszereléssel, groteszkebb képekkel, köznapiban s városiban a *Bosszúság*. Önmagát győzi meg benne: mindenek ellenére „a népekkel törődni” kell — s bárhogyan tiltakozol, úgyis ezt kell tenned,

„mert nincs jogod befogni a szádat ...”

hangzik el a mondat, amelyet majd halála előtt ismét meg az *Ars poeticában*:

„Én nem fogom be pőrös számat ...”

¹⁴ A kritikai kiadás még csak a *Nem én kiáltok* kötetből ismerte. Azóta Illés László kutatásai megállapították, hogy a hallei *Das Wort* c. (kommunista irányítású) irodalmi folyóirat 1924. jan. 26-i számában látott napvilágot. Hogyan került oda, még nem tudjuk — de eszerint bizonyos, hogy 1923 végén már készen állt.

¹⁵ Érdekes egybeesés, de nyilván nem több annál — hasonló motívum bukkan fel ellenkezőjére fordítva ekkor Babits Mihálynál: „Nekem a gyilkos is testvérem, és tudom / mily könnyű manapság ölni s milyen könnyű / mondani, hogy *minden mindegy*.” (Kanizsai Dorottyá.)

A *Bosszúság* mintha csak ezért született volna, hogy dühét, bosszúságát kiadja, hogy „könnyülő szívvel” elmondhassa — „Fene, aki megeszi . . .”, vagy hogy maga is kipróbálja, hogy illenek e fajta szavak, mint „frászkarika”, „panoptikum”, „egészségügyi múzeum” a versbe, hogy neki hogy áll az a dadaistább modorú, a „vagányosabb” hangvétel.¹⁶

A *Nekem mindegy* — a *Bosszúság* — a *Mindent hagyok* állandó vitában vannak egymással, mint ahogy a költő is ingadozik: a többiekért szólni és visszavonulni — a „minden mindegy, egye fene” és a csakazértis között. A folyamat végén majd a *Ködből, csöndből* artikulálatlan üvöltése áll.

E verseknél idegesebb, formátlanabb, dühösebb, kiegyensúlyozatlanabb s formálásában is az anarchista lázadást visszaadó az 1924 eleji *Hét napja*, *Igaz ember* és a *Kakukk Marci*. Az első sajátos hangulatát éppen a szabályos-kiegyenlített tagolás és a „rohanó” tartalom közti feszültség adja.¹⁷ Népmesei-epikus stílusban, hármas ütemek pontos osztásában kezdi, mindjárt a második sorban egy elrugaszkodó-merész képpel:

Tintába mártom tollamat
és tiszta, kék égbe magamat . . .

és elindul, egyre gyorsabb ütemben a panasz,

Félrerángatom a harangkötelet . . .

és az „igaz ember”, a költő próféta panasza hangzik fel, vad, túlzó stílusban, kétségbeesetten, de avval a meggyőződéssel mindvégig, hogy

magadat tisztán találod meg másban
és nyugalom van a szükséges rohanásban . . .

hogy azután egy szivből szakadt sóhajjal csendesüljön le a vers:

Ó barátaim, hét napja nem ettem.

Jóság-vers ez is, Tisztaság-vers, Szegényember-vers is — a fáradt költő próféta panasza is, a kuszált-rohanó versbeszéd mintája, a túlzás, a feszültség érzékeltetésének próbája, az egyszerű-szívhezszóló és a bonyolult-áttett feszültség megteremtésének kísérlete.¹⁸

Az egyéni bonyolultság verse az *Igaz ember* is, ideges, nemigen sikerült alkotás — az a jelentősége, hogy a személyiség-szétbontásának, a test és lélek rétegződésének, érzékeltetésének kísérlete, szertelen kép- és motívumhalmazában, groteszk játékaival, műveltségi elemeivel. — És bár dokumentumnak kétségtelenül érdekes, nem a legsikerültebb a *Kakukk Marci* sem, ez 1924 márciusában Tersánszky J. Jenőnek ajánlott kéziraton megmaradt alkotás. Tersánszky maga őszintén megírta, hogy nagyon rossznak találta: „Rémséges rossznak találok. Mert valóban, visszavonhatatlanul az volt a költemény. Nem is jelent meg sehol, soha. Egy kéziratgyűjtőnek adtam. Kassák Lajoson át utánozta Walt Whitmant.”¹⁹

¹⁶ L. BÓKA László: JA költői eszközei. Tegnaptól máig 311–312. Szerinte „szélesebb tömegekhez akar szólni, ezért keresi a szélesebb tömegek által használt kifejezéseket, például a városi nyelv szavait, olyan fogalmak megnevezéseit; amelyek a nemcsi falusi hagyományú magyar költői szóhasználatból természetesen hiányoznak. . . ki akarja bővíteni a költőiség fogalmát, meg akarja szaporítani a költői nyelv szókincsét.”

¹⁷ L. részletes ritmuselemzését: KISS F.: JA ritmikája. ItK 1956. 417.

¹⁸ FEJTŐ Ferenc azt emeli ki, hogy a vers kassákos („Ki látja meg, hogy már látszanak — kilógó nyelvünkön az igért utak”) csakhogy ő rimbe szedi Kassák asszociációit s a fura vers végén preraffaelita mód jámbor realizmussal lep meg: „Ó, barátaim, hét napja nem ettem.” (JA költészete, Szép Szó 1938. VI. 72.)

¹⁹ Ekk. 125.

Tersánszkynek, sajnos, igaza van, a neki ajánlott vers túlzásfűltséggel, kimódolt képeivel, a regényből vett, de expresszionista-akarati módon továbbcsavart kifejezéseivel, szétomló szabad szerkezetével a fiatal költő legkevesé sikerült kísérlete. De ennek az anarcho-groteszk lázadásnak, ennek a képhalmozásnak, ennek a szertelen szerkesztésnek is megvan a maga helye és funkciója költészetének fejlődésében. Hamar odahagyja, igaz, de megmarad hajlama a groteszk formálásmódra, a sikok eltolására; eredeti képalkotásra való hajlamát pedig csak fokozta ez a kísérletsorozat. És magatartásában is: megfelelt egyénisége hetyke, bátor, világga) szembezálló oldalának — annak a hajlamának, hogy látszólagos cinizmusba rejtett érzellemmel szemlélje önmagát s a világot. A köznapi élet, a vagány-nyelv, a társalgási nyelv szavaiknak beemelése költészetébe továbbra is törekvése; és a groteszk formálódásmód a magyaros formák rugalmasabbá tágitásának váratlan lehetőségeit mutatta meg. E kísérletek hasznosításával is születhetett meg huszadik születésnapjára az *Április 11.*:

A talló kalászeit hányva
s a verebek közé belesvén
nagy szél kapott föl egyszer engem
hirtelen, áprilisi estén.

Gyerekeit kereste arra
s engem talált ott épp az útbán.
Bömbölt, örült s én mosolyogva
rengeteg mellén elaludtam.

Vitt falvan, földeken keresztül,
meghempergetett jó sárosra,
cibálva és kacagva vitt egy
pesti, csatáros külvárosba.

Az uccán vidám jasszok lógtak
s még vidámabban verekedtek,
kiabáltak, kiabáltunk és
a jasszok végül berekedtek.

Mondom, valami nagy ünnep volt,
a hívek templomokba mentek
s reszketve, szomorú kézzel
áldották meg őket a szentek.

S hogy a harangok búgtak, fölött
a szivekben nagy, esti béke.
A gyilkos végzett emberével
s úgy menckült, kalaplevéve.

Reménységnek és tulipánnak
kicsikis deszka-alkotmányba
1905-ben ígyen
iktattak be az alkotmányba.

A kártyás munkásnak fiuként,
s a szép, ifjú mosóasszonynak,
ligetnek, sárnak, vágynak, célnak,
fejkendőbe kötözött gondnak.

A szegényasszony rég halott már,
de fiát a szél el nem hagyja,
együtt nyögünk az erdőn éjjel
s együtt alszunk el virradatra.

Persze: ezen a versen nemcsak a groteszk formálás érezhető, hiszen egy év alatt a fiatal költő sokat olvasott, sok hatást asszimilált. Bori Imre ezt a verset már a szürrealizmus körébe utalja;²⁰ inkább úgy tartom, hogy a népi hang vegyül itt a magyar expresszionizmussal, s az egész versen a groteszk formálásnak egy érzelmes-gúnyos felhangú változata az uralkodó. Szabályos jambus-vers, négyes-négy és feles jambusok kombinációja, tehát megszerkesztettebb, fegyelmezettebb, mint az egy évvel ezelőtti groteszk versek, s a laza félrím is összefogja. A sorok egy részének még határozottabb ritmizálása, gagliardizálása²¹ még kötöttebbé teszi. Ezen a kereten belül nagy-ívű, „ugró” s ugyanakkor stilizált-groteszk képek sora helyezkedik el. A vers voltaképpen három szerkezeti részből áll:

Az első 7 versszak a születés pillanatát, előzményeit ábrázolja — egy a következményekről szól — s a befejező a jelenről s jövőről. Egy sajátos, játékos ötlet indítja és zárja a verset s teszi egyúttal légiessé: az „áprilisi szél”, amely fölkapja az újszülöttet (a „széltől született” népmesei képzetére utal evvel), s amely azóta sem hagyja el. A lendületes, levegő-kezdet alkalmat ad arra, hogy az „utca és föld fia vagyok” motívumát groteszk-vidámra stilizáltan fejlessze tovább — a „tarló”-ról a pesti csatáros külvárosba került fiú útjával. S következik a tabló: az 1905-ös Budapest gúnyos, de szeretettel teli képe, csaknem egy George Grosz-karikatúra modorában vagy Brecht darabjai stílusában. E részben a hang gúnyos s groteszk, s ezt a nyelvtani elemek sajátos felhasználása is aláhúzza. Jellemzője a sajátos, kicsinyítő-torzító látószög — a szél antropomorfizálásának komázó-ironikus módja — a kolokviális versépítés („Mondom . . .”) és a nyelvi eszközök „filoszos-ironikus” felhasználása. Az első szakasz „belesvén”-je már sugallja ezt a bölcsészhallgatói ízt — és a negyedik szakasz ismétléstechnikája csak aláhúzza. A rímek Kosztolányira emlékeztető-játékos élessége (berekedtek-verekekedtek, mentek-szentek) teszi teljessé ezt az ironizáló-groteszkké tevő technikát. A csúcspont a „megszületés szakasz” — a tréfás vallásos paródia. Ismét csak nyelvtani eszközökkel való játéka teszi groteszkké: a kettős dativus az elején (ahol még a „tulipánnak” újabb célzást rejt: a „tulipánnak” a tulipán-mozgalomra utal, mint ahogy az „alkotmány” az alkotmány akkori ünnepe). Az „alkotmányba” szóhoz egy másik morbid-gúnyos játékot is fűz — a nagy állami alkotmány és a kis deszka-ágy kétértelmű azonosságát, és mindehhez hozzájárul az „1905-ben” játékos írásmódja.

Eddig a szakaszig a groteszk hang, az ironia, az önironia az uralkodó, innen azonban — mihelyt az anya képe felmerül — inkább az elérzékenyült komolyság. A dativusok értéket nyerne. A két szülő tömör-fájdalmas, pontos jellemzése („kártyás munkás” és „szép, ifjú mosóasszony”) után az önmaga következő éveinek nehéz sora, az anya kinja, fájdalma, gondja lép előtérbe: „Fejkendőbe kötözött gond” — a legnagyobb József Attila-i tömörítések egyike. és a bevezető részt is messi elcsengő távlatot ad, „A szegényasszony rég halott már . . .” fájdalmas s egyúttal mesei hangja uralja, s a széllal, a természettel, a világgal való egyesülés zárja.

Dühös, sok korábbit visszavonó vers a *Ködből, csöndből* — a Népszava 1925. május 1-i száma közölte. Formája egyszerre ütemezhető hangsúlyosan vagy laza jambusként, egyik sora trocheusként is.²² (Pl. „rúgtak itten . . .”) S maga a vers népi költészetből vett vagy a bibliából is származó párhuzamosságokkal, a régi magyarságra utaló képekkel („Örülhetnek a had-

²⁰ BORI Imre: A szürrealizmus ideje. Újvidék, 1971. 90.

²¹ L. SZILÁGYI: i. m. 231.

²² L. SZILÁGYI Péter: JA időm. 137.

nagyok . . .”) van teli — de ezekből az elemekből laza, szenvedélyes, rapszodikus, ideges szerkezet épül, amely leginkább *Az őrült* drámai monológjára emlékeztet. A *Ködből, csöndből* a *Nem én kiáltok* ideges visszavonása — a költő hangulata a látszólagos belenyugvástól, passzivitástól és érzéketlenségtől („Aki megbánt, én nem bántom / Aki sajnál, nem sajnálom” / ível a „csönd” mint a szegények joga és tulajdona felismeréséig / „A szegényé csupán a csönd. / A köd, a csönd sosem ragyog, / én már ködből, csöndből vagyok . . .”) és innen a bosszú várásig, s a tagolatlan nagy kiáltásig, átokig („míg valaki föl nem ordít / ködből, csöndből föl a holdig . . .”). Igazi, türelmetlen anarcho-groteszk lázadás, a népi formai keretet már nehezen is túri.

A groteszk elemek ily módon nyernek értelmet, funkciót, kapnak új felhasználást már 1925-ben. Még hosszú ideig él velük — elsősorban a Medáliák korszakban.

Miklós Szabolcsi

L'ÉLÉMENT ANARCHO-GROTESQUE CHEZ ATTILA JÓZSEF

Au cours de l'analyse des couches de la poésie de jeunesse d'Attila József, l'étude fait ressortir une tendance caractéristique de la période de 1923 à 1925. En même temps quand le jeune poète s'est tourné aux moyens de l'expressionnisme, du néo-populisme hongrois et du constructivisme, il a écrit, pour exprimer son dégoût du monde et son révolte, comme tant d'autres de ses contemporains, des poèmes de caractère anarchiste et souvent d'un façonnage grotesque. Il exprime son dégoût du monde et son effort de chercher sa place en partie dans des poèmes d'un romantisme révolté (*L'amant des éclairs*), en partie dans une série de poèmes apparemment sérieux, mais en réalité ironiques et hautains (*C'est simple*). Dans sa manière d'expression, l'impassibilité apparente et l'exagération hyperbolique varient souvent au dedans du même texte. La révolte anarcho-grotesque devient ainsi l'un des éléments composants de sa poésie de cette période; il crée une synthèse particulière dans sa composition intitulée *Vie d'argent*, où il amalgame les moyens de la technique cubiste du montage, du façonnage grotesque et de la voix de la poésie populaire hongroise.

„úgy emelem fel most a sorsotokat mint egy szál vörös rózsát ami az én szívemből virágzik” (Kassák)

1.

Az az ellentmondás, mely a konstruktivizmus optimizmusa és az 1920-as évek társadalmi, politikai realitásai, másrészt pedig az irányzat önként vállalt exterritorialitása és a közvetlen teendők elvégzésének fontossága között volt, már a bécsi *Ma* idején felszínre került, s a konstruktivisták nemzetközi táborán belül vitához vezetett. Kállai Ernő a *Korrektúrát* címmel közzé tett állásfoglalásában¹ ezekre az ellentmondásokra és velük kapcsolatban az irányzat akadémizmussá, üres esztétikai divattá válásának veszélyére hivatkozva kijelentette: a konstruktivizmus nem érheti be az egyensúly, a pátosztalan etika és a harmónia elvi követelésével, hanem részt kell vennie abban a történelmi küzdelemben, melyet a munkásmozgalom folytat ezeknek az eszményeknek a társadalomban való megvalósításáért. Erre utalt, mikor azt írta, hogy a konstruktivizmusnak „az önmagáért szóló és önmagukban lezárt objektumok szférájából” vissza kell térnie „a jelenbeli alanyi adottságok küzdőterére”. Ezt fejezte ki, mikor papírra vetette, hogy „a hosszú lejáratú követeléseket” össze kell kapcsolni „a pillanatnyi aktualitások célba rendelt szolgálataival”. Emellett érvelt, mikor figyelmeztetett arra, hogy az adott történelmi helyzetben „a konstruktív végtelenség is éppen úgy szabadjára engedi az összes közeli alávalóságokat és negatívumokat, mint ahogy a keresztény egyház tette és teszi a túlvilági üdvösség nevében”. A munkásmozgalom küzdelmeibe való bekapcsolódást propagálta, mikor leszögezte, hogy az irányzatnak mindent meg kell tennie „az életkövetelések megvalósításához vezető utak gazdasági, politikai és lélektani előkészítése” érdekében, mégpedig „ha arra mód van, a proletariátus forradalmi pártszervezetein keresztül is mint összefogó és agitatív eszközökön keresztül”.

Ehhez azonban szakítani kellett a konstruktivizmus esztétikai dogmaival. Kállai rámutatott arra, hogy a meglévő viszonyok, vagy mint megfogalmazta, „az elsődlegesen még negatívumokban tengődő élet” művészi ábrázolása „megrázó és fölrázó” hatású, s ezért „életre hivatott”. A valóságfeltárás fontosságára figyelmeztetett, mikor azt írta, hogy „a majdani élet elszigetelt kultuszát” fel kell áldozni „a mai élet kultuszáért”. A konstruktivizmusnak egy olyan változata mellett foglalt állást, mely az eszményeket nem a jövőbe előrevetítve fogalmazza meg, hanem a meglévő állapotokból és emberekből bontja ki.

Kassák a vitában közvetlenül nem nyilvánított véleményt. Amikor 1923 végén a *Bécsi Magyar Újságtól* önéletírásra kapott megbízást, egy olyan öntudat létrejöttének ábrázolására vállalkozott, melyben megtestesülnek a költeményekben, a képarchitektúrákban és a konstruktivista manifesztumokban kifejezett pozitív értékek. Erre utalt, mikor művének, az *Egy ember életének* a bevezetőjében megjegyezte: „Mindig az embert kerestem, és bizonyos, hogy magamban is önmagam tiszta embersége érdekel legjobban. Kérdéses azonban, van-e bennem valami abból reálisan, ami egész eddigi életem ideája volt?”

¹ KÁLLAI Ernő: *Korrektúrát*. *Ma* 1923. VIII. évf. 9–10. sz. 16–18.

A Bécsi Magyar Újság által adott megbízásban az önéletírásnak a kortárs szocialista irodalomban kezdődő térhódítása tükröződött. Ez a műfaj alkalmas volt arra, hogy a munkásosztályból jött írók nagyobb szabású irodalmi vállalkozás keretében közre adják élettapasztalataikat. Így jött létre többek között A. Meyenberg *Geschichte einer Frau* (1922), O. Pjatnyickij *Zapiszki bolszevika* (1925), A. Sz. Sapovalov *Na putyi k marxizmu* (1926), Max Hölz *Vom weissen Kreuz zur Roten Fahne* (1929), Agnes Smedley *Daughter of earth* (1929), Ludwig Turek *Ein Prolet erzählt* (1930), G. Germanetto *Memorie du un barbiere* (1930) és W. Haywood *Among cowboys* című önéletírása. Albert Daudistel a *Das Opfer* (1925), O. M. Graf a *Wir sind Gefangene* (1927), valamint Adam Scharrer az *Aus der Art geschlagen* (1930) című regényében a személyes élményeket s egyben az elbeszélő szerepét is más alakra ruházta.

A munkásírók önéletírásai, melyek közül az orosz és az angol nyelvűek a németországi Mohr kiadónak az 1930-ban indított *Internationale Memoiren* című könyvsorozata révén váltak Európa-szerte ismertté, a proletárhősnek az osztálytudatos cselekvésig megtett útjáról adtak számot. Irodalmilag azonban egyenletlen színvonalúak voltak. A szerzők többsége a művészeti, gazdasági és politikai eseményeket állította szemléletének középpontjába, elhanyagolta az individuális mozzanatoknak, a személyiségfejlődés folyamatának ábrázolását. Heinz Jakoby 1931-ben a *Linkskurve*-ben kísérletet tett arra, hogy összefoglalja egy marxista szellemű biográfia alapelveit.² Az eddigi tapasztalatokra hivatkozva felhívta a figyelmet a szematizmus veszélyére. Rámutatott arra, hogy a jellemet a maga teljességében és állandó mozgásban, a társadalommal való dialektikus kölcsönhatásban kell láttatni, mégpedig oly módon, hogy „a rész mozgása megfeleljen az egész mozgásának”.

Az *Egy ember élete* világirodalmi háttéré a munkásírók önéletírásai mellett a műfaj klasszikus darabjai alkotják. Azt az *Egy ember életében* is szereplő kérdést, hogy „Ki vagy? És hogyan lettél azzá, aki vagy?”, először Szent Ágoston tette fel a *Confessiones*-ben. Vele kezdődött el a világirodalomban a saját élet útjának tudatos szemlélete. Ő adott először magyarázó ábrázolást saját fejlődéséről, mégpedig nevelő, mozgalmotteremtő szándékkal. Polemikus fegyvert akart létrehozni ahhoz a küzdelemhez, melyet a IV–V. században a kereszténységnek a manicheusok ellen kellett folytatnia. Saját életútját, a „mélységből” való kiemelkedését példaként akarta állítani „az emberi nem” elé. Ezért tette önmaga számára erkölcsi paranccsá az őszinteséget. Ezért szólt szépités nélkül ifjúkori tévelygéseiről. Ezért ábrázolta belső vívódásait. Ezért helyezte művének középpontjába a híres kerti jelenetet, új emberré válásának pillanatát. Ágoston után a műfaj klasszikusait az a felismerés ösztönözte vállalkozásukra, hogy az általuk vallott értékrendszer meggyőzőbben bontakozik ki a konkrét ábrázolásból, mint az elvont fejtegetésekből. Goethe például a maga önéletírását, a *Dichtung und Wahrheit*-et mint olyan művet jellemezte, melyben „benne rejlik az emberi élet néhány szimbóluma”. Megfogalmazta az önéletírásnak azt az alapelvét, hogy az életnek egy-egy ténye a mű szempontjából aszerint fontos, hogy „jelentett-e valamit”, megerősít-e „egy általános megfigyelést, egy magasabb igazságot”. Az élet és a fejlődés komplex szemléletét a műfaj számára programszerűen követelménnyé tette. Az életrajzíró legfőbb feladatának azt tartotta, hogy „az egyént kora viszonyai között ábrázolja, megmutassa, miben gátolja, miben segíti őt a nagy egész, hogy alakítja át magában mindezek hatására a világról és az emberről alkotott képét, s hogyan tükrözi ezt ismét vissza, ha művész, költő vagy író”.³ A műfaj klasszikusai tudatában voltak az írói önszemlélet értékordozó szerepének. Az önszemlélet Ágostonnál a kereszténység,

² Heinz JAKOBY: Grundlagen einer marxistischen Biographie. Die Linkskurve 1931. 2. 27–32.

³ Johann Peter ECKERMANN: Beszélgetések Goethével. Ford. GYÖRFFY Miklós. Bp. 1973. 541–542; GOETHE: Költészet és valóság. Ford. SZÖLLÖSY Klára. Bp. 1965. 11.

Rousseau-nál a szentimentalizmus és a romantika, Goethénél a felvilágosult racionalizmus világszemléletét fejezi ki, s ekképp a mű elválaszthatatlan része.

Gorkij volt a világirodalmi rangú írók közül az első, aki az önéletírást a szocialista gondolat kifejezésére felhasználta. Önéletrajzi trilógiájában, melynek utolsó kötete, *Az én egyetemem* épp 1923-ban jelent meg Berlinben, a szegényemberek, a proletariátus világának ábrázolása révén rá akart döbbsíteni a valóság forradalmi megváltoztatásának szükségességére. A nehéz gyermekkortól a vándorlásokon, a társadalom megismerésén s a szocialista eszmékkel és a munkásmozgalommal való találkozásokon át a szocialistává és íróvá válásig megtett út ábrázolásával az autobiográfia irodalomban új fejlődésmódot hozott létre. Am nem pusztán e tekintetben teremtett önéletírásával a kortárs szocialista irodalom számára szuggesztív példát, hanem a XIX. századi klasszikus realista hagyományokhoz való viszonyt illetően is. Műve konkrét, érzelmi szférájának kidolgozása során felhasználta Tolsztojnak a jellemábrázolással, az esemény-megjelenítéssel és a társadalmi körkép felrajzolásával kapcsolatban elért vívmányait.

Az a szituáció, melyben az *Egy ember élete* megszületett, a munkásmozgalomnak az 1920-as évek közepére bekövetkezett válsága s Kassákot a munkásmozgalom különböző csoportjai részéről ért támadások révén leginkább ahhoz a történelmi és személyes helyzethez hasonlított, mely annak idején Ágostont a *Vallomások* megírására készítette. A Gorkij által létrehozott fejlődésmóddal az *Egy ember életében*, akárcsak az 1920-as, 1930-as évek többi szocialista önéletírásában, a világháború és a forradalmak élménykörével bővült. Az ifjúkori tévelygéseknek és az ösztönök ébredésének ábrázolása révén olyan elemekkel is kiegészült, melyek először Ágoston, illetve Rousseau művének struktúrájában szerepeltek.

Kassák a rendelkezésére álló élményanyagot két egymással párhuzamosan kibontott motívum, a lázadás és az alkotó tevékenység köre építette fel, mégpedig oly módon, hogy a két motívummal kapcsolatos mozzanatok az erőt kifejező elemekként is funkcionálnak. E három motívumot már korábbi munkássága során is szinte megszakítás nélkül szerepeltette. Az 1916-ban *A Tett* hasábjain közzé tett programjában olyan irodalmat kívánt, mely egyrészt „a szabadulást akaró kapunyitója”, másrészt pedig „az alkotóerők dicsőítője”.⁴ A lázadás motívumot először az *Eposz Wagner maszkjában* című kötetében szólaltatta meg. A kötet előhangjában mint dacot, „mely az égre dörömböl”, mint „megdült ige mécsesét”, „tűzteli kínt” jellemzi önmagát. Ezt az önjellemzést a *Hirdetőszloppal* című kötetben a „szent kurjantásnak jötem / és feleselő dacnak és pogány fáklának”, valamint az „öröm és akarat bitangoló híme vagyok” metaforával megismételte. Az „Ordítsatok föl gépek”, a „vessétek ki a szelepeket”, a „Nem akarunk többé kallódni a szánalomban”, a „bennünk összeszaladt a maradék / vér, velő dinamit / A káosz!”, a „fordítsatok érte fejtetőre a világot” és az „Ó fellázadt ember! ikertestvérem a pillanatidőben” felkiáltással a motívum kibontását eljuttatta a fellázadt ember indulatainak kifejezéséig. „A város felforrt”, a „világéhesen feltápáskodott a vörös zendülés”, a „Görbe hátú szabók, kiégett szemű kovácsok vérmesen fölkkasodtak”, „A legöregebb munkások is lerázták magukról / a gyárak, bányák és pinceműhelyek rettenetét”, a „Széttépett láncokat csikorog az idő”, az „Ég és föld között vörös kiáltások lobognak”, a „visszaverhetetlenül elindultak a világosság dárdái”, „az összekeresztezett utakon elindultak a fanatikusok” és a „Márciusok vért harmatoztak” képpel már a proletárforradalom élményét fejezte ki.

A teremtő tevékenység motívumára építette fel világháborús korszakának legjelentősebb versében, a *Mesteremberekben* a jövőképet. Az alkotó munkát a győztes forradalmak után,

⁴ KASSÁK Lajos: Program. *A Tett* 1916. márc. 20. II. évf. 10. sz. 153—155.

időkre előrevetítve mint a proletariátus tudatosan vállalt történelmi hivatását, a világgal szembeni fölényének jelképét és egy új emberség legfontosabb tartalmi meghatározóját szerepeltette:⁵

Tegnap még sírtunk s holnap, holnap talán a mi dolgunkat csodálja a század.
Igen! Mert a mi csúnya, tömpe ujjainkból már zsendül a friss erő,
s holnap talán már áldomást tartunk az új falakon.
Holnap azbesztből, vasból és roppant gránitból életet dobunk a romokra
s félre az álmodekorációkkal! a holdvilággal! és az orfeumokkal!
Hatalmas felhőkarcolókat építünk majd és játéknak az Eiffel-torony mását.
Bazalt talpú hidakat. A terekre új mítoszokat zengő acélból
s a döglött sínekre üvöltő, tüzes lokomotívokat lökünk,
hogy ragyogjanak és fussák be a pályát, mint az ég szédületes meteorjai.

Az 1920-ban írott *Máglyák énekelnek* című művében, melyet mint világszemlélete „megcsiszolt tükrét”, eddigi munkássága summáját adott közre, a lázadás motívumnak az 1918–19-es magyar forradalmak felidézésétől egy újabb forradalmi hullám ábrázolásáig történő végigvitelével azt a meggyőződést fejezte ki, hogy a valóság lényege az állandó mozgás, az „örök forradalom”. Bár a *Világanyám* és az *Új versek* számozott költeményeiben a proletárforradalom bukásával és az emigránsléttel kapcsolatos tragikus társadalmi élmény és életérzés szólalt meg, néhány kép, a „csuklóból mindenki szedje ki a fegyvereket”, a „szegénység házaiból valaki ki fogja vezetni a sáskajárást”, a „Magyarországon már újra kifúrják a talajt a fanatikuskok”, a „néha érezzük a márciusi szeleket”, a „felhők között vörös angyal repül”, a „gyilkos újságok és lázadt gyűlések vágyakoznak ki belőlünk” révén a lázadás motívuma is jelen van. A *Tisztaság* könyvében egyrészt a romantikus illúziókkal való leszámolás, másrészt pedig a reménytelenségen való túllépés, a munkásosztály világformáló hivatásába vetett hit kifejezésére újra szerepeltette a teremtő tevékenység motívumot. Az illúziókkal, a forradalmi frázisokkal való leszámolásra utalt, mikor kijelentette: „Szeretnék jó matematikus lenni vagy jó mérnök.” A munkásosztály hivatásába vetett hitet fejezte ki a „ha élni akarunk, teremtenünk kell”, a „Gerendákat támasztani születünk”, a „mérnökök szerszámládájából megszületett a hajnal”, az „éjjel és nappal időnk ábrázatán dolgozunk” és „az emberek cement és vasházakat emelnek” képpel.

A két motívum összekapcsolását a forradalmak idején írt *Liebknecht Károlynak* című költemény „Mi pedig a rombolás és építés törvényeivel a fejünkben / elindulunk a lemosakodott földeknek” és a *Fiatalkor munkás* „csak a mi rombolásunkon követhet fel az új falakat” képe után az 1922-ben megfogalmazott „romboljatok hogy építhessetek és építsetek hogy győzhessetek” jelszóval a programadás szintjén újra megvalósította. A rombolás és az építés közvetlen összekapcsolása és a forradalmár magatartás kifejezésére történő szerepeltetése Kassák konstruktivista korszakának jellegzetes vonásává vált. Ezt az összekapcsolást dokumentálta, mikor a Moholy Nagy Lászlóval közösen létrehozott antológiájában, az *Új művészek könyvében* felsorakoztatta „a rombolók legenergikusabbjait és az építők legfanatikusabbjait”. Ezen az összekapcsoláson, a két motívum együtt szerepeltetésén alapult 1920 után saját képzőművészeti munkássága is. Első képarchitektúrái — mint Körner Éva megfogalmazta⁶ — „a rombolva építés manifesztumai” voltak, „az értelmét veszített valóság romjaiból, forma- és szótörédekekből épültek a szellem logikus architektúrájává”. Az ennek szerves folytatásaként létrehozott síkgeometrikus képarchitektúra a tiszta formák, tiszta színek, a nyugalmas vagy dinamikus viszonylatok révén a társadalmi forradalom és a társadalmi építés jelképes megvalósítása volt.

⁵ BORI Imre—KÖRNER Éva: Kassák irodalma és festészete. Bp. 1967. 45.

⁶ I. m. 182.

Kassák a két motívumot az *Egy ember életében* már a bevezetőben megadja. A lázadás motívumra utal, mikor azok közé sorolja magát, akik „a holmikból, amiket elődjeiktől mint sablont, mint formulát magukkal hoztak, napról napra kidobnak valamit”. A teremtő tevékenység motívumot villantja fel, mikor a fentiekhez hozzáfűzi: „Belőlük a világban tapasztalt erők váltották ki a nagyszerűségekre éhes új életet.”

A lázadás motívumot annak leírásával indítja el, hogyan hagyta ott az apai akarattal dacolva és az úrrá nevelődés lehetőségét elutasítva az iskolát, és szegődött el inasnak Spornyi úr kovácsműhelyébe. Ennek folytatásaként másik vakmerő gyermekkori cselekedetét, a temetőben található egyik Krisztus-kép szétparittyázását mint a babonákkal való leszámolást eleveníti fel. „Mindenen túl voltam — írja. — Ott villódzott előttem az összezúzott üveg, és láttam, hogy semmi különösebb nem történt a világban. Nevetett a lelkem, s az izmaim szabadok és frissek voltak . . . részemre nincs több, ami babonákkal egy másik ismeretlen világhoz kössön.” Az iskolából való kimaradásra rárimelteti az inasorból való szabadulást. Itt rövid utalással közvetlenül is jelzi a fenti mozzanatok szerves egymáshoz tartozását. „Az iskolát — írja — kiéltem, eluntam és otthagytam. S az bizonyos, hogy az inaskodásból is éppen elég volt már. A megnőtt testem, a felzaklatott vérem, a kitágult eszem valami mást, valami újat, valami többet kívánt.” A motívum kibontását azzal folytatja, hogy felidéli az érsekújvári fűtőházból való kilépésének történetét, majd ezt az epizódot hozzákapcsolja az előzőekhez. „Most jött ki belőlem az indulat — írja —, a vad elkeseredés, harc volt ez az apám ellen, a vasút ellen, az egész meggyűlölt világ ellen.”

A továbbiakban a tudatos lázadásra utaló eseményeket eleveníti fel: először a szocialista eszmével és a munkásmozgalommal való találkozást, majd a sztrájkok szervezését, az utcai tüntetéseket, utána pedig az egyetben a vezetőség bürokratizmusával és opportunizmusával való szembefordulást. A lázadás motívumot — melynek itt már konkrét politikai, társadalmi tartalma van — a Petőfi és Ady költészetével való találkozás leírásával viszi tovább. „A lázongó ember — írja Petőfi-élményéről — a saját érzéseit és gondolatait találta meg ezekben az írásokban, s olvasásuk közben még jobban megerősödött azokban.” Ady forradalmat, „belső emberi nyugtalanságot” jelentett számára. „Égtem és éltem — írja erről —, áradás volt bennem, nem külső szenzációktól, hanem a bennem felszabaduló új erőktől.” Mint „extatikus lázat” emlegeti azt az érzést, mellyel a Népszava Ady-vitáját átélte, s a szociáldemokrata költőkkel szembefordulva Ady költészetének propagálója lett. Az Ady-élmény ábrázolásával a társadalmi viszonyok elleni lázadást kiegészíti a konzervatív ízléssel való szembefordulás mozzanatával. A motívum kibontásának ezen a pontján utal egy új morál megszületésére, melyet az osztályszolidaritás szigorú és következetes törvényei jellemeznek, s amely együtt járt egy öntudatlan askétizmussal. Ennek révén kapcsolódik az előzményekhez az a felháborodás, mellyel apja lezüllesztését és nővérének házasságon kívüli teherbe esését fogadja.

A motívumot a nyugat-európai csavargások felidézésével elviszi a zürzavaros mindent tagadásig. Az országúton átélt események megelevenítésének London, Istrati, Hamsun, Gorkij és Adam Scharrer önéletrajzi műveiben is fontos funkciója van. Jellemző, hogy a csavargók 1929-ben tartott stuttgarti világkongresszusán — melyről egyébként Kassák is hírt adott a Nyugatban⁷ — a résztvevők szervezetük díszelnökének Hamsunt és Gorkijt választották, dísztagul pedig a már elhunyt Londont azzal az indoklással, hogy ezek az írók „az utolsó évszázad legkiválóbb vándorai voltak”.⁸ A hazai kortársak közül Déry Tibor az *Országúton* című regényében érzelmi vonatkozásaiban ragadta meg a társadalomból való kivonulás problémáját. Kassákok az etikai kérdések foglalkoztatták. Szuggesztív ábrázolást ad arról, hogy ő maga az országútra lépve az ösztönös szabadság- és megismerésvágytól szükségszerűen el-

⁷ KASSÁK Lajos: Csavargók világkongresszusa. Nyug. 1929. II. 349—352.

⁸ Feloszlik a csavargók szervezete. Sarló és Kalapács 1932. 8—9. rsz. 45.

jutott a cinizmusig, a felelőtlenségig, az emberi méltóság megtagadásáig s végül a teljes nihilizmusig, mely szerint „semminek sincs értelme, annak se, hogy dolgozzunk, annak se, hogy éljünk”. A *Csavargások* című kötet a lázadás motívum kifejtésén belül a romantikus antikapitalizmus illúziójával való leszámolást jelenti. Kassák közvetlenül utal erre. „Csavargásom alatt, ami látszatra nem volt több léha munkakerülésnél — írja —, észrevétlenül megedződtem, kifejlődött a látásom, megisztultak a gondolataim és érzéseim.”

A lázadás motívum ezt követően visszakerül a társadalmi küzdelmek szférájába. A *Vergődés* című kötetben mint a családi és a mozgalmi környezettel szembeni elégedetlenség szerepel. Kassák a motívum kibontásának ezen a pontján is él az előzményekre való rárimeltetés eszközével. Azt a mozzanatot, hogy „egészen másképp” gondolkodik és cselekszik, mint társai, hozzákapcsolja a lázadás korábbi eseteihez. „Gyalog — írja —, étlen, szomjan becsavartam a félvilágot, rongy madárfészekért fölmásztam a fa tetejére, parittyával szétlőttem az üveg alá rejtett Krisztus-képet, tizenöt éves koromban bordélyházban vesztettem el a szüzeségem, összetűztem az Apámmal, Anyámmal, sztrájkokat kezdeményeztem, kint álltam a harcban a lovasrendőrökkel szemben.” Az önéletírás következő kötetének, a *Kifejlődésnek* az elején ugyanezzel a módszerrel nyomatékosítja a motívum jelenlétének folyamatosságát. Erre márcsak azért is szükség van, mert a *Vergődés* a motívum kibontását illetően nem tartalmaz minőségileg újat hozzó mozzanatot. Kassák a lehetőségek keresésének gyötrelmes folyamatát ábrázolja, s ennek során olyan pillanatokról is számot ad, mikor önmaga számára az előbbre lépésnek, az önmegvalósításnak még a pusztja lehetősége is irreálisnak tűnt. A *Kifejlődésben* újra felvillantja az Ady-élményt, s odahelyezi mellé a Verhaeren, Barta Lajos, Móricz Zsigmond és Bartók munkásságával való találkozás élményét. Mindezzel párhuzamosan felidézi 1912. május 1-e és 23-a nagyszabású eseményeit. A Verhaeren-élménnyel kapcsolatban utal a konzervativizmus és az opportunizmus elleni lázadás belső kapcsolatára. „A művészetben — írja — a legmodernebbeket, a leghaladóbbakat szeretem, s a mozgalomban a legradikálisabbak s a legszabadabban gondolkodók oldalán állok.” A motívum a kifejtésnek ezen a pontján a lázadó ember irodalmi ábrázolásának mozzanatával gazdagodik. „De én — írja Kassák a Móricz- és a Barta Lajos-élményt kommentálva — nem is a szegénységről és nem is a lázongásról akarok írni, hanem az emberről, aki szegény és lázadásra kényszerül.”

A lázadás motívum a *Háború* című kötetben a történelmi helyzetnek megfelelően a militarizmussal való szembeszállásként van jelen. Kassák ismét említést tesz a „soha meg nem nyugvásról”, az „örökös elégedetlenségről” mint saját életének „kielégüléséről”, s ezzel összekapcsolja annak ábrázolását, hogyan jutott el ő maga az írók megingása, a mozgalom tehetetlensége és az emberek pusztulása láttán támadt felháborodástól az első antimilitarista cikkek megírásáig és a *Tett* létrehozásáig. Annak az utalásnak a révén, hogy „kiáltanom kellett értük és miattuk, úgy is, mint embernek és úgy is, mint költőnek”, a motívum az eddigieknél élesebb megvilágításba kerül. A motívum kibontása a *Károlyi-forradalom* című kötetben a militarizmussal való szembeszállástól eljut a proletárforradalom előkészítéséért folytatott tevékenységig. Kassák ismét szerepelteti az Ady- és Bartók-élményt. Azt az Adyt idézi fel, aki „ha nem is állt elsősorban a lázadók között, minden idegszálával s minden költői sorával manifesztált, tiltakozott a háború ellen.” A *fából faragott királyfi* operaházi ősbemutatóját mint „az új művészet első komoly térhódítását”, mint „felejthetetlen estét” idézi fel. Utal korábbi Krisztus-élményére is. „Jézus Krisztussal — írja — nem mint a mi Urunkkal, hanem mint szenvedő és lázadó testvérünkkel ismerkedtem meg.” Mint „lenn”, „láthatatlanul” a forradalom előkészítésére irányuló tevékenységet idézi fel a *Ma* létrehozását s a mozgalom művészi, politikai munkásságával, majd a KMP megalakulásával és első harcaival kapcsolatos eseményeket. A motívum az önéletírásnak ebben a részében nem csak a történelmi szerep hordozásának szintjén van jelen. Kassák felidézi a tudószanatóriumban az ostoba rendszabályok és a megalázó bánásmód elleni lázadásának epizódját. Az őszirózsás forradalom győzelméhez

és a Tanácsköztársaság kikiáltásához fűződő személyes élményeinek megelevenítésével a motívum kibontását végül eljuttatja a társadalmi forradalomig.

A lázadás motívum szerepeltetése az önéletírás utolsó kötetében hosszabb szakaszon problematikussá válik. A motívum tartósan a proletárdiktatúra megvalósult formájával szembeni kritikai magatartásként bukkan fel. Ebben a kritikai magatartásban pedig a jogos kritika és a Tanácsköztársaság belpolitikájának balos bírálása fonódik össze egymással. Kassák számot ad arról a keserűségről, mellyel a munkásság egy részének gerinctelenségét szemlélte. Felidézi, hogyan döbbsent rá újra arra, hogy a szocialistának egyszerre kétfelé kell lázadnia: „Azok ellen, akik rosszindulatú góggal fölül, és azok ellen, akik buta gyámoltalansággal alul vannak”. Indokolásul és eddigi tapasztalatait összegezve hozzáfűzi, hogy a proletariátus tömege „nagy részben műveletlen, nyers anyag, melynek tagjait mélyről át kell alakítanunk, ha azt akarjuk, hogy öntudatos és önzetemes emberek legyenek belőlük”. Ezzel a kritikával párhuzamosan azonban Kun Béla, Lukács György, Révai József alakját és a magyar proletárdiktatúra működésének több mozzanatát negatív irányba elrajzolva idézi fel.

A motívum az önéletírás utolsó fejezeteiben mint a fehérterror elleni lázadás szerepel. Kassák szuggesztív ábrázolást ad arról, hogyan jutott el ő maga az ellenforradalom börtöneiben látott borzalmak hatására odáig, hogy rárohanjon arra a börtönőrre, aki az egyik foglyot még halála után sem volt hajlandó a bilincsekből feloldani. A magáé mellett más példát is felidézik. Uitzét, aki megtagadta a börtönbe látogató ellenforradalmi vezérkarnak a tiszteletadást, az elfogott Lenin-fiúk egyikéét, aki a kínzások és a halálveszedelem ellenére sem vált hűtlenné eszményeihez, s azokét az ifjúmunkásokét, akik odakinn az üldözöttek elrejtésén és külföldre menekítésén fáradoztak.

Az alkotó tevékenység motívumot a lázadás motívummal minduntalan összefüggésbe hozva bontja ki. Az iskolából való szándékos kimaradást mint „a tűz, a zaj és a cselekvő emberi erő” iránti vonzódás következményét eleveníti fel. Mint „erotikus, tiszta szerelmet”, „szent, fanatikus rajongást”, „megtörhetetlen vágyakozást” jellemzi azt az érzést, mellyel a műhelyek, a megfeszített munka és a munkát végző emberek iránt viseltetett. Szakitott azonban azzal az egyoldalúan optimista szemlélettel, mely saját korábbi megnyilvánulásait s ezekkel egy időben a Bauhaus művészeit, az orosz konstruktivistákat, a francia Ozenfant-t és Léger-t a munkával kapcsolatban áthatotta.⁹ A munka az *Egy ember életében* kezdetől fogva egyrészt a megpróbáltatások ellenére is tudatosan vállalt szükségszerűségként, másrészt pedig a világgal szembeni fölény és erő jelképeként szerepel. Kassák a maga életének legkínzóbb testi és lelki megpróbáltatásait mint a műhelyekben és gyárakban nemzedékről nemzedékre megisméltendő eseményeket eleveníti fel. Am ugyanakkor a Spornyi úr kovácműhelyében, a győri hidászoknál, majd az anyalföldi Magyar–Belga gyárban és a fővárosi villamostelepen végzett munkában az anyaggal folytatott teremtő küzdelmet látatja.

Ezt a küzdelmet a *Gyermekkor* első felének szinte minden fejezetében felvillantja. A testi munka iránti vágyakozás megelevenítését követően először akkor, mikor felidézi a kovácműhelyben szerzett első élményeit. „Lassan előmáztam a piszkos lyukból — írja —, szívem verte a bordáimat, de éreztem, hogy szép, nagyon szép az, amit most látok. Az üllőre fektetett vas mintha haldokolt volna a súlyos ütések alatt. Egy-két fáradt szikra még kiszakadt testéből, de különben csodálatosan engedelmes volt, és én láttam, a tömör rúd hogyan lapul szét vékony, hegyes pengévé”. Már itt felszínre hozza a világgal szembeni fölény mozzanatát. „Lármás, nagy csoportban gomolyodtunk végig a piacon — írja. — Az emberek megmorogtak bennünket. De ki merne velünk kikezdeni? Miénk volt a város. A kutyák behúzott farkokkal szaladtak át az utca másik felére.” Ezt a mozzanatot ismétli meg, mikor merleget von az első munkánap során szerzett élményeiről. „Nem estem kétségbe az esetleges új ütlegektől — írja —, azok egy-két perc alatt elmúlnak, s ekkor megint szabad, az erejét megfeszíteni tudó ember lehet belőlem. Eddig még semmiben sem láttam még mélyebben a szépet vagy a jót,

⁹ KÖRNER Éva: Derkovits Gyula. Bp. 1968. 107–108.

s most egészen felolvadtam valami nyers, munkabíró erőben." A következő fejezetben a világal szembeni fölény mozzanatát kiegészíti a szükségszerűség tudatos vállalásának mozzanatával. „Egész valómmal — írja — a mának éltem, kifejlődni akaró erők dolgoztak bennem, s ha valami szembeállt velem, afölött uralkodni akartam . . . Vállaltam a sorsomat, hiszen én akartam így, és tudtam, csak erősen akarnom kell, akkor minden jól lesz." A „kifejlődni akaró erők” megemlékezésével utal a munkának a küzdő emberré válás folyamatában játszott döntő szerepére. Ettől a ponttól kezdve a motívumot félreérthetetlenül mint pozitív értéket kifejező elemet szerepelteti. „Úgy okoskodtam akkoriban — írja —, hogy az lehet a legnagyobb ember, aki a legjobban tudja megcsinálni azt, amit meg akar csinálni." Az első munkadarab elkészítésének ábrázolása során utal a motívum tartalmának később bekövetkező gazdagodására. „A szerszámok — írja — fényesek és nehezek voltak, a vasrudakban éreztem az akaratot, és örültem neki, hogy bírkózni és verekedni kellett velük, ha valamit csinálni akartunk belőlük. . . Még nem voltam ura sem az anyagnak, sem a tulajdon kezeimnek, de ebben a bírkózásban már benne éreztem a jövő lehetőségeit." A kovácsműhelyben végzett munkával kapcsolatban nem sokkal később említést tesz a tudatos valóságalkítás mozzanatáról. „Az ember — írja — hozzányúlt a nyers vasdarabokhoz, fúrta, faragta, hajlította őket, s a végén mindig valami új és egész más dolog lett belőlük. A munkában látni lehetett az ember akaratának és erejének sokaságát, és ez mindig nyugodttá és boldoggá tett engem."

A motívum szerepeltetése a *Kamaszévek*ben a győri vagongyár esztergályos- és kovácsműhelyének leírásával folytatódik. „A tető — hangzik az esztérgályos-műhelyben átéltek felidézése — két vasoszlopson feküdt, az épület négy fala csupa üveg volt, ablak ablak mellett, a magasban búgtak és morogtak a transzmissziók, a szíjak leszaladtak a padokhoz, és forgott és búgott minden, mint valami óriás óraszerkezet. Az emberek felgyűrűkötten s valami nyugalmas fölényben álltak és járkáltak a padok között. Nem napszámosai voltak ők a munkának, hanem irányító, parancsoló urai a gépeknek. Igen, így igen — gondoltam —, a nyers vasból, a kemény acélból, a csillogó rézből kerekeket, csapágyakat és szelepeket esztergályozni." A proletármunka mozzanatainak a teremtő tevékenységgel, az erővel, a világgal szembeni fölényvel kapcsolatos motivikus elemekként való szereplése jellemzi a leírás második felét is. „Ha csak átmentem a műhelyen, középűtt, távol a megpoklosodott kemencéktől — írja Kassák —, mellem zihált a levegőhiánytól, és csurgott rólam a gyöngöses verítéke. S ezek a meztelen fekete emberek reggeltől estig éveken át itt éltek a kemencék, a tűz, a felizzott vas és a hatalmas emelőrudak testvérségében. Ezek az eleven szerkezetek kiemelték a vasat a kemencékből, s csikordulás nélkül hurcolták a gőzkalapácsok alá, hogy ott oszlopokká, tengelyekké s egyebekké alakuljanak át. A kovácsok ott álltak az emeltyűk előtt, s egy kis kézrándítással irányították a darut és a kalapácsokat. A föld remegett az ütések alatt, s az emberek szájában nyugodtan ült a pipa." Kassák saját magával kapcsolatban most is utal a munkának a küzdő emberré, mint ezúttal írja, az „elhatározottá és akaratossá" válás folyamatában játszott szerepére. A motívum pozitív értéket kifejező jellegét azzal is érzékelteti, hogy gyermek- és kamaszkorának legsúlyosabb bűneit, az öncsonkítást, a részesegkedést, a bordélyozást következetesen visszavezeti a munkához való viszonyának megromlásához. Az érsekújvári fűtőházban megalázó munkával eltöltött időszak ábrázolása során önmagát mint „az élet szépségétől elütött s önmagával is meghasonlott kamaszt" jellemzi. „Újrakezdésnek", „nagy föllélegzésnek" nevezi, „egy sorvasztó, sötét éjszakából" való kilépéshez hasonlítva eleveníti fel azt, hogy Pestre kerülve sikerült visszajutnia a neki való munkához. „A fűtőházi lustító napok után — írja az angyalföldi Magyar—Belga gyárban szerzett élményeiről — most igazán csak a munka volt az, ami érdekelt. Éreztem, hogy a kalapács nyelének ize s a reszelő fogainak teremtő és megsemmisítő ereje van. A szerszámok ellentállás nélkül engedelmessé váltak az akaratomnak, a guruló vaskocsik úgy jöttek ki a kezeink alól, mintha szültük volna őket." Az anyának a gyermek iránti szeretetéhez hasonlítja azt az érzést, ahogy következő munkahelyén, a fővárosi villamosműhelyben a csapágyakkal foglalkozott.

A *Csavargásokban* a motívumot saját etikai állapotának jellemzésére használja. A felelőtlen tétlenséghez való vonzódás és a munka iránt érzett szeretet egymás mellé helyezésével azt a „megkötetlen ösztönt” jellemzi, mellyel az országútra lépett. A tudatos munkakerülést, az erőfeszítésekkel kapcsolatos emlékek halványodását mint a felelőtlen és szemérmetlené válás egyik tünetét szerepelteti. Az ausztriai kovácsműhelyben lejátszódó epizódnak, egy vasdarab virtusból történő megmunkálásának s az ennek nyomán támadt boldogságnak és diadalérzésnek az ábrázolásával felragyogtatja a motívumot, hogy egy pillanatra megmutassa az értelmes, tevékeny élet szépségét. „Pillanatig sem haboztam — írja. — A régi virtus lobogott bennem, arcomat megcsapta a tűz forrósága, hátamon éreztem a mester gonosz, kajánkodó szemeit. A tűzből kiemeltem a vasat, a szikrák fölrepültek és szétzaporoztak. A következő pillanatban már ott álltam a tőke előtt, az üllő szaván harangozott a kalapácsom, s az erős jobb kezemben égett és virított a fehérre izott vasdarab. Éreztem, hogy körülöttem elsüllyed az idegen, értelmetlen világ . . . most én vagyok a világot forgató óriás . . . boldog voltam, csordulig megelégedéssel tele . . . meleg emberi áldással és töretlen, fiatal erővel vándoroltam tovább. Sokáig bennem maradt a diadalmas munka íze. Még napok után is kísértett a vágy, hogy visszaforduljak Pest felé”. A továbbiakban a produktív munka megtagadása a csavargó állapot egyik legfőbb jellemzőjévé válik. Kassák ezután a Böcklin-élmény megelevenítésével villantja fel a motívumot. Azt az érzést, mely benne a Böcklin művészetével való találkozás nyomán támadt, mint „a teremtő munka iránti erős vágyat” idézi fel. A *Csavargások* legszélsőségesebb mozzanatának, a homoszexuálisok bordélyházában tett látogatásának a megelevenítése során a „dolgos küszködésekre”, a „tegnapelőtti célkítűzésekre” való emlékezéssel ismét szerepelteti a motívumot. Annak a kijelentésnek a révén, hogy „semminek sincs értelme, annak se, hogy dolgozzunk, annak se, hogy ne dolgozzunk”, megtagadott érték formájában a zűrzavaros mindent tagadás jelszávába is beépíti. Eredeti minőségében a Meunier-élménynek, az „egészséges, teremtő erővel” való találkozásnak az ábrázolásával, majd a munkába való belezökkenésének és a belenyugvó tétlenség veszélyességére való rádöbbenésnek a felidézésével szerepelteti újra.

A *Vergődésben* a motívum az írói tevékenységként van jelen. A motívum konkrét tartalmának átrendeződése már a *Kamaszvekben* megkezdődött. Kassák hiteles rajzot ad arról, hogyan vált számára a satupad mellett végzett munka fokozatosan „kényszerű rosszá”. A *Vergődésben* a csavargások utáni „ide-oda dobálódást”, „gyötrődést” visszavezeti ahhoz, hogy „nem tudta kimondani a szavakat”, hogy „egyetlen sort sem tudott leírni”. A betegségen való túljutáshoz hasonlítva ábrázolja azt az érzést, mely az első költemény megírása után úrrá lett rajta. Az írói munkában eltöltött napokat mint „a komor és szorgalmas belső tevékenykedések napjait” idézi fel. A motívum kifejtésének ezt a pontját közvetlen utalással összekapcsolja az előzőekkel. „Tíz és fél éves koromban — írja — már inas voltam, akkor, amikor, más sok gyerek még boldogan aludta reggeli álmát, én fáradtam és éhesen szaladtam a műhelybe, odaálltam a fújtató elé, ütöttem a tüzes vasat, kalapáccsal, reszelővel, vésővel és mindenféle szerszámokkal dolgoztam és estére elfáradtam, mint a barom. És hajnalon újból az egészset. És dolgoztam a házak tetején, hídépítésekénél, kazánokat szegeztem, emelődarut vezettem, fúrtam, faragtam, építettem s aztán elindultam csavarogni, hogy megismerjem a világot. Aztán verseket írtam.” A satupad mellett végzett munka és az írói tevékenység közötti folyamatosságot fejezi ki azzal is, hogy a Berzsenyi-élményben „a kemény, vasból és acélból való mondatokkal” történt találkozást, saját írói tevékenységében pedig az ásóval és csákánnyal végzett fáradságot munkát látatja. Mint diadalt, a vergődések lezárulását eleveníti meg a *Misilló királysága* című regényének befejezését és Osvát által a *Nyugat* részére való elfogadtatását. Ezen a ponton utal a motívum tartalmának a társadalomalakító tevékenység mozzanatával történő majdani kibővülésére. „Ismeretlen figurák sorsát alakítottam regényében — írja —, és hittem, hogy egyszer majd meg tudom változtatni a magam és hozzátartozóim sorsát is.”

A *Kifejldés* első fejezeteiben minőségileg újat jelentő mozzanatok híján rövid önvallomás-szerű fejtegetéssel biztosítja a motívum jelenlétének folyamatosságát. „Most már — írja — verseket és novellákat írok. Nem vassal, hanem szavakkal dolgozom. . . . Úgy nyúlok a szavakhoz, mint ahogyan annak idején a vashoz és acélhoz nyúltam . . . egyszerű munkásember vagyok, aki szereti az anyagot s úgy érzi, föl kell emelni azt a legmagasabb egységbe. Nem nyugszom bele, hogy úgy vannak a dolgok, ahogyan vannak s az anyag átalakítása, a magam képére való átformálása, ez az én költészetem.” A motívum szerepeltetésének következő állomása-ként plasztikusan ábrázolja, hogyan jutott el sógora, a festőművész Uitz Béla a munkához való gyötrelmes nekikészülődéstől kitűnő művek megalkotásáig. Önmaga vonatkozásában „a figurák megírásának és megszólaltatásának” mint feladatnak a számontartásával utal a motívum jelenlétére.

A továbbiak során a szociáldemokrata mozgalommal szembeni elégedetlenségét mint ki-elégítetlen teremtésvágyat jellemzi. „Mintha építész lennék — írja —, építeni szeretnék. A szét-eső dolgokat vasmarokkal összefogni s egy új egységet hozni létre a körülöttünk levő zűrzavar-ból. Így szeretnék cselekedni, mert ezt látom a szocializmus értelmének és lényegének.” A *Tett* majd a *Ma* létrehozásával és munkásságával kapcsolatos események felidézése révén a motívum kibontását eljuttatja a társadalmi viszonyok megváltoztatására irányuló tevékenységig. A feleségével, Simon Jolánával való egymáshoz tartozásukat ettől a ponttól fogva együtt dolgozásuk ábrázolásával fejezi ki. A *Károlyi-forradalomban* és a *Kommünben* következetesen végigviszi azt a meggyőződést, hogy a forradalom nem pusztán az elavult viszonyok felszámolása, hanem alkotó tevékenység is, melyet „csakis józan, munkabíró és tárgyi ismeretekkel rendelkező emberekkel lehet elvégezni”. Az anyaggal folytatott küzdelmet, melyet korábban mint a vassal, majd a szavakkal végzett munkát ábrázolt, mint emberformáló tevékenységet szerepelteti. A teremtő tevékenységre utal, mikor hangsúlyozza az emberformálással kapcsolatban az anyag megismerésének és a „tudatos akaratra” a fontosságát.

A motívumot az önéletírás utolsó fejezeteiben a jövőbe előrevetítve villantja fel. „S lehet, ha életben maradnak — írja a keszthelyi direktóriumnak az ellenforradalom által letartóztatott tagjairól —, egyszer majd szerencsésebb kézzel nyúlunk hozzá a dolgokhoz.” Ugyanezt a gondolatot elmondhatja egy elfogott szocialistával is: „Másodszor már okosabban csináljuk! Biztosan sor kerül rá! Miénk a jövő, csak jól kell tudni megfogni a kormányrudat.”

A lázadás motívumán belül a munkásmozgalommal, a szocialista eszmével való találkozás mozzanatai külön motívumsort alkotnak. Ez annak felidézésével indul el, hogy az angyalföldi Magyar—Belga gyárban dolgozó szervezett munkások kezdetben nem tudták Kassákkal megértetni, „hogyan miért ne maradhatna meg az ember becsületes munkásnak, ha egyedül áll”, „miért kell ahhoz egy egyetbe beiratkozni, ha az ember több fizetést és jobb munkalehetőséget akar elérni”. Ugyanakkor Kassák említést tesz arról, hogy a szocialista barátaival folytatott beszélgetések hatására ő maga változáson ment keresztül, öntudatosabbá, magabiztosabbá vált. Ezen a ponton utal a gyakorlati tapasztalatoknak a munkásmozgalomhoz való elérkezésben, a szocialista világszemlélet elfogadásában játszott döntő szerepére. Életének fontos mozzanatát, a Gépépítők együletébe való belépést mint az egyik mozgalmi akció során szerzett élmények következményét ábrázolja. A motívum pozitív értéket kifejező jellege azáltal válik nyilvánvalóvá, hogy Kassák saját magával kapcsolatban a szolidaritásérzés kifejlődését, az öntudatossá, elszánttá válást, a taktikai érzék elsajátítását, a kocsmázásról való leszokást, a politika és a művészet iránti érdeklődés felébredését mint a munkásmozgalommal való találkozás eredményét szerepelteti.

A többi esemény közvetett módon kapcsolódik a lázadás és a teremtő tevékenység motívumához. Kassák saját és családja életének fonalára fűzve leltárszerű teljességgel ábrázolást ad a proletárlétezés valamennyi lényeges mozzanatáról: a megaláztatásokban bővelkedő inas-sorsról, a munkásfiataloknak a szexuális problémákkal kapcsolatos tanácsatlanságáról, az alkoholizmusról, a munkásasszonyok kiszolgáltatottságáról, a családi viszálykodásokról, a

szegénységről, a munkanélküliségről, a lakásnyomorról, az angyalcsinálásról, a gyakori cse-
csemőhalálról, a szellemi és izlésbeli elmaradottságról, a kispolgári életforma utánzásáról,
az imperialista háborúról. Az ezekkel kapcsolatos események, leírások újabb motívumsorokat
alkotnak. Kassák mint a proletárlétezés által szükségszerűen előidézett cselekedeteket sze-
repelteti a lázadás és a teremtő tevékenység mozzanatait. Erre a kapcsolatra a regény egyik helyén
közvetlenül utal. „Az én emlékeim — írja — nem ríkatnak meg és nem ejtenek kétségbe
engem, hanem föllázítanak mindaz ellen, ami ellenem van, és kifakadnak belőlem a durva
káromkodások vagy a teremtő cselekvés mozdulatai.”

Az önmagáról adott fejlődésrajz főbb szakaszai, a céhinasból proletárrá válás, a szocia-
lista gondolattal való találkozás, a romantikus antikapitalizmus, az ösztönös lázadástól az
osztálytudatos cselekvésig való elérés, a gazdasági harcok, a háború ellen és a szocialista
forradalomért folytatott művészeti és politikai küzdelem egybeesnek a magyar proletariátus-
nak a kezdetektől az első proletárdiktatúráig megtett útjának szakaszaival. Kassák egyéni fej-
lődése és a munkásosztály történelmi útja közötti párhuzamosság az osztálytudatos emberré
válás és a romantikus antikapitalizmus illúziójával való leszámolás meglevenítése után
konkrét történelmi kapcsolattá válik. Kassák ettől a ponttól kezdve saját tevékenységét a
magyar munkásosztály 1910 utáni történelmi küzdelmeivel való összefüggésben ábrázolja.

Az *Egy ember életében* megvalósuló önszemléletet tárgyilagosság jellemzi. Kassák szépítés
nélkül ábrázolja a gyermek- és ifjúkorban átélt testi és lelki megpróbáltatásokat, a munka-
nélküliség, majd pedig az íróvá válás gyötrelmeit, az állandó létbizonytalanságot, ám azt is,
hogy gyermekkorában lopásra, öncsonkításra és hazudozásra, a kamaszévek idején pedig a
nála fiatalabb inasok kínzására, részegeskedésre és bordélyozásra vetemedett, hogy a csavargás
okidején koldult és kitarattatta magát, hogy megesezt hűgával szemben kegyetlen volt,
hogy nőismerősét, Hegedűs Máriát lelkiismeretlenül anyává tette és cserben hagyta. A tárgyi-
lagosságot környezetére is kiterjeszti. Számot ad arról, hogy anyja milyen szívósan és mek-
kora realitásérzékkel viselt gondot az egyre népesedő családra, ám ugyanakkor arról is, hogy
a Mutter a régi szokásokhoz való makacs ragaszkodásával a családban csecsemőhalált okozott,
s hogy munkanélkülivé vált fiát egy alkalommal a rendőrséghez akarta elszegődtetni. Életé-
nek és önéletírásának másik főszereplőjét, Simon Jolánt a zátonyra jutott családi élet, a zűr-
zavaros szerelmi kapcsolatok és az önmagán elvégzett abortusz mélypontjáról juttatja el a mű-
vészeti és szervezői tevékenységig.

A tárgyilagosság Kassáknak a felidézett eseményekhez való viszonyában is érvényesül.
A gyermek- és kamaszkorban elszenvedett megaláztatásokat, a munkanélküliséget, a saját és
családja testi, lelki nyomorával kapcsolatos emlékeket is dicsekvés vagy éppen az önmagán,
illetve másokon való szánakozás, a csavargások során átélt fantasztikus kalandokat is csodál-
kozás és álmélkodás nélkül eleveníti fel. Ebből az érzelemmentességből csak akkor lép ki, még-
pedig a pátosz irányába, mikor a lázadás és a teremtő tevékenység mozzanatait idézi fel.

A jellemek és az események ábrázolása során tudatosan visszanyúlt a XIX. századi klasszikus
realista hagyományokhoz. Hőseit mint az emberi személyiséget teljesen átfogó jellemeket
szerepelteti. Alakjai megannyi önálló mikróvilág, kerek egész. Ugyanakkor anélkül, hogy
az egyes jellemvilágok öntörvényeit megsértené, a jellemeket a jellegzetes tulajdonságok oly
nagy halmazával ruházta fel, hogy ezek a tulajdonságok tendenciákat fejeznek ki. Az önélet-
írás világában önmaga, rajta kívül a Mutter, Jolán, a család többi tagja, az inas-, a munka-
és a csavargótársak, a mozgalom neves és névtelen alakjai megfogható egyediségük mellett
a proletariátus sorsát, tudatbeli állapotát, magatartásformáit és történelmi hivatását illetően
típusértékű figurák. A jellemek rendszerének középpontjában az önéletírás műfaji sajátossá-
gaiból következően Kassák jelleme áll. A többi jellem annak a fejlődési folyamatnak egy vagy
esetleg több fázisát testesíti meg, mely Kassák jellemében végbement.

A tárgyilagosság és ugyanakkor a plasztikus jellemábrázolás tükröződik abban is, hogy
Kassák a mű nyelvi anyagában tudatosan került a meghökkentő elemek, a kölcsönvett effek-

tusok használatát, a korábbi kísérletezések esetlegességeit, az izmusok modorosságait. Ezt a szándékát már a bevezetőben kifejezésre juttatja az „iskolázatlan egyszerűsége” és a „mechanikus pontosságra” való törekvés deklarálásával. Erre utal akkor is, mikor a bevezető első mondatában szándékainak illusztrálására a „tányérszemű kutyákat” és a „holdsugarhajú királylányokat” mint tematikus lehetőséget és mint nyelvi alakzatot egyaránt az önéletírásban következetesen mellőzendő elemnek minősíti. Stílusát tömörség, dísztelenség, tisztaság jellemzi. Ezzel a stílussal rendkívül szemléletesen elevenít meg fizikai és érzelmi állapotot, intellektuális élményt, apró és monumentális eseményt egyaránt.

A lázadásnak és a teremtő tevékenységnek mint pozitív értékeknek az önéletírás cselekményének és saját jellemének síkján történő következetes végigvitelével eszménnyé emel egy magatartásmodellt: a valóság meglevő viszonyaiba való bele nem nyugvást, a világ átalakítására irányuló törekvést. A proletárlétezés többi mozzanata, a szexuális szabadosság, az iszákosság, a munkátlanság, a szegénység, a lakásnyomor, az izlésbeli és szellemi elmaradottság, a kispolgáriság, az imperialista háború negatív értéként szerepel. Kassák azzal, hogy saját jellemén mint fő értékreprezentánson belül az értékeknek a teljes öntudatlanságtól és kiszolgáltatottságtól a lázadás és a teremtés egyre magasabb szintű megvalósulása felé történő mozgását testesíti meg, reményt ébreszt arra: bármilyen sorban lehetséges, hogy az egyes ember a világ megváltoztatásán tevékenykedjen, hogy legalább a rá eső részt vállalja és végezze: önmaga megváltoztatását. A lázadás és a teremtő tevékenység mozzanatainak mint a proletárlétezésből fakadó cselekedeteknek a felidézése révén a valóság megváltoztatására irányuló tevékenységet mint a proletariátus történelmi hivatását ábrázolja. Azzal, hogy a szocialista eszmével való találkozást mint a negatív értékek megszüntetésében és új pozitív értékek kialakulásában döntő fontosságú tényezőt szerepelteti, azt a gondolatot érzékíti meg, hogy a társadalmi lét visszahúzó erőivel való szembezálláshoz, az emberi személyiség harmonikus kibontakoztatásához a szocializmus biztosítja a lehetőséget. Annak révén, hogy saját tevékenységét a szocialista gondolatvaló találkozás, az osztálytudatos emberré válás felidézésének pontján kapcsolja össze a magyar munkásosztálynak a feudálkapitalista viszonyok felszámolásáért és a szocialista társadalom megvalósításáért folytatott konkrét történelmi harcaival, a szocialista tudat létrehozásában nem pusztán a privát emberi problémák megoldásának és az emberi személyiség harmonikus kibontakoztatásának lehetőségét láttatja, hanem a történelmiformálás alapvető feltételét is. Értékét fejez ki a jellemábrázolásnak a műben alkalmazott módszerével is. Azzal, hogy hőseit mint öntörvényű jellemeket s ugyanakkor mint a munkásosztály egyedeit szerepelteti, állást foglal a személyiség szerepének és a kollektivitás eszméjének összekapcsolása mellett. Annak révén, hogy a proletáralakok jellemének mikrovilágában, így saját jellemének mikrovilágában is a pozitív értékeket negatív értékekkel együtt, azaz a proletariátus meglevő tudatbeli állapotával kapcsolatos konkrét történelmi realitásoknak megfelelően szerepelteti stb., a humanizmus eszméjét összekapcsolja a proletárkötelezettség konkrét történelmi vállalásával. Az önéletírás műfaji sajátosságainál fogva alapvető fontosságú érték-megmutató szerepe van az önszemléletnek. Kassák a tárgyilagosságnak, az őszinteségnek az önéletírásban való következetes érvényesítésével az egyén és a munkásmozgalom számára követendő példává teszi a tényekkel való mindenkori bátor szembenézést, az illúziókkal való leszámolást. Ezt a mű eszmei szférájában rendkívül fontos pozitív értéket testesíti meg az önéletírás tömör, dísztelen, tiszta stílusa is.

A mű magas esztétikai színvonalát a cselekményvilág és az eszmei tartalom gazdagsága, valamint a két szféra közötti harmonikus kapcsolat adja. Kassák a felidézésre kiválasztott eseményeket nagy megjelenítő erővel ábrázolja. A hiteles részletek tömegével dokumentáris értékű képet ad a magyar munkásosztály életéről s a század második évtizedében folytatott történelmi küzdelmeiről. Ugyanakkor szuverén etikai rendszert fejez ki. A motívikus elemeknek mint ábrázolt történéseknek, helyzeteknek vagy jellemeknek a cselekményvilágban meghatározott helyük és funkciójuk van. Azok az értékek viszont, melyek motívumsorokká kap-

csolják őket, az eszmei szféra kiszakíthatatlan részeiként szerepelnek. Kassák az értékek megjelenítése során a külön nemű elemeket, a leírást, a belső monológot, a dialógust és az írói kommentárt oly szervelesen összeolvasztotta, hogy az önéletírás egyetlen végeérhetetlen emlékéramlásnak hat.

Az epikai teljesség, az eszmei tartalom gazdagsága, az értékmegjelenítés érzékletessége a Kassák rendelkezésére álló élményanyag természeténél fogva a *Gyermekkor*, a *Kamaszévek* és a *Csavargások* című kötetet tartalmazó első részben valósult meg a legmagasabb színvonalon. Ennek a résznek a cselekményvilága a leggazdagabb. Ebben a három kötetben jelen vannak mindazok az értékek és értékviszonyok, melyek a mű cselekményvilágának egészét meghatározzák. A második rész cselekményvilágában az írói kiforrás folyamatának ábrázolása révén kevesebb a külső történés. Az első részben már szerepelt értékek közül a lázadás és a teremtő tevékenység magasabb szinten reprezentálódik, új tematikus mozzanatként azonban csupán az imperialista háború szerepel. A két utolsó kötetnek, a *Károlyi-forradalomnak* és a *Kommünnek* a cselekményvilága is az első részben már megérzékített értékrendszer alapján szerveződik, ám egyre többször fordul elő, hogy a valóság meglevő állapotába való bele nem nyugvást, a világformáló törekvést nem a cselekmény tárgyiasságai, történései, szituációi hordozzák, hanem kommentárok, belső monológok. Amellett ezeknek a tárgyiasságoknak, szituációknak, kommentároknak és belső monológoknak egy részébe belevetítődött az az éles vita is, mely az önéletírás megszületésének idején Kassák és az illegális kommunista mozgalom közötti viszonyt jellemezte.

5.

Kassák az értékrendszernek a realista ábrázolással történő kifejezésével megszegte azokat az esztétikai elveket, melyeket az 1920-as évek közepén a művészi alkotás és a valóság közötti kapcsolatról és a szocialista irodalomnak és művészetnek a XIX. századi klasszikus realista hagyományokhoz való viszonyáról elméleti írásaiban és vitacikkeiben vallott. A rendelkezésére álló nyersanyag hatására másfelé jutott el, mint ahová elindult. „Azzal nyugtatgattam magam — írta évtizedek múlva az önéletírás keletkezésének folyamatát felidézve¹⁰ —, hogy ez a vállalkozásom nem regény, nem kimondottan szépirodalmi mű, csupán történelmi dokumentum lesz. S mintha egy vasajtót nyitottam volna ki a lelkem mélyén, a szívem felett; megindult az emlékezések folyama, előjöttek gyermekkorom rosszaságai, jószágai, rég elfelejtettnek vélt emberi alakjai s ez a hamu alá került élet művészi megjelenítését követelte. S íme Tolsztoj és Dosztojevszkij pszichológizmusa, Stendhal és Flaubert stílustisztasága egyszerre segítségemre lettek . . . Nem úgy kezdtem munkához, mint aki hódításra indul, de azon voltam, hogy fáradhatatlanul tárgysam mondanivalóm körét, figyeljek stílusom tisztaságára.” Kassák kezdetben később volt megtagadni könyve művészi jellegét, mint esztétikai elveit. Az *Újságnak* küldött vitacikkében, majd a *Magyar Hírlapnak* és a *Literatúrának* adott nyilatkozatában megismételte, hogy önéletírását ő maga nem tekinti művészi alkotásnak.¹¹

6.

Az *Egy ember élete* feloldotta azt a konfliktust, mely az avantgarde törekvésekkel kapcsolatban Kassák és a közönség viszonyát jellemezte. A két világháború közötti időszak magyar irodalmának alig van olyan alkotása, melyet a kritika és a közönség oly nagy várakozással és annyira egyöntetűen elismeréssel fogadott volna, mint az *Egy ember élete*.

Kassák a mű első kötetét, a *Gyermekkort* eredetileg a *Bécsi Magyar Újságnak* szánta. A lap

¹⁰ KASSÁK Lajos: Önarckép háttérrel. Kortárs 1961. 7. 117.

¹¹ KASSÁK Lajos: Művészet és propaganda (Néhány szerény megjegyzés). Újság 1926. aug. 22. 18.; Más a leírás, más a megírás (Kassák Lajos ma visszaérkezett Budapestre). Magyar Hírlap 1926. nov. 7. 17.; Kassák Lajos a konstruktív forradalmár. Literatúra 1927. 124.

főszerkesztője azonban morális okok miatt közölhetetlennek tartotta. A kézirat 1924 húsvétján néhány Bécsben tanuló pesti diák közvetítésével Osváthoz került, aki 1924 májusában a *Nyugat*-ban hozni kezdte. Milotay István lapja, a szélsőjobboldali *Magyarság* a *Nyugat* vállalkozását esztétikai és politikai provokációnak minősítette. Azzal vádolta a folyóiratot, hogy Kassák szerepeltetésével „glorifikálja, pozícióra emeli és érvényesülni segíti” a bolsevizmus ideológiáját, s „folytatja a szellemi destruálás művét, melyet a forradalmak bukását követő pár esztendőig bizonyára csak az események kénszerűnek nyomása alatt hagyott abba”.¹² Osvát a *Kamaszéveket* először nem akarta közölni, mégpedig azért, mert ez a rész — mint Kassáknak megüzente — „tele van szerelmi kalandokkal, családi intimitásokkal, élő emberek dolgainak szellőztetésével”. Egy heti gondolkodás után azonban elfogadta. A *Csavargások* kéziratát már nem Kassák ajánlotta, hanem ő kérte.¹³ A Dante kiadó 1927 őszén korszerűen megszervezett, nagyszabású reklámtevékenységgel készítette elő az első három kötet könyv alakban történő megjelenését. Maga Kassák a kötetekhez fotomontázssal kombinált remek könyvborítót tervezett.

A műről szinte minden jelentős kortárs kritikus és irodalmi fórum véleményt nyilvánított.¹⁴ A kritika nemcsak értekeit ismerte fel a szocialista magyar irodalmi alkotások kritikai fogadtatásának addigi történetében páratlan egyöntetűséggel és lelkesedéssel, hanem azt is, hogy a mű az avantgardizmus helyzetét, híveinek jövődö törekvéseit illetően fordulópontot jelez. A Kassák által hirdetett esztétikai elvek és az *Egy ember életében* követett gyakorlat, azaz a valóságzerű ábrázolás elméleti elutasítása és a realista ábrázolás módszerének alkalmazása közötti ellentmondásra Pünkösti Andor már a *Tisztaság* könyvének ismertetése során utalt. „Kassák — írja¹⁵ — maga sem hisz a maga teremtette formanyelvben, s ha nagyobb közönséghez szól, leszáll a maga építette piederstárlól. Önéletrajzában kianalizálta magát, és az analízis komoly és becsületes munka. Bizonyára érezte is, hogy nem fecsérelheti el iromba és excentrikus mondat-szerkesztések között. Kassák Lajos önéletrajzát Kassák stílus nélkül írta, és ez a tény a leg súlyosabb ítélet, ami Kassák írásait valaha is érheti.” A Pünkösti által felismert ellentmondásra Schöpflin Aladár is kitért. „Azt a szakadékat — írja¹⁶ —, mely az önéletrajz és a két folyóiratban, majd más művek sorában kifejtett elvek és végrehajtott írói gyakorlat között van, az önéletrajz nem hidálja át, és meg sem magyarázza. Kassák maga is aligha hiszi, hogy a dolog elintézhető a legelső kötet előszavának ama kijelentésével, hogy az önéletrajzot nem tekinti irodalmi műnek. Akárminek tekinti, mégis csak írói mű, kvalitásainál, módszereinél és előadásmódjánál fogva regény, egy életnek a regénye. Regényíró műve, nem memoáríróé.” Komlós Aladár mint az avantgardisták által hirdetett esztétikai elméletek gyengeségének bizonyítékát említette meg azt, hogy — úgy mond — „Kassák is csak akkor alkothatja meg legművészebb munkáját, mikor — nem akar az ő értelmükben művészi munkát írni”.¹⁷ Halász Gábor, aki a

¹² HALMI Bódog: Egy kis irodalompolitika. *Magyarság* 1924. júl. 27. 12.

¹³ KASSÁK Lajos: Önarckép háttérrel. 117—118.

¹⁴ SZAKASITS Árpád: *Egy ember élete*. Kassák Lajos háromkötetes könyve emberreválásáról. *Népszava* (Nsz) 1927. dec. 21. 4.; NAGY Lajos: *Kassák Lajos: Egy ember élete. Együtt 1927. 5. 13—14*; FENYŐ Miksa: *Kassák Lajos új könyve (Egy ember élete)*. Ny 1927. 11. 787—789; KOMLÓS Aladár: *Egy ember élete. Századunk* 1927. 12. 622—624; ERG Ágoston: *Egy ember élete. Korunk* 1927. 11. 818—819; RÉVÉSZ Mihály: *Egy ember élete. Kassák Lajos könyve. Szocializmus* 1928. 1. 37—38; HÁLÁSZ Gábor: *Kassák Lajos: Egy ember élete. Pásztortűz* 1928. 9. 700—701; SZÉLPÁL Árpád: *Kassák Lajos: Egy ember élete. Nsz* 1931. dec. 13.; GRÓ Lajos: *Kassák Lajos: Egy ember élete. Munka* 1932. 40. sz. 1197—1200; NÉMETH László: *Kassák Lajos: Egy ember élete. Tanú* 1932. 1. 46—48; SCHÖPFLIN Aladár: *Kassák. Ny* 1932. 1. 164—167; RÉVÉSZ Mihály: *Vergődés, kifejlődés, háború. Kassák Lajos: Egy ember élete II. rész. Szocializmus* 1932. 1. 31—32; NÉMETH Andor: *Kassák Lajos: Egy ember élete. Ny* 1935. 1. 60—63.

¹⁵ PÜNKÖSTI Andor: *Művészet és propaganda. Kassák Lajos: Tisztaság könyve. Újság* 1926. aug. 15. 30.

¹⁶ SCHÖPFLIN Aladár: i. m. 167.

¹⁷ KOMLÓS Aladár: i. m. 624.

Kassák és a Déry között a szürrealizmusról lezajlott vita ismeretében írta meg kritikáját, a műben „Kassák egész költői múltjának bírálatát”, „a régebbi énje feletti ítélkezést” látta.¹⁸

A realista ábrázolásban, a befogadó számára közeli és elsődlegesen érthető cselekményvilág gazdagságában rejlett az oka annak, hogy az *Egy ember élete* az ifjúmunkásság és a diákság számára eszméltető olvasmányá válhatott. Maga a műfaj ismerős volt számukra. A Népszava könyvkiadó 1922–23-ban megjelentette az első világháború előtti időszak egyik legjelentősebb szocialista önéletírását, Bebel *Életemből* című művét, majd 1927-ben Gorkij önéletrajzi trilógiájának második részét.

A cselekményvilágnak a mű és az olvasó közötti találkozás létrejöttében játszott döntő szerepére már Schöpflin Aladár utalt. Kassák önéletírásában a lényeges események — írja¹⁹ — „olyan hűséggel és pontossággal, minden a kép teljességéhez tartozó részletnek olyan elevevenségével, a rézkarc vonalainak hajlékonyságával és finomságával” jelennek meg, hogy — fűzi hozzá — „az író élménye a maga teljességében válik az olvasó élményévé”. A fiatal Veres Péternek az *Egy ember élete* bátorítást adott az írói munkához, megmutatta, hogy „lehet valaki író, igazi író akkor is, ha nem járta végig az iskolákat”.²⁰ A debreceni gimnazista Bajomi Lázár Endre Kassák önéletírásának hatására rögvest megírta saját tizenhatéves életét, s osztálytársaival együtt tanulmányozni kezdte Kassák munkásságát.²¹ Andreánszky István, aki ekkor a sárospataki tanítóképző intézet hallgatója volt, a mű elolvasása után szűknek érezte az iskolafalakat. „Közöltem — emlékezik²² — barátaimmal, meglátjátok, belekötök az iskolapadba, átmegyek a határon, csavarogni fogok az emberek között. Megismerem az embereket, a népeket, a világot. Kassák írásából láttam, ő is úgy lett marxista, mint Gorkij, aki bevallotta magáról, neki az élet marxista módra cserizte ki a bőrét és az reá minden könyvnel döntőbb hatású tanítás volt.” A mű által gyakorolt hatásra még jellemzőbb, hogy Kis Ferenc és a Nyomdász Szavalókórusból mások is vándorútra keltek. „Mennyivel különb is ez az írás minden hasonlótól! — írja Kis Ferenc az *Egy ember életével* kapcsolatos élményeit felidézve.²³ — Annyira érezzük benne az író közelségét, hozzánk tartozó jelenvalóságát, hogy bátrabbak leszünk az ő örömetől és mélyebbek az ő szomorúságától. Közénk lépett ez az írás, s mintha csak bátor tette felszólító parancs lett volna, pirosra festette orcáinkat és mi határoztunk. Már többen el is indultak a Szavalókórus tagjai közül, s maholnap olyan megvetendő lesz, aki otthon marad, mint a háború alatt, aki nem volt katona.” A lényeges azonban az volt, hogy Bajomi Lázár Endre, Andreánszky István, Jordáky Lajos és Kis Sándor, Kis Ferenc öccse, valamint a diákság és az ifjúmunkásság köréből még sokan mások az *Egy ember életének* hatására ismerkedni kezdtek a szocialista eszméssel, és kapcsolatot kerestek a baloldali munkásmozgalommal.²⁴ A csehszlovákiai sarlós mozgalom vezetői az 1927-ben összeállított s kalauznak szánt könyvjegyzékükbe, azok közé a könyvek közé, melyeket — mint megfogalmazták — „tanulásul minden diáknak a magyar megújulás táborában ismernie kell”, Kassák önéletírását is bevették.²⁵ A műnek a magyarországi ifjúmunkásság körében való népszerűvé válásáról tanúskodik az az adatfelvétel, melyet 1942-ben egy vidéki város ifjúmunkásai készítettek 23 különböző foglalkozású vidéki ifjúmunkás életkörülményeiről és helyzetéről. A megkérdezettek közül a szervezett ifjúmunkások számára Marx, Bebel, Gorkij és Solohov után Kassák volt

¹⁸ HALÁSZ Gábor: i. m. 700.

¹⁹ SCHÖPFLIN Aladár: i. m. 167.

²⁰ Kassák Lajos 60. születésnapjára. Szerk.: NÁDASS József. Bp. 1947. 30.

²¹ BAJOMI LÁZÁR Endre: Emlékezés Kassák Lajosra. A Petőfi Irodalmi Múzeum hangtára.

²² Kassák Lajos 60. születésnapjára. Bp. 1947. 8–9.

²³ KIS Ferenc: Munka után. Bp. 1965. 280–281.

²⁴ JORDÁKY Lajos: A szocialista irodalom útján. Bp. 1973. 413; Kis Sándor emlékezése Kassák Lajosra. A Petőfi Irodalmi Múzeum hangtára.

²⁵ PEÉRY Rezső: Magyar mesterek. Vetés 1929. április 6. 1.; Ifjúság és irodalom. Vetés 1929. 2.

a legtöbbet olvasott író, nyilvánvalóan az *Egy ember életével*.²⁶ A budapesti és vidéki munkáskönyvtárosok munkaközössége által 1943-ban kidolgozott munkáskönyvtár-jegyzékben, mely azt a 100 könyvet tartalmazza, melyeknek a legkisebb munkáskönyvtárakban is meg kellene lenniök, a felsorolt 50 szépirodalmi alkotás között az *Egy ember élete* a beérkezett javaslatok alapján a 24. helyen szerepel, a magyar szépirodalmi művek közül csupán Kovai Lőrinc *Földönfutók* című regénye, valamint Ady, József Attila és Petőfi összes költeményei előzik meg.²⁷

A mű nemcsak az ifjúmunkásság körében vált népszerűvé, hanem meghódította a polgári olvasók egy részét is. Olyannyira, hogy Német Andor a Nyugat 1933-ban rendezett Kassák-estjén kénytelen volt felhívni a figyelmet arra, hogy az *Egy ember élete* Kassák munkásságának csupán egyetlen része, mely — úgymond — „kitűnő könyv, de nem különb munka, mint Gorkij önéletírása”.²⁸

Az *Egy ember élete* a magyar feudálkapitalizmus ellen a tények feltárása révén történő művészi tiltakozást, a szocialista eszményeknek a proletárlétezés valóságos mozzanataiból történő kibontását illetően a szocialista magyar irodalom és képzőművészeti számára modellé vált. Ebben szerepet játszott a kortársi kritika is. Nagy Lajos, Fenyő Miksa, Komlós Aladár, Halász Gábor, Németh László és mások a mű elemzése során a valóságfeltárás, a tényekkel való bátor szembenézés s a realista ábrázolás méltatásával programot adtak a baloldali irodalom és képzőművészet számára, egy szociográfiai irodalom létrehozására ösztönöztek.

Az *Egy ember életének* része volt abban, hogy a fiatal Veres Péter és Darvas József felismerték a személyes életútjukban rejlő írói lehetőségeket. Veres Péter a *Számadás* előszavában ugyanazt az önéletírói programot tűzte ki maga elé célul, mint amit Kassák az *Egy ember életében* megvalósított. Az *Egy ember életének* a *Számadás* létrejöttében játszott szerepére utalt akaratlanul Gaál Gábor, mikor Veres Péter önéletírásának címéül az *Egy paraszt életét* javasolta.²⁹ Az *Egy ember életének* számos mozzanata a szocialista magyar irodalom és képzőművészet több alkotásában újra felbukkan. Az országút, a csavargás motívuma visszatér Illyés, Farkas László, Justus Pál, Mária Béla, majd Radnóti egy-egy költeményében. A Mutter jellemzése révén megrajzolt proletárasszony-hős előképe a József Attila mama-verseiben és Derkovits Gyula anyaság-képein szereplő proletárasszony-alaknak.³⁰ A „Szürke haja rebben az égen / Kétkítőt old az ég vizében” versrészlet szövegpárhuzamot alkot Kassák önéletírásának alábbi részletével: „Fent a kék tengerben könnyű fehér felhők úszkálnak. Lehet, hogy nem is felhők azok. Finom szerkezetű vitorlás hajócskák, amikben urak ülnek s így utazgatnak fölöttünk, árva emberek fölött, könnyű selyem ruhákban, illatosan és boldogan. Valahol messze a horizonton egy mosónő dolgozik, az uraságok szennyes ruháit gyúrja és dagasztja két karjával, az ő teknőjében szálltak fel ezek a gőzök és könnyű felhőcskék lettek belőlük.” A teremtő tevékenység motívumával kapcsolatos részletek Derkovits munkaábrázoló képeinek irodalmi előzményei. Ez a kapcsolat egyébként irodalmi analógia révén is érzékeltethető. Derkovitsnak a *Vinklís önarcképe*hez írott *Bemutakozás* című költeményében a „gyaluval, kalapáccsal dolgoztam én, most ecsettel festek” részletben megismétlődik a teremtő tevékenység motívumának az *Egy ember életében* ábrázolt átalakulása. A Simon Jolánnal való kapcsolat ábrázolásával Derkovits „mi-ketten” képei, a vérvörös csütörtök leírásában szereplő tünetés-mozzanatokkal Derkovits tündetés témájú rajzai alkotnak párhuzamot. Derkovits maga is kísérletet tett egy önéletírás megalkotására. Gyermekkorának és inaséveinek néhány mozzanatát papírra is vetette, vállalkozását azonban nem folytatta.³¹

²⁶ Adatok a vidéki ifjúmunkások helyzetéről. Nsz 1942. ápr. 26. 10.

²⁷ Válaszolnak a munkáskönyvtárosok. Nsz 1943. dec. 12. 16.

²⁸ NÉMETH Andor: A Nyugat Kassák estjén. Ny 1933. I. 102.

²⁹ CZINE Mihály: Gaál Gábor levelei Veres Péterhez. Tiszatáj 1974. 5. 89.

³⁰ BENEDEK Marcell: Kassák Lajos: Egy ember élete. It 1958. 3—4. 489.

³¹ KÖRNER Éva: i. m. 258—270, 150—155; A Magyar Nemzeti Galéria adattára.

LAJOS KASSÁK: EGY EMBER ÉLETE (LA VIE D'UN HOMME)

L'étude analyse la production éminente de la littérature hongroise socialiste, l'autobiographie de Lajos Kassák, intitulée *La vie d'un homme*. Elle esquisse l'arrière-plan de l'oeuvre dans l'histoire de la littérature mondiale. Au cours de son analyse, elle mentionne les ouvrages autobiographiques des écrivains ouvriers russes, allemands et américains, écrits aux années vingt, et, parmi les créations classiques du genre, l'autobiographie de Saint-Augustin, de Goethe et de Gorki, en mettant en relief, de ces dernières, avant tout de la trilogie autobiographique de Gorki, les motifs qui sont passés en héritage dans l'oeuvre de Kassák. Elle analyse le roman *La vie d'un homme* à la base de la reconnaissance que Kassák a construit le matériel des souvenirs qui est à sa disposition dans l'oeuvre autour de deux motifs parallèlement développés, autour de la révolte et de l'activité créatrice, et qu'il exprime le contenu spirituel principal de ses créations poétiques et artistiques antérieures, l'effort du prolétariat pour transformer la réalité — cette fois-ci déjà par la méthode de la matérialisation réaliste. L'étude renvoie au fait que *La vie d'un homme* marque un tournant concernant la situation de l'avant-garde hongroise: l'avancement des partisans de cette tendance vers le réalisme, vers la production plus proche de la réalité. Après avoir rendu compte de la réception de l'oeuvre, l'auteur de l'article renvoie au fait que *La vie d'un homme* est devenu un exemple pour la littérature et les beaux-arts hongrois de gauche, avec sa protestation d'artiste contre le capitalisme féodal hongrois par le dévoilement des faits, avec le développement des idéaux socialistes des moments véritables de l'existence prolétarienne et ainsi ce roman a joué un rôle d'instigateur dans la naissance de la littérature sociographique hongroise aussi.

Hopp Lajos

RÁKÓCZI ÉS MIKES A TÖRÖKORSZÁGI EMIGRÁCIÓ ELŐTT

A több évszázados nemzeti hagyomány eltéphetetlen szálakkal fűzte össze a köztudatban Rákóczi és Mikes személyét. Már a felvilágosodás után, a romantika és a reformtörekvések korában, s a 48-as szabadságharc előtti évtizedekben gyakran idézték föl írónk s költőink — a Mikes-levelekben megörökített — bujdosó fejedelem és kamarása alakját, mint dicsfénnel övezett szabadsághősöket s a törökországi emigrációban egy életre összezárt száműzötteket. A múlt század közepétől, ha ritkán is, de megemlékeztek egyes életrajzírók az ifjú Mikes korábbi, Rákóczi mellett töltött hazai éveiről. Igaz, csak futólag szóltak róla, pedig kettejük sorsa, a 31 esztendőes vezérlő fejedelem és 17. évében járó apródjának életútja már a Rákóczi-szabadságharc derekán összekötődött, s a kuruc emigráció első éveiben, lengyel, majd francia földön szorosabban egymáshoz kapcsolódott. Minderről azonban igen keveset tudunk, mivel a kutatás kevés tényanyagot tárt fel Rákóczi és Mikes törökországi emigrációs életszakaszát megelőző közös történetéről.

A részletesebb vizsgálódást Rákóczi és Mikes irodalomtörténetünkben elfoglalt helye is indokolja. Irodalomtörténetírásunk egybehangzó megállapítása szerint a magyar felvilágosodás előtti irodalmi periódus két legkiemelkedőbb írója került egymás mellé: II. Rákóczi Ferenc sokoldalú írói tevékenységével a barokk memoárírás csúcsáig jutott el; zágoni Mikes Kelemen a késői barokk széppróza utólrétegzett mestereként áll mellette. Alkotói karakterük, írói magatartásuk, stílusuk és műfajuk sokban különbözik, ugyanakkor életművüknek s írói életrajzuknak vannak érintkező pontjai: mindketten a nemzeti kultúra és művelődés, a társadalmi gondolat európai rangú képviselői a korai felvilágosodás félvévszázadának hazai irodalmában.

Ha ennek szem előtt tartása mellett a közvetlenebb személyes kötelékek oldaláról nézzük azt a csaknem három teljes évtizedet, amelyben e két emberi sors elválaszthatatlanul összefonódott, a húszas évek után, a rodostói esztendőkből az elhatároló rangbeli különbség és nagy távolság oldódását jelző patriarkális-familiáris vonások, bensőbb emberi momentumok is szembetűnnek. A fejedelem, aki a Mikeshez hasonló ifjú nemesek gondviselőjének tekintette magát kezdetől fogva, *Aspirációi*-ban kora ifjúságuktól rábizott „juhái”-ról beszél, és sorsukért felelősnek érzi magát élete végéig.¹

A Rákóczi- és Mikes-hagyományban egymáshoz oly közel került, egykor két igen különböző társadalmi helyzetű személyiség között, együttes életútjukon olyan udvari, mester és tanítvány jellegű, emberi kötelékek jöttek létre, amelyek a különböző életfázisokban, s később együttesen, de eltérő intenzitással hatottak kapcsolatuk tartalmára. A régebbi szétszórt s az újabb kutatások által felszínre hozott megbízható korabeli írásos emlékek, kancelláriai kéziratos töredékek tanúsítják, hogy a személyes belső szolgálatra rendelt erdélyi nemesifjút Rákóczi a szabadságharc ideje alatt megkedvelte, s általa nevelt, szeme előtt felnőtt törekvő udvari nemesét annyira bizalmába fogadta, hogy a hadiszerencse lehanyaglása után lengyel földre közvetlen kíséretében vitte magával; a lengyelországi emigrációban sem bocsátotta el maga mellől, Franciaországban pedig már egyik legmeghittebb bizalmas belső embereként tartotta maga mellett. S hogy Mikes végig megmaradt a bujdosásra jutott, de töretlen hitű fejedelem bizalmában s személyének vonzáskörében, arról a leghitelesebb dokumentumok, a Mikes-levelek és Rákóczi megnyilatkozásai tanúskodnak. De lássuk a tények bizonyosságát, Rákóczi és Mikes összetalálkozásának időszakát, s vegyük szemügyre ebből a szémszögből a törökországi emigráció előtti évtizedet.

¹ Rákóczi: *Confessio... Aspiraciones-Aspirations*, 1876. 528—529.

Mikes a magyarországi függetlenségi háború kitörésekor a császári kézen levő Kolozsvár jezsuita kollégiumának tanulója volt. Ekkor már mostohaatyja gondoskodott róla, hiszen édesapját egyéves korában elvesztette; a thökölyánus kuruc középnemest, zágoni Mikes Pált, a császáriak még 1691-ben foglyul ejtették és a fogarasi várban halálra kínozták. Anyja, árva Torma Éva, 1697 táján újra férjhez ment Kövesdi Boér Ferenchez, Szilágysomlyó kapitányához, akinek hatására tízéves gyermekével együtt katolikus hitre tért. Ezután már nem volt akadálya annak, hogy Mikes Kelemen iskoláinak folytatására oldalági unokaöccsével, Mikes Ferencsel, zabolai gr. Mikes Mihály idősebbik fiával, a kolozsvári konviktusba kerüljön, ahol a nemesi rendűek asztalánál jelölték ki helyét. A Katolikus Státus befolyásos tagjának, Háromszék főkapitányának és az erdélyi királyi tábla ülnökének a századforduló jó kapcsolatai voltak a jezsuita iskolával, amit a „Mikes Uram ő nagyságának” dedikált nyomtatott akadémiái vitatézisek is tanúsítanak.²

A kuruc fölkelés erdélyi eseményei hatással voltak a kolozsvári kisdíák jövődő életére. 1703 nyarán majdnem elvesztette mostohaatyját is. Amikor a kurucok augusztus közepén fölverték Szilágysomlyót, a várkapitány „lágy, félenk ember lévén”, feladta a várat, amiért Rabutin tábornok Szébenben törvényt látott reá a guberniummal, és „tisztéből, becsületéből priváltatik”. Erdély katonai diktátorának haragja elől Boér később Brassóba húzódott feleségével együtt, de a fogságot nem kerülte el. Cserei Mihály szerint innen 1704-ben „erős reversális” ellenében Havasalföldre ment Petki Dáviddal, Apor Péterrel és másokkal, ahonnan többekkel kijött a kurucok közé, de Boér újra Brassóba tér meg.³

Gróf Mikes Mihály, Háromszék főkirálybírája más utat járt be. Az „Erdélyi Commendirozó Generális” gr. Rabutin a „székelyek Obesterét” és Belső-Szolnok megyei főispánt bizalmával tüntette ki, és 1703 őszén Szébenből Háromszékre rendelte a kurucok ellen. Itt Thököly volt ezeres kapitányai és hívei, köztük Henter Mihály, Nemes Tamás szervezték a székelyek népi méretűvé szélesülő fölkelését. 1704 nyarán a háromszéki kurucok Brassó körülzárásakor Mikes Mihályt Hermánynál elfogták, aki fogolyként még júniusban Rákóczi hűségére tért. Rabutin megtárlásul ezután fogságba vetette Brassóban a gróf feleségét, Bethlen Druzsínát, Bethlen Farkas kancellár és történetíró leányát. Az ő személye azért érdemel külön is említést, mert gr. Mikes Mihályné pártfogolta a kilencvenes évektől a református félárva zágoni Mikes fiút és özvegy édesanyját. A kuruc kancellária hamarosan kiállította: „Rákóczi Fejedelem által G. Mikes Mihálynak egy ezredes Lovas Fő Kapitányságról költ Collationalissa”-t.⁴ Rangja s tekintélye révén júliusban már ő került a „három nemzet” képviselőiből álló hírvívó küldött-ség élére, amelyet a gyulafehérvári országgyűlés menesztett a kurucok vezéréhez, Rákóczi erdélyi fejedelemmé történt megválasztásáról. 1704 őszén Mikes Mihály generális képviselte az erdélyi fejedelmeket a selmechányai béketárgyaláson. Egy év múlva, Erdély elvesztése után, a Mikes és Pekri Lőrinc által vezetett székely hadak Moldvába húzódnak; de 1706 márciusában a zabolai gróf már követ a huszti országgyűlésen, s újra ott található a július közepén kudarcba fulladt nagyszombati béketárgyalások erdélyi békebiztosai között. 1707 tavaszán, Rákóczi marosvásárhelyi fejedelmi beiktatásán is jelen volt a rendek képviseletében, s tagja lett az ott létrehozott Kormánytanácsnak. Magas tisztsége folytán, mint fejedelmi „belső tanácsúr”, megbízólevelet kapott Rákóczitól, mert az okmány szerint a magyarországi „nemes státusokhoz követül küldnünk méltónak és illendőnek ítéltük”.⁵ Ismeretes, hogy Marosvásárhelyről visszatérőben Rákóczi fejedelem Kolozsvárt is megállapodott, ahol április végén fölavatta a Nemesi Társaságot. Ekkor adományozta⁶ a számkivetett gr. Bánffy György gubernátor kolozsvári házáat Mikes Mihálynak.

Kolozsvár a Rákóczi-szabadságharc kezdete és az első „kuruc járások” óta sok viszontagságon ment keresztül. A városi polgárok s az ottani iskolák diákjai részesei voltak városuk sorsának. Czegei Vass György, aki Rabutin s a gubernium megbízásából 1703. augusztus 14-től kolozsvári vicekapitány volt, valamint Vizaknai Briccius György orvos, a város főbírája küszködött a rengeteg bajjal az 1703 novemberében leváltott Ludovicus de Génitsch alezredes városparancsnoksága, majd a Görgény ostromakor elesett Kaftenplatt Lőrinc kommandáns

² HERPEI János: A kolozsvári jezsuita Akadémiai diákjainak vitatkozásai a XVII—XVIII. századforduló idejéből. Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 111. Epest—Szeged 1971, 244—248.

³ Csereire vö. Rákóczi tükör I. 377, 390.

⁴ Regestrum Litterarum, Fasc. 111. vö. Mikes ÖM I. 812.

⁵ 1707. Apr. Ex conventu Marosvasarhely. „Credentionalis pro domino Comite Michaele Mikes ad confederatos status regni Hungariae.” Ráday Pál iratai II. 143.

⁶ MÁRKI, I. 619 (ifj. Teleki Mihály 1707. április 25-i naplőfőjegyzése alapján). Bánffy gróf kőháza a Nagypiac déli során, a Torda utca szegletén álló Apor István országos kincstartó házának keleti tőszomszéd-ságában volt, vö. HERPEI: i. m. III. 526.

alatt. A kurucok 1704. október 8-i sóvölgyi csatavesztése, Rabutin székelykocsárdi győzelme után, 9-én felszabadítja az ostromlott Kolozsvárt, ahonnan közben diákok szökdöstek ki és felcsaptak kurucnak. A történetekről a kortárs krónikások is beszámolnak, köztük *A kolozsvári veszedelméről való históriá-ban*⁷ s a későbbiekéről Felvinczi György *Ritkán kellő híves szelő* (1706) énekében. Október 29-én gr. Teleki Mihály és Radvánszky János erdélyi fejedelmi biztos Rákóczi hűségére hajtja a kuruc ostromzár és a császári katonai megszállás alatt sokat szenvedett Kolozsvárt. S még a tél folyamán, 1705. január 5-én, Czegei köszönti Rákóczit a lévai táboron. Két hét múlva, január 22-én, az erdélyi vezérítő tábornokká kinevezett gr. Forgách Simon bevonul Kolozsvárra, majd gr. Pekri is beérkezik, s „nagy gyűlölség” támad közöttük, ami nem vetett jó fényt a kuruc generalisok hírnevére.

Forgách tábornok jó viszonyba került a jezsuita atyákkal, akik az érkező s nála időző Des Alleurs tiszteletére s szórakoztatásukra február közepén „komédiát” mutattak be.⁸ (Emléketünk rá, hogy 1702-ben Mikes is szerepelt egy Kolozsvárt előadott, Mátyás királyról szóló iskoladramában.)⁹ A kolozsvári tanárok s diákok kezében bizonyára megfordult a jeles kiadvány, Zrinyi *Török Ájiuma*, amelyet Forgách adott ki szeptemberben Tótfalusi Kis Miklós volt műhelyében, Rákóczinak ajánlva. Az ősz végén rendkívüli esemény híre rázta fel a kuruc igazgatás alá került város lakosságát, az iskolák diákságát. Közöttük volt a tizenöt esztendő Mikes diák is.

Rákóczi győzedelmes bejövételének hírére és Forgách rendeletére Kapy Gábor jezsuita rendfőnök — Rákóczi régi tanuló társa — kolozsvári rector irányításával tanárok és diákok november elején pompás barokk díszkaput emeltek, hogy a város a Gyulafehérvárra fejedelmi beiktatásra készülő kuruc fejedelmet méltóképpen köszöntse. A jezsuiták nem tudták kitérni a kényes feladat alól, s a rendet érintő szécsényi határozatok után a november 11-ére hirdett erdélyi országgyűlés várható belpolitikai fejleményeire s a hadihelyzet biztató kilátásaira való tekintettel látványos módon fejezték ki tiszteletadásukat. „A kolozsvári jezsuiták, két kézre tudván játszódni — írja az atyák őszinteségét kétségbevonó egyik szemtanú —, páter Kapi intimációjából nagy költséggel porta triumphalistáknak benn a városban Székely Lászlóné háza előtt, külön-különféle picturákkal s emblémákkal, gyalázatos hízelkedéssel s hazugsággal Rákóczi Ferenc hadi viselt dolgait az igazságnál feljebb magasztalván és a római császárt alázván.” A város főterén szemlélők között valószínűleg Mikes Mihály is ott volt, mivel a krónikás odakerülésükről is megemlékezik: „Mi az idő tájban gróf Mikes Mihállyal együtt Csikban valánk, az anyja, Mikes Kelemenné teste temetésén, kit Brassóban beteggyáiban két frájja megfojtott vala... onnan Brassó alá menénk, s odahozák ki Mikes Mihály feleségét Brassóból, a főstrázsamester Falkenhaimmal váltván ki magát. És mivel már Rákóczi jövetelének híre vala — folytatja a historikus —, kiindulánk Kolozsvárra, ott Pekri Lőrincsel meg egyezvén, Magyar-Egryhez menénk, Rákóczi táborára.” A kuruc fejedelemhez igyekvő Cserei Mihály megírta, mit gondolt ekkor magában: „Láttam én is azt a portát — veli oda gúnyosan —, s neveltséggel olvastam a szent atyák hazug inventióit.”¹⁰ A város főbírája számított rá, hogy a „méltóságos fejedelem” Kolozsvárra szándékozik megindulni, s naplójában megjegyzi, hogy „solennisi pompájára” a jezsuiták „porta triumphalist szép dicsőségesen készítenek... a tanácsház előtt”.¹¹ Ez a „tanácsház” az említett Székely Lászlóné házával azonos, „városház”-ként akkor ismert nagypiacéri épület volt. Minden elő volt készítve Rákóczi méltó fogadására, pompázatos diadalívvel jelölve meg a magyarországi szövetségelt rendek vezére, Erdély fejedelme ünneplésének útját s módját. „Vezérek legnagyobbika! ragadd meg Erdély jogarát, amely a nagy ősök vére jogán megillet Téged” — hirdeti a diadaloszlop első felirata, s a többi is hasonló szellemben dicsőíti a nyitott kapuval várt fejedelmi vendéget.

Az ünnepi várakozást azonban hirtelen felkavarta a november 11-i zsigói csatavesztés vész-híre. Vizaknai Briccius György városbíró a váratlan és balszerencsés fordulat nyomán keletkezett általános riadalom óráiról ír naplója folytatásában: „A porta triumphalist futva éjjel nappal rontják, s hányják a jésuiták, sok ember elszalad a városból, akik pedig megmaradunk, rettentő félelemben vagyunk.” Volt is rá okuk, mivel a zsigói csatából győztesen kikerülő

⁷ MKBR 83. sz.

⁸ MÁRKI Sándor: Desalleurs altábornagy Rákóczinál. HK 1917. 10. — ESZE Tamás: A kurucok Mátyásdrámája. ItK 1958. 1—3. — KÖPECZI: 1966. 85. — De l'Hommeau: Emlékirat egy magyarországi utazásról 1704-ben és 1705-ben. Rákóczi tükör II. 95—96.

⁹ PRÓNAI Antal: Mikes Kelemen mint actor. Száz 1909. 46—51. A Connubium Honoris seu Matthias Corvinus e captivo Bohemiae Regis gener c. latin ludus scenicus női főszerepét, „Catharina Regis Bohemiae filia” játszotta „Clemens Mikes, Praenobilis Siculis ex Tribus Sedibus. Parvista e convictu Nobilium.” (1702. július 8.) Bánffy György kormányzó leányának Székely Adámmal kötött házassága alkalmából játszották. A Program-tűzet mai felhelye: Bp. Piarista Központi Könyvtár Kemény J. Collig.

¹⁰ Csereire vö. Rákóczi tükör I. 391—392.

¹¹ Rákóczi tükör I. 362. Vö. JAKAB Elek: Kolozsvár története. Bp. 1888, III. 77—79. — Ráday Pál iratai I. 721.

Leopold Schlick tábornok és Ludwig Herbeville tábornagy haragja a városra zúdult. A jezsuita krónikás sajnálkozva jegyzi föl a kárbaveszett fázadozással, súlyos következményekkel járó diszkapuepítés szomorú tapasztalatait: „... a midőn már Kolosvár piartzán fenn-áll-va a dütsösség és Triumphalis ékes bótozatok az utzák hosszán: mellyek közel-sem ilyen Vendéget vártak a ki bé-jött; noha nem láthatták szemekkel se a várt, a váratlan Vendégek azt a készületet: a kit is mint nagy költséggel fel-emelték, meg olly nagy gyorsasággal le-rontották és el-sikkasztották, úgy hogy a darabjába se maradna, hogy a német ne lássa. De azt nem lehetett úgy el-dugni, hogy a hire ki ne menne Tiszán, Dunán és azon is túl a tengerig...”¹² Az erdélyi guberniumban és a bécsi udvarban nagy port kavarázó eset, a császár iránti hűség elárulását a város szemére vető vád, keményen érintette a lakosságot, különösen a jezsuita kollégiumot, tanárait s diákjait. „Már a jezsuiták a triumphalis portát egyberontották vala, s Páter Kapi elszaladt vala. A német generálok elhordatták a porta eszközeit és megégették” — értesült Cserei a történetről, megemlítve azt is, hogy a jezsuiták házaiba „dánusokat rendelének kvártélyban, luteránusokat, hogy inkább mortifikálják őket...”¹³ A jezsuita kollégium diákjai, Mikesséi együtt, szenvedő félként s hiteles szemtanúként élték át ezeket a szigorú császári megszállás alatti hónapokat. Erdély átmeneti elvesztésével lezárult Kolozsvár a tartós kuruc igazgatás időszaka. Csak 1707 tavaszán került újra Erdély nagy része Pekri parancsnoksága alatt a kurucok ellenőrzése alá, Kolozsvár is február 24-től október 26-ig. Mindkét időszak igen fontosnak ítéhető Mikes Kelemen ifjúkori éveit, a Rákóczi-szabadságharc, a kuruc függetlenségi háború politikai, katonai és társadalmi problémáinak, a jezsuiták magatartásának megismerése szempontjából.

Az 1702-ben „parvista”-ként („minor parvus” v. „major parvus”) szereplő Mikes diák megszokásokkal folyó tanévekben, kuruc és császári csapatok ostromát átélő, változó köz-igazgatású városban végzi a jezsuita iskola osztályait; a grammatica „principista” alosztálya után a „sintaxisták” közé került, s 1707-ben már a „humaniorák”, a retorikai és poétikai tanulmányoknál tarthatott. A gimnáziumi („studia inferiora”) tanfolyam befejezése stádiumába jutott, amikor Rákóczi udvarával április 23-án a húsvéti ünnepekre Kolozsvárra érkezett. Ez az esemény eldöntötte a tizenhét esztendő diák sorsát.

Az erdélyi fejedelem és székely apródja

Rákóczi már korábban elhatározta, hogy európai mintára felállítja a Nemesi Társaságot, amely tisztképző iskolaként szolgálja a megfelelő ajánló levéllel rendelkező nemesifjaknak, s meglévő udvari testőrezredei mellett a belső és bizalmas csoportos testőrszolgálatot is ellátnák. Sőt, a Nemesi Kompania egyes tagjai közvetlenül a fejedelem személye körüli legbensőbb szolgálatra rendeltetnének. Ez utóbbi kevesek közé került Mikes diák is.

Mikes Kelemen udvari szolgálatba kerüléséhez szükséges, illetve előírt két rangos ajánlója minden bizonnyal grófi nagybátyja és a vele tartó s a zabolai Mikesekkel régóta családi összeköttetésben álló gr. Petki Dávid voltak.¹⁴ Mikes anyjának egyik későbbi levele arra vall, hogy gyermeke életének e döntő fordulatról csak utólag szerzett tudomást. „Úgy gondolom, jó úsmeretiben lehetett Excellentiádnak édes fiam Mikes Kelemen — írja Károlyi Sándor grófnak grácia iránt eszedző levelében —, kit is kolozsvári convictusból kivéven, belső inassának melléje vévő Rákóczi Fejedelem, ugyan magával idegen országokban el is vivé... én néhai édes urammal ő Felsőge hívségében Brassóban lévén, declarált fiamot convictusból, mintegy 12 (17!) esztendő gyermekét, hírem s akaratom ellen, kölső experientiára Fejedelem mellé vették ki — az is mint meg nem ért iffiú, kölső czifraságon kapott inkább.”¹⁵ A fiát menteni akaró anya távollétére s célzatosan öt évvel megfiatalított gyermeke megbocsátható lépésére hivatkozik.

Anélkül, hogy eltúloznánk a Mikes életében később meghatározóvá vált forduló egyéni, személyes okait, számolnunk kell legalább két döntő tényezővel. Az egyik az ifjú nemes családi körülményei, kegyetlenül kivégzett thökölyánus kuruc atyja emlékének fájdalmas lelki örök-

¹² „Descriptio Portae Triumphalis Pr. F. R. D. F. V. ERECTAE Claudiop. 1705.” P. J. Gyalogi (Sylviae I. 1750) leírása: „De rebus memorabilibus Transylvaniae Anni 1705.” c. részben. Collectio Manuscriptorum C. J. Kemény Tom. XXXIV, 347, 354. A volt EM Lt. gyűjt. vő. a Kemény J. által készített másolatot is, Gyalogi J. „Erdélynek 1705 beli nevezetesebb történetei.” Kemény Coll. tom. XXIII. és MTA mft. 638/VI.

¹³ Rákóczi tükör I, 395.

¹⁴ Mikes Mihály hasonló ténykedéséről írja Dániel István, hogy „a testvéremet, Pétert a fejedelem oldala mellé helyezte mint fegyverhordozót, az én számomra pedig Forgách Simon generalis campi marschalnal a generális segéd tisztí hivatalát nyerte meg”. Rákóczi tükör I. 511. — Gr. Mikes mellett Petki gróf az egyetlen ismert személy, akit Mikes Kelemen kolozsvári tanulóévei alatt pártfogójaként tisztelt. Vő. a Mikes kézírásában fennmaradt: „Illustrissimo Domino Domino Comiti Davidi Petki Annum sancti sui Patroni memoriam recolenti hac figura congratulatur — humillimus servus Clemens Mikes” barokk allegóriával díszített névnapüdvözítő levelét. Mikes ŐM I. 810. 816.

¹⁵ Árva Boér Ferenczné Thorma Éva levelének kelte: Kolozsvár, 12 May Anno 1720. Hasonló tartalmú levelet írt gr. Károlyiné Barkóczi Krisztinának, vő. Mikes ŐM I, 518—519.

sége; félárvaként hányatott gyermekkor utáni sok emberi tapasztalással teli diákéveinek időszakában kezdődő, a császári zsoldosok viselkedésén s dolgok állapotán való eszmélkedése. A másik, az egyszer már hiába várt, eddig nem látott diadalmas kuruc fejedelmé és udvara pompája, amely magával ragadta az erdélyi nemes ifjakat, s bizakodással tölthette el a korabeli ifjúságot. A függetlenségi, nemzeti közösségi eszme, a kuruc kancellária által sugalmazott új történelmi szemlélet Rákóczi fejedelmi udvarába vonzotta a közös haza szolgálatában tenni akaró ifjú nemeseket. Erdemes fölidézni „Az Nemesi Társaság seregének rendi” rendtartási szabályzatából az elvi megalapozású bevezető sorokat, „ezen rendnek végérül”, céljáról: „Az mióta az német nemzet által nemzetünknek minden dicsősége le tapottatott, s az nagy emlékeztetői familiák a sok változások és zaklatások után udvar tartásokra alkalmatlanná tétettek, az nemesi ifiaknak isteni félelemben való fel nevedésekre és más hadi és politikai állapotokban való tanulására alkalmatosságok annyira véteződöt, hogy hazánkban az hadi és politikai szolgálatra való személyek alig találhatnak; kihez képest ezen Nemesi társaságnak serege legfűképen a végre rendeltetik, hogy zászlója alatt lévő nemes ifjúság oldalunk mellett, szemünk előtt nevededvén, hazájához való szeretetett az isteni félelemmel együtt több tudományokkal és jószág erkölcsökkel tanulja és gyakorolja, és az idő mostohaasága által le tapottatott és el szegényedet atyák tanulat költség nélkül mind azokkal fel ékesíthetessék, az mellyek nemességekhez illendők. Mind ezekből következik ezen seregnek nem tsak hadakozó időkbén, de békességben is fel maradása, így hogy Isten ő szent felsége kegyelméből fejedelmi székünkben bé lépven, az fellyeb említett okokra nézve ennek rendi fent maragyon...”¹⁶

Kevés olyan kancelláriai irat maradt fenn, amely világosabban és tömörebben fejezné ki Rákóczi művelődéspolitikai elveit, mint a Nemesi Társaság szervezeti okmányának bevezetője. Hasonló tartalommal hangzott el április 26-án az erdélyi kancellária igazgatója s a Társaság auditora által fogalmazott esketési beszéd is gr. Kemény Simon alezredes által vezetett Nemesi Gavallérok felavatásán,¹⁷ amely esemény horderejéről Rákóczi is megemlékezik *Emlékirataiban*. „Ez az intézmény nemes versenyt támasztott Magyarországnak és Erdély egész nemességében, és egy napon beváltotta volna a várakozásomat...”¹⁸ Amikor Rákóczi április 27-én elhagyta Kolozsvárt, Miksa Kelemen a fejedelem belső inasaként szűkebb udvari kíséretében követte őt, a jezsuita kollégiumot egy új iskolára, a küzdelmes diákéveket az erdélyi fejedelem oldalán töltendő reményteljes esztendőkkel cserélve föl. Nemcsak udvari szolgálatba került, hanem a Rákóczi-kor legnagyobb hatású nevelőintézményébe, s ami még fontosabb, Rákóczi példaképpé váló személyének közvetlen vonzásterébe.

Az emlékiró tanúsága szerint Rákóczit vegyes érzelmek fűzték az erdélyi urakhoz. A beiktatási „hitlevél” feltételeinek megfogalmazása körüli huzavona előre érezte, hogy nem sok öröm vár rá ebben a fejedelemségben. A „haza atya” címével és a „felséges” jelzővel felruházott fejedelem így ítél: „Pekrivel volt dolgom, akiben senki sem bízott, de minthogy kétszínű volt és hatalmas szónok, sok zavart okozott. Mikes gróf jó katolikus volt, hitele is volt a székelyek között, akiknek kapitányuk volt, könnyelmű és hiszékeny szellemű ember. Pekri úgy forgatta, ahogy akarta. A két öreg Barcsay-fivér, akik Apaffy kormányzása alatt öregedtek meg, csak az elmúlt idők régi történeteit emlegették, a nélkül, hogy a jelent megértették volna, mint ahogy Toroczay sem értette meg...” Az erdélyi földbirtokosok öznése mélyen emlékeztetébe vésődött, hiszen ha nem is lett törvény abból, amit Rákóczi alább ír, magatartásuk súlyos katonai következményekkel járt: „Minden erőfeszitésemmel sem akadályozhattam meg azt a törvényt, mely tönkretette minden erdélyi csapatomat, tudniillik, hogy minden földesúr visszakövetelhetette azt a jobbágyát, aki beleegyezése nélkül állt csapataimba... Csodáltam, hogy a legértelmesebbek sem értették meg, hogy most olyan háborúról van szó, mellyel szabadságainkat akarjuk visszaszerezni... Nagyon nehezen tudtam kielégíteni az erdélyieket, még akkor is, amikor törvényeiket végrehajtottam.”¹⁹

Ha Rákóczi fejedelemnek kedvezőtlen emlékei voltak az erdélyi főnemesekről és tanácsurakról, különös rokonszenvvel szólt az egyszerű székely nemesekről, akikhez a kolozsvári szemlén felfogadott inasa, zágoni Mikes diák is tartozott. Jó véleménnyel volt róluk: „A székelység volt a nemzet főereje: mindnyájan a nemesség előjogait élvezték, és minthogy saját természetüknél fogva egyenesek, őszinték, bátrak és engedelmesek, nagyon alkalmasak a háborúra. De saját tisztjeik vetették őket szolgaságba, mert ezek hallatlan és a törvénnyel ellenkező visszaéléssel viszatartották őket a hadiszolgálatból, hogy földjeiket műveljék. Azoknak, akik lovon szolgálnak, lándzsát kell hordaniok. De úgy találtam, hogy ez a nemzet, mely őseim korában nagyon harcias és virágzó volt, teljesen elszegényedett, nemcsak a németek végrehajtásainak, hanem saját tisztjei visszaéléseinek következtében. Annyira, hogy a székelység

¹⁶ Ráday Pál iratai II. 162.

¹⁷ Ráday Pál iratai II. 167–169.

¹⁸ RÁKÓCZI: Emlékiratok. 1951. 167–168.

¹⁹ Emlékiratok, i. m. 163–166.

ség semmiképpen sem volt elegendő az ország védelmére... Azután a törvény után, amelyről beszéltem — tér vissza az emlékiró az alapvető társadalmi és katonai problémára —, a földesurak úgy bántak fegyvert viselő jobbágyaikkal, hogy megesett rajtuk a szívem; nem is volt azóta, csak nagyon kevés erdélyi csapatom.”²⁰ Ez is magyarázza Rákócziak azt a lépését, hogy udvari hadaihoz csatolta azt a székely lándzsás, kopjás ezredet, amelyet Nagyajtai Cserei János toborzott parancsára a Maros mentén megszemlélte s jobbára botokkal fölszerelt három ezer székely gyalogosból, éppen Kolozsvárra érkezése előtt.

Az Erdélyből való kimenetelkor Mikes valódi diadalmenetben érezhette magát a pompás udvari forgatagban. Történelmi nevezetességű vidéken vonultak a Szamos-menti Gyalun, Vistán, Magyarsáradon s a szentkirályi hágón át Szentmarjára, s onnan a Szilágyságba, elhaladva a nevezetessé vált zsbói sáncok mellett is, átkelve a Krasznán Szilágysomlyónál, majd Érmelléken keresztül Székelyhídon át Debrecenbe, azután Hajdúböszörménytől északra a Tiszán túl a szerencsi várba, s végül a Sajó-menti Ónodra. Az erdélyi hazából a magyarországi hazába vezető útról, meredek hegyoldalú fennsíkokról, tavakkal, erdőkkel tarkított tájakról, folyóvölgyekről, lapályokról, sziklával körülvett hegykanyarulatokról az emlékiró kedvtelve emlékezett meg egy évtized múltán is: „... minden mosolygó és kellemes ezen a gyönyörködésre teremtett tájon. Általában Erdélynek semmije sem hiányzott, csak egy jó fejedelem, népének atyja...”²¹ S most Rákóczi személyes kíséretében megnyitott — a szülőföld természeti szépségeit soha el nem felejtő ifjú Mikes előtt — az út, amely a kuruc fejedelem oldalán a biztató, de kikémlélhetetlen jövőbe vezetett.

Ami a Mikes anyja által emlegetett „külső cifraságot” illeti, nem lebecsülendő ebben a korban az újra feltámadt nemzeti fejedelmi udvar barokk pompája. A Kolozsvártól Ónodig tartó mintegy egész hónapos út végén, május 24-én udvari krónikája lapjait megnyitó Beniczky Gáspár maga is elámul a főlsége vezérő fejedelem sok úri s főrendekkel, méltóságos generálisokkal, jeles vitézekkel és szép seregekkel, a vörösruhás magyarországi és kékruhás erdélyi palotásokkal, medvebőrűes francia gránátosokkal, aranykapcsos dolmányú deliásokkal, zöld vadász gyalogokkal s vörös mundérba öltöztetett karabélyos lovasokkal és a nemes vármegyék státsaival együtt történt ónodi bevonulásán. Ekkor „hosszú ceremóniával” köszöntötték Rákóczit Erdélyországból való szerencsés visszatérése és „azon nemes országnak” fejedelmi székébe való helyezése alkalmából. Ime a menetben résztvevő újonc Mikeset is bizonyára magával ragadó színpompás udvari jelenet, amidőn délután, mintegy öt óra tájban „nagy és ebben a magyar világban nem sokszor látott pompával Ófőlsége beérkezett”; a naplóíró így folytatja: „Legelőször is Ófőlsége előtt mentenek erdélyországi székely vörös-lobogós kék seregek, azok után karabélyos regiment, utánuk Ófőlsége vezetékei aranyos szerszámosan és főlovázmestere, nemzetes vitézlő Giczej Sigmund, azután... a hoptester őkegyelme, a tekintetes udvari kapitány s senátor urak, majd a méltóságos főgenerális Bercsenyi Miklós és Károlyi Sándor mezei-marsalk generális urak, azok után „maga a főlsége fejedelem egy szép pompás török pej paripán, királyszinő bársony köntösben, és fekete kolcsaktollasan jött. Ófőlsége mellett két fölylül a nemes seregül való iffiak és gavallérok, azok után sok úri- és főrendek, vármegyebeliek és fejedelmi udvara népe kornétástul, párduc-bőresen és forgósan, s más mezei seregek mentenek. Rendet állván azért egy felől szíkelek karabélyosokkal, másfelől pedig deliák francia gyalog granatíros regimenttel, vár-forma való sátor előtt Ófőlsége leszállott...”²² Festői kép: Rákóczi fejedelem a nemes gavallérok gyűrűjében, Mikes is közöttük, selyemzsinóros égszínkék posztóból készült süveggel, mentével, dolmánnyal és nadrággal, aranyozott gombokkal, ezüsttel gazdagon hímzett narancssárga bársony vállövvel és tarsolyos-lódingos selyemövvvel díszítve. A legnagyobb udvari pompával s az ezt követő legdrámaibb kuruc országgyűléssel kezdődött el az új inas élete fejedelmi ura mellett.

Ez év tavaszától kezdve Mikes Rákóczi fejedelem személye körül inaskodik. Ismeretségbe kerül az ország más tájairól származó főrangú családból vagy köznemesi familiából való udvariakkal. A nyár folyamán közeli tanúja Rákóczi lengyel trónjelöltsége ügyében Munkácsra érkező lengyel és orosz követtség fogadásának. Ősszel szomorú hírek érkeznek Erdély elvesztéséről s az erdélyi kurucok, székelyek, Mikes Mihály és családja moldvai kibujdosásáról. November közepén a fejedelem udvari népe újabb avatónnepségen vett részt; az installáció a Nemesi Compánia generál-auditóra földözta kolozsvári beszédének szép intelmeit, amelyeket a Mikeshez hasonló ifjak, például Beniczky is emlékezetre méltónak tartottak: „... a főlséges fejedelem méltóságos szemei előtt szüntelen forogjanak, és mint valami fiatal fák, országunkban beplántáltassanak, s jó és tökéletes felnevekedések által hasznos gyümölcsöt édes hazájoknak szolgálatjára teremtsenek; mely ritka példájú főlséges fejedelemben mintegy tükörben,

²⁰ Emlékiratok, I. m. 167. L. még MARKÓ Árpád: II. Rákóczi Ferenc a hadvezér. Bp. 1934, 70–72.

²¹ Emlékiratok, I. m. 168.

²² A Beniczky-Idézetre vö. Rákóczi tükör II. 343–344. — MÁLYUSZ Elemér: A Rákóczi-kor társadalmi. Rákóczi-Emlékkönyv. II. 43–44.

Isten által nagy mértékben megajándékozott királyi kvalitásokat szemlélvén és csudálván: semmi igaz nemes vérhez nem illő cselekedettel meg ne mocskolják magokat, és azáltal Őfelségét meg ne szomorítsák...²³ A fejedelmi, királyi példakép, Rákóczi lenyűgöző emberi egyénisége, az általa inspirált új nemzeti szellemű művelődési program, egyszerű a kuruc fejedelem udvarából kisugárzó eszmék az ifjú Mikesét életének legfogékonyabb éveiben érték, s alakították világnézetét, emberré formálódását. Az év végén maga is nézője lehetett Rákóczi-val együtt egy Mátyás királyról szóló iskoladráma előadásának Kassán.²⁴ S a kassai gyűlés után tapasztalhatta, mint válik a birtokosnemesség a „privátum” keresésével a kuruc szabadságharc kerékkötőjévé.

A következő esztendőben elkíséri a táborba szálló fejedelmet a felvidéki hadjáraton egészen Trencsénig, ahol augusztus 3-án az udvari gavallérokkal együtt átesik a tűzkeresztségen, s ő is láthatja a vereség súlyos katonai és politikai következményeit. Innen Egerbe tart a megsebesült fejedellemmel, aki Érsekújvár ostroma hallatára Erdély felé tesz hadmozdulatot Nagykárolyon át a Szamos-parti Szatmárig. Hogy Mikes mellette van, arról egy 1708. október 18-án kelt levél tanúsodik. Fogarassy István, Rákóczy főpohárnoka írja Erkössy György komornyiknak Nagykárolyból Munkácsra a hidegre fordult őszi időben: „Az inasoknak süvegek nincsen; csizmát most csináltak Szakmártt nekik, Karcsay és Mikes a mentéjeket kéri.”²⁵ November elején Szerencsre, a hónap végén Sárospatakra kíséri urát, ahol az országgyűlés végén a város piacán a híres kuruc vitéznek, az áruháza vált Bezeredy Imrénének „tragicus exitussa” után fülükbe cseng a halálos sententia: „Szánja Isten esetit, s minden igaz magyart a haza árulatásától őrizze meg...”²⁶

Az új év elején, nem egészen két esztendei inasi szolgálata után, Mikes Kelemen elnyeri a fejedelem bizalmát, mert erre vall Fogarassy újabb levele, amelyet a munkácsi kastélyból írt Köressynek a munkácsi várba, 1709. január 10-i keltezéssel: „Urunk ő Felsege parancsolja Kegyelmednek, hogy Monokinak, Ajtainak s Mikesnek liberájokra valo posztókat kiadja Kegyelmed, hogy mentül hamarébb megcsináltathassák. Már ő Felsege kegyelmeiségébül mind a három bójáró.”²⁷

A kemény téli hónapokban csak Sieniawska hercegnő farsangi teltvégi vendégeskedése és a nagy számú lengyel kísérszemélyzet jelenléte hozott új színt a munkácsi udvarba, ahol Rákóczi és kísérete húsvét utánig maradt. Emlékezetes a tavaszi megrendítő hangulatú zászlóavatási ünnepség, amikor a fejedelem megsökkent kedvű nemes „társai” előtt „mindenektől megértő szóval maga csinált imádságot” mondott a pataki templomban „zokogva és sírással” a muzsikával kísért zászlószentelés barokk szertartásakor.²⁸ Árva vára elvesztése, Szepes megye és Dunántúl császári megszállása következtében rendkívül súlyosra fordult hadihelyzetben a sárospataki szenátusi ülés után a szerencsi udvarba júliusban érkező szenzációs hír, I. Péter cárnak XII. Károly feletti poltavai győzelme keltett reményt Rákócziiban és környezetében. S miközben Fülel és Késmárk elesett, a kuruc seregek visszavonulásra kényszerültek az ország északi részére. Az emlékiró tömören jellemzi a súlyos katonai helyzetet: „A németek egyfelől szorongattak, a pestis másfelől. Jóformán alig volt táborba vihető csapatom... udvari hadaimmal bolyongtam tehát és megszálltam azokban a falvakban, amelyek még nem ért el a járvány, hogy az ellenség elől elrejtsem valódi helyzetemet.”²⁹ A szabadságharc gazdasági erőforrásai kimerülésének jelei mutatkoztak. Elégedetlenkedés, hanyatlás tapasztalható a Nemesi Társaság soraiban is; panaszkodnak az ellátásra, a kvártélyra, a ruházat és fizetlenség miatt, s számosan igyekeznek obsittal búcsúzni az udvari Gavallérok seregétől. A fejedelem sekretáriusának, Beniczkynek kézírásában ránk maradt Rákóczi üzenete a gyalázatosan „búcsúzni” akarókat vállalt tisztük teljesítésére, tanulásra figyelmezteti. „Ő Fölsége látván, hogj azok, az kiknek Isten másnonan is jószágot s jövedelmet adván, magokat azokból segíteni nem kíványák, inkább apjok vagj is magok fősvénységkül viss el-tetvén ragyoskodnak (ragaszkodnak) az eő Fölsége erszényéhez, s nem Társasághoz, jövedőben is nem örömirre, de szomorúságára rendeltetnek...” — ellenben, hangzik a fásult nemesifjakat jobb belátásra ösztönző üzenet másik fele — „az kik penig az időnek mostohassága miat... előmenetek kedvéért kívánták magokat ezen seregben adni, azokhoz ő Fölsége

²³ 1707. november 13. Beniczkyre vő. Rákóczi tükör II. 375. — Ráday Pál iratai II. 185.

²⁴ 1707. december 28. BENICZKY: i. m. Rákóczi Tár I. 81. — ESZE Tamás: i. m. 1958. 1—3.

²⁵ Eredetiből, a lelőhely jelzése nélkül, a Rákóczi-levéltárnak a szepesi kamarai archívumába került részéből közli, THALY Kálmán, TT 1882. 749.

²⁶ 1708. december 18. Beniczkyre vő. Rákóczi tükör II. 380—381.

²⁷ Az eredeti levél néhány sorát idézi, a lelőhely jelzése nélkül, THALY Kálmán, Száz 1874. 217.

²⁸ 1709. május 26. Szent-Háromság napja (Trinitas) a pünkösöd utáni első vasárnap. BENICZKY: i. m. Rákóczi Tár I. 200—201. ESZE Tamás: Zenetörténeti adataink II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának idejéből. Zenetudományi Tanulmányok IV. A magyar zene történetéből. Szerk. SZABOLCSI Bence és BARTHA Dénes. Bp. 1955. 79. — Ráday Pál iratai II. 181—188.

²⁹ RÁKÓCZI: Emlékiratok, 195.

érdemek szerint... társaihoz való szeretetét kegyelmessen meg mutatni akarja." S ha előbb a nemesi osztályönzést orosztorza, „nem kevés örömmel és tecczéssel látja, hogj az zúgolodók és elégedetlenek és sok illetlen cselekedetekben elmerült társai között nagjban számban tapasztalhatnak olyyak, az kik magok nemességeket tekintvén és az eő Főlsége kegyelmességét által látván, szándékát elő mozdítani kívánván, ő Főlséget vigaztalyák...”³⁰ Ez utóbbiak közé tartozott Mikes is.

Az általános helyzetet súlyosbította a következő év január 22-i — lengyel—svéd segély-csapatokkal megerősített — kuruc hadak vereségével végződő romhányi (vadkerti) „viadal”, majd február közepén Lőcse elvesztése. A téli hadjárat s a tábori élet viszontagságai megviselték az udvariakat; a nélkülvizessé járó rendkívüli nehézségek a fejedelem közvetlen környezetét is érintették. „Mikesnek specialiter parancsolja ő Főlsége, hogy liberiaosztót küldjön Kegyelmed, mert igen rongyos; a kinek telik, másoknak is küldjön Kegyelmed...”³¹ — sürgeti a főpohárnok Egerből a kincstárnokot 1710. április 6-án. Fogarassy levele újabb bizonyosság, hogy Mikes Rákóczi mellett élte át a függetlenségi háború utolsó drámai hónapjait. A fejedelemnek ekkor is különös gondja volt rájuk. „Bizonyos lehet benne — írja egyik tábornokának —, hogy valamint in generali egész dicsőségemet és gyönyörűségemet abban tartom, hogy az ifjúságot hazám szolgálatjára nevelhessem, de in particulari is a Kegyelmed fiának in atyja lenni kívánok...”³² Még inkább vonatkozhat ez a családjától, atyafiságától messze szakadt, támasz nélkül maradt székely bejárójára, az immár húsz esztendő Mikes Kelemenre. Grófi nagybátyja talán vele is váltott néhány levelet, miközben Moldvából levelezésben állt³³ Rákóczival; anyjával s mostohaapjával³⁴ ez idő tájt megszakadtak kapcsolatai.

Rákóczi előkészületeket tett a háború meghosszabbítására, de az ősz folyamán sorban estek el: Érsekújvár, Sárospatak, Szolnok, Eger, mire a kurucok feladták a Tisza, majd a Sajó vonalát is. November közepén megkezdődtek a béketárgyalások az új császári főparancsnok, gr. Pálffy János és a kuruc főparancsnok, Károlyi Sándor között. „Egyre jobban visszaszorultunk a Tisza és a Beszkid-hegyek alkotta »zsákba«, melynek mélyén Munkács fekszik... Soha életemben még nem fogott el olyan eleven szánalom, mint Pataktól Ungvárig tartó másfél napi utamon... átmentem Munkácsra, ahová szerencsére áthoztam Patakról udvaromat...”³⁵ S miután Rákóczi és Pálffy január 31-i vajai találkozása nem hozott eredményt, a salánki ülés szénátusa megerősítette a fejedelmet abban a szándékában, hogy a békekötés feltételeként az ország teljes függetlenségének biztosítását követelje. Ezután a fejedelem február 21-én szűkebb kíséretével külső segítség keresése céljából Lengyelországba indult.

Mikes személyével kapcsolatban említésre érdemes az utolsó hónapok dokumentumaiból Rákóczinak a porosz királynál való tudakozódása, hogy szükség esetén befogadná-e alattvalóit. A Rákóczi és felesége nevével kezdődő listában, Bercsényi, Károlyi, Csáky után 7. helyen következik gr. Mikes családostul. A nemesek népes csoportjában, Vay Ádám, Ottlyk, Ráday stb. után az udvariak társaságában az elsők között, Ebeczy, Ilosvay, Beniczky, Szentiványi, Kisfaludy s mások mellett a bejáró Mikes, protestánsként feltüntetve.³⁶ Ha a poroszországi útra nem is került sor, a lengyelországi kimenetel elkerülhetetlen volt. Ekkor kaphatta Mikes az utolsó híreket a zabolai Mikesektől, amikor az udvarmester így tudósította Rákóczit: „Ma estve egy szolgája Gróff Mikes uramnak eő kegyelmének érkezvén Moldváru, Felsőghednek szálló Levelekkel...”³⁷ A vékonypénzű zágoni Mikes indulás előtt más anyagi forrással nem rendelkezett, mint azzal a 80 forinttal, amelyet évi fizetéséért kapott, bejáró társaival együtt.³⁸ Utralekésük után, a lengyel határ előtt, az alsó-vereckeai útporciók kiosztá-

³⁰ 1709 ősze? Ráday Pál iratai II. 180—184.

³¹ Eredetiből, a lelőhely jelzése nélkül, néhány soros idézettel közli, THALY Kálmán: Mikes Kelemen ifjúkorához. Figyelő 1879. V. 11. 77. L. még THALY, TT 1883. 380. Körössy kézjegyzése Fogarassy levele külrészen: a bejárók nevei, akiknek posztót küldött, a 10. Mikes. — A főpohárnok 1710. május 7-én válaszi Szerencséről a komornynoknak: „A sarga posztót a bejáróknak, úgymint Kende, Kisfaludy, Mikes, Gyczey uraiméknak kiadtam. Prinyi László és Bethlen Elek urfiak nem vettek.” Idézi THALY: i. m. 1879. 76—77.

³² Gróf Eszterházy Antalnak, Szegi pusztá, 1710. július 6. II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei, 213.

³³ Gróf Mikes Mihály levelei, 1708—1710. A Rákóczi-Aspremont It. Ms. 4960. 10. doboz. MTAK.

³⁴ A Rabutin által fogsággal fenyltet Boer a tábornok utódjától enyhébb bánásmódban részesült: 1709. „Erdélyi Commandirozo Generalsnak L.B. Birchbaum Györgynak Parancsolattya, hogy tovább Rendelésekig Boer Ferentz a Mikesianum féle Notáz Joszágbán, melynek Tutoria Inspectioja reája bizattott vala, ne háborgattassék.” Regestrum, i. m. fasc. 54. Vö. Mikes ÖM I. 521.

³⁵ RÁKÓCZI: Emlékiratok, 206—207.

³⁶ Berlin, 1711. február 21. Fridericus Rex aláírással. „Assecuratio pro principe Rákóczi et aliis nationibus Hungariae in Prussia et recipere volentibus.” — „Zuverlässige Lista derjenigen, die Sich in Ihr. Kön. von Preussen souveraine Estats aus Ungarn reteriren wollen, wie es 1710. oktober resolwrt war.” Jelenlegi lelőhelye: Rep. XI, 279. Ungarn fasc. 11. fol. 206—209. DZHA II. Merseburg. Az eredetiből közölte MARCZALI Henrik: Regesták a külföldi levéltárakból, TT 1882. 149—176.

³⁷ Ottlyk György Rákóczinak. Munkács, 20 Jan. 1711. Rákóczi-Aspremont It. MTAK I. h. Ms. 4968. 18. doboz (lapjelzés nélkül).

³⁸ „Udvariak Regestroma pro anno 1711 febr. 5. Signatum Munkacsini die 5^a febr. 1711.” 13. és 16. sz. i. h. Ms. 4968. 18. doboz. Fő Bejáró Perényi János úr, 200. — Bejárók sorban: Perényi László úr, Mikes Kelemen, Kisfaludy Boldizsár, Giczi (Giczell) Gábor, Komáromi János, Karcsey és Osztroleczy. Egyenként 80 Flor.

sáról fennmaradt ellátmánylistában — a Rákóczi-okirattár tanúsága szerint — a közvetlen kíséret tagjai „Statio Szkotarszka” állomásnál: Bercsényi László, Láng doctor, Karcsay, Ilosvay László, Osztroleczyk után „D. Mikes Orat. 1. equil. 2.” egy főre és két lóra való járandósággal”³⁹ Őt követi Komáromi János, Miskolczi és Szentiványi Sándor. Rákóczi az ország határáról, Alsóvecekeről, február 20-án kelt kiáltványában a szövetekezett rendekhez fordult, s tudatja, hogy külső segítséggel folytatja a nemzet szabadságáért indított háborút, hogy jó békét szerezhesen az országnak.

Ha korabeli szemszögből nézzük II. Rákóczi Ferenc és zágoni Mikes Kelemen, a kuruc függetlenségi háború vezetőre, Erdély fejedelme és erdélyi székely alattvalója, az ország leggazdagabb földesura és a háromszéki középnyemes, a „főlséges” fejedelem és belső inasa, bejárója udvari kapcsolatát, akkor a feudális rendi nemesi hierarchia szokásjogai és törvényei szerint mindkét magatartást meghatározó s a fennálló társadalmi rangbeli különbségük révén döntő, uralkodó s alattvaló viszonyra jellemző körülménnyel kell számolnunk. Ez az alaphelyzet találkozásuktól kezdve adva volt, s legerőteljesebben az 1707—1711-es évekre érvényes, de a lengyelországi kimenetel utáni időszakra s a továbbiakra nézve is elsődleges tényező.

A kuruc fejedelmi udvarral együtt sokan kimentek, a székely testőrző udvari karabélyosok Cserei János alezredessel, a Nemesi Társaság tagjainak mintegy fele Mikó Ádám másodparancsnok vezetésével, mivel a többiek ezredesük, br. Haller Gábor (Károlyi veje) sugallatára itthon maradtak. Az erdélyi tanácsosok is visszafordultak a határról, miután drámaian búcsút vettek Rákóczitól. Így is voltak két-három ezren, akik a közeli visszatérésben reménykedtek. Még tartott a fegyverszünet, állt még Kassa, Ungvár és Munkács, Huszt, s Rákóczi sokat várt a francia diplomácia biztató ígéretétől, valamint a közeledő czárral és lengyel királlyal történő találkozástól.

A leghívebbek között lengyel és francia földön

Az 1711. február 21 és augusztus 29 közötti csaknem féleves válságos időszak történetét itt nem részletezzük.⁴⁰ A fegyverszüneti tárgyalások elhúzódásába vetett bizakodás, a külső segítségben való reménység hónapjai ezek. Rákóczi március végén még a fegyverszünet és béke föltételeiről tartott tanácskozást Stryj várában. Apródjai szemei előtt zajlottak le a sorsdöntő események. A fejedelem lelkiállapotát híven tükrözi ekkori levelezése Károlyival Stare-Siolóból s az április 18-i kukizowi kiáltvány, amelyben már hitszeggessel vádolja a megadásról alkudozókat. S miután a hónap végén Eszterházy Dániel feladja Kassát, és Károlyi a fejedelem akarata ellenére megköti a szatmári „compositio”-t, Lengyelországban híre kel a május 1-i majtényi fegyverletételnek. A május közepi jaworowi orosz—magyar találkozáson — mivel a francia diplomácia az orosz—svéd közvetítésen kívül, Rákóczi és Péter cár várakozása ellenére nem vállalt a Portán közbenjárást az orosz—török béke érdekében, s ismét visszautasította az orosz—francia szerződésre tett ajánlatot — kútbaesett az orosz segítség ígérete is. Közben megjött a híre az április 17-én elhunyt I. József halálának, mire összeül Zalaúezben a kurucok „interregnum” kimondását hirdető konferenciája, amelyet Rákóczi utolsó, május 27-i jaworowi pátense követett. De a fejedelem végső erőfeszítései ellenére az ország védelme összeomlóban van, Ungvár feladása után, június 22-én Munkács parancsnoka s utána Huszt vára kapitulál. Az orosz cárnak a törökkel vívott balszerencsés csatája és a pruti béke megpecsételte a külső segítségre szorult kurucok sorsát.

Mikes közvetlen tanúja Rákóczi szüntelen próbálkozásainak e nagy emberi megpróbáltatások napjaiban. Tanúja a cári, a szász—lengyel királyi és a kuruc magyar fejedelmi udvar júniusi jarosláwi találkozásának, a hajdani későreneszánsz és barokk királyi rezidenciákban és főúri palotákban töltött hónapoknak, a császáriak sikertelen júliusi cselvetésének a wysockói erdőségben, Sieniawska hercegnő vendégmarasztaló szeretetének és Rákóczi *Vallomásaiban* leírt elszakadás utolsó napjainak. Májustól megkezdődött a dél-lengyelországi kuruc emigráció polarizációja; számosan éltek az amnesztiával, és Rákóczitól búcsút véve vagy anélkül hazafelé szállingóztak. Erről az időszakról jegyezte meg Cserei Mihály: „Erdélyből nincs több mellette, hanem az öcsém Cserei János, Cserei Farkas fia, Kálnoki Mihály, Kálnoki Tamás fia, Mikes Kelemen, Mikes Pál fia. Ha boldogulna valaha Rákóczi, kétség kívül azoknak lenne promótiója.”⁴¹

Július elejéig Mikes bejáró és inas társai közül is többen megváltak az udvari szolgálattól.

Hung. — Inasok: Madács, ifj. Török Zsigmond, Beniczky Farkas, Fáy András, Putnoki, Czírjái, Szentpéteri András.

³⁹ „Dislocatio Excelsae Aulae portionum penes Suam Serenitatem in Alsó-Vereczke assertarum ut modo existentium.” 1711 kora tavasz. 30. sz. I. h. Ms. 4968. 18. doboz.

⁴⁰ HOPP Lajos: Mikes Rákóczival Lengyelországban. Mikes és világa. Bukarest, 1973. 369—381.

⁴¹ Cserei Históriaja, 473.

Rákóczi ekkor írja Wysockóból Stryjbe udvari marsalljának: „... lovainkat küldje ide utánnuk együtt Szathmari névű Kegyelmed mellett lévő ifjúval, akit elmenetelivel az inasoknak ugyanannak applicáin akarunk”.⁴² A július 19-én Jaworówban fölesküdtött Szathmari Király Ádám udvari inas naplója ettől kezdve hiteles forrásává vált Rákóczi, de Mikes élete további szakaszának is. A naplóíró ekkori följegyzése szerint tizenhárman, köztük név szerint Giczei Gábor és Komáromi János bejárók, Szentpéteri András, Beniczky Farkas és Fáy András inasok indultak hazafelé.⁴³ Augusztus közepén Ráday Pál is elfogadta a kegyelmet más főemberekkel, szenátorokkal együtt, s a fejedelemehez intézett búcsúzó levelükkel a Rákóczi-szabadságharc konföderációs államszervezetének feloszlása is megkezdődött. A bécsi Haditanács a nyár folyamán Rákóczit, Bercsényit, Forgáchot, Eszterházy Antalt és Vay Ádámot kizárta a közkegyelemből.

Rákóczi még nem döntötte el végérvényesen, hogy francia vagy porosz földre megy tovább, de már csak személyes közbelépésétől remélte a magyarok s az erdélyi fejedelemség ügyének előmozdítását az általános béke rendezésekor. Rövid előkészületek után, augusztus 29-én hirtelen hajóra szállt Jaroslávban, hogy elkísérje az északra induló Péter cárt, búcsúzás nélkül hátrahagyva a vele együtt elmenni kívánó feleségét, udvari főtisztjeit, a Stryj, Wysocko, Brzezany, Lwów, Żółkiew táján szétszóródott mágns tábornokokat, nemeseket, udvariakat. A főgenerálisától sebtében búcsút vevő fejedelem után a meglepett Bercsényi még aznap levelet küld futárpostával: „... azt kívánom — veti papírra mély sóhajjal a levélíró —, Istenem vezérelje szerencsénkre... s láthassam is hamar boldogulás indulatjában Főlségedet hazánk dűcsőségivel!”⁴⁴

Még az indulás előtt készült, de már az új személyi változásokat tükröző „registrom” adatai szerint Rákóczi közvetlen kíséretének mintegy harmada, kb. 30 főből, udvari tiszttekből, az orvosból, főemberekből, bejárókból, inasokból, kancelláriusokból, az asztalnak melletti étkefogókból, a kommisszáriátus embereiből állott.⁴⁵ De „Perényi János uram” főbejárón kívül már csak három („Perényi László uram, Kisfaludi Boldizsár uram, Mikes Kelemen uram”) bejárót és három inast („Szakmáry Ádám, Zalány György” és „Török Sigmund uram”) tart nyilván.

Az augusztus végi elhajózás napján a fejedelem udvari nemeseinek, belső szolgálóinak és cselédeinek iménti csoportját ketté választották: „Bérekodván a’ hajókban a’ Muszquaság, úgy mi is a’ Felsőleges Czárral, délután 2 órakor Jaroslóru 11 Hajóval Felsőleges Urunkkal elindultunk Toronya felé 24. huszonnégyen Udvariak, szolgarendek; a’ többi Udvariak ’s az egész Urunk bagácsijá maradt el itt helyben a’ F. Czár bagácsijával, kik is naponként a’ szárazon utánnunk fognak jönni. Ezen a’ napon a’ Szon vízen mentünk két mélyföldet...”⁴⁶

Íme a Rákóczival együtt menők lajstroma:

„Az hajón mennek az Felsőleges Fejedellemmel.”

	orales	equiles	Solutio	
			Rf.	Fr.
Pater Kéri [Ádám gróf]	2	4	5	36
Perényi Farkas [báró, Hop-Mester]	2	4	5	36
Ilosvai János [Fegyverhordozó — Komornyik]	—	—	—	—
Ilosvai László [Innyadó]	1	3	3	51
Három bejáró [Perényi L. Kisfaludy B. Mikes K.]	4	9	11	48
Két inas [Szathmari K. Á. Török Zs.]	2	4	5	36
Doctor Lang [Udvari orvos]	—	—	—	—
Dupon [Másutt Duponti, felcser, tolmács]	2	4	5	36
Székelyhidi [Mihály, Hadsegéd]	2	4	5	36
Két trombitás [Trombitás Ferenc, Franz Frajnich]	2	4	5	36
Két szakács [János mester főszakács + 1 közszakács]				
Két csatlós				
Pohárnok				
Ferencz Jáger				

⁴² Vay Urnak, Viszocka, 14. Júl. 1711. Archivum № 21. Rákóczianum III, 724.

⁴³ SZATHMARI, 240—241.

⁴⁴ Szurova, 29. Augusti 1711. Archivum Rákóczianum VII, 21.

⁴⁵ „Udvariak registroma pro anno 1711.” 16—18. sz. i. h. Ms. 4968. 18. doboz. A másik két harmad a trombitásokból, dobosból, szakácsokból, lovászekből, kovácsokból, kocsisokból, fulajtárokából, csatlósokból stb. tevődött ki. A kb. 90 fő részletezett esztendőbeli fizetését és összes kiadását ekkor 18 465 Flor. Hung.-ra tette a lajstromozó.

⁴⁶ SZATHMARI, 244. — RÁKÓCZI: Vallomások, 234.

A Rákóczi-okirattár listája „Az Szárazon” menőkkel folytatódik, s a Stryjben maradtakkal zárul.⁴⁷

A Jaroslawtól Danckáig tartó emlékezetes víziutat a naplóíró s vallomásíró egyaránt megörökítette. Szeptember elején a varsói királyi vár alatt kikötő rangos vendégek a Plac Zamkowy és a Krakowskie Przedmieście főúri negyedében, St. Denhoff gróf és K. St. Radziwiłł herceg barokk palotájában töltött fényes napok után hamarosan Torunba érkeztek. Két hetes vendégeskedés után Rákóczi, „Sáros grófja” (Comte de Saaros) inkognitóban Gdanskba indult: „Szállására jöven Urunk, mindjárt felvette magára azon ézczaka a' Francia kontöst, 's ugyanezen ézczaka 10 óra tájban elvált tőlünk, 's kiment a' Várasbul a' hajóra, a' melyen is 13. tizenharmad magával a' Viszlán Danczka felé evedzett; mi maradtunk el 15. tizenötön Toronyán... a' Hoph-Mesterrel Perényi Farkas Úrral ő Nagyságával.”⁴⁸ Rákóczi maga is megemlékezik az éjszakai útrakelésről. A *Vallomásokban* az áll, hogy „néhány leghívebb” embere kíséretében szállt hajóra, és pár napi hajózás után szerencsésen Danckába érkezett, ahová „cári tiszt neve és címe alatt, nem minden nehézség, kérdezősködés és vizsgálat nélkül” bocsátatott be. Ott azután „a francia követnél Besenválnál... vontam meg magamat — folytatja a vallomásíró —, aki kedvemért álnemem alatt fogadott házába, és igyekvő gonddal, tisztességgel és leleményességgel volt segedelmemre minden dologban, ami tőle függött”. Szándékáról így ír: „Alkalmának láttam ezen várost személyem biztonságáért, amelynek igen sok tört vetett már a bécsi udvar... Azért feltettem magamban, hogy innen vizsgálom az európai alakulásokat, amelyek a császárválasztás és az általános háború folytatása körül mozogtak.”⁴⁹ Rákóczi kíséretének Torunban elmaradt részlege utasítása szerint csak október 20-án kelt útra „szárazon”, s Szatmári november 14-én jelentkezett az időközben Elblagba érkezett fejedelmi uránál szolgálattételre.⁵⁰ Vajon Mikes most is Rákóczival tartott vagy Szathmáriékkal ment utána?

Erre nézve Mikes bejáró társának, Kisfaludy Boldizsárnak 1711. október 12-én Danckán kelt s időközben „szárazon” Jaroslawból Torunba ért Beniczky Gáspárnak írt levele ad választ. „Mikes Uramnak szőllő kegyelmed leveléből szép köszöntésed kedvesen vettem, írtam az elmúlt postán kegyelmednek, de levelem itt maradtott... ”⁵¹ A tizenhárom Danckába érkezett közül négynek a kiléte derül ki a levélből: a három (Kisfaludy, Perényi, Mikes) bejáró és Láng doktoré. Mikes tehát Rákóczi legszűkebb kíséretével, az első kis csoporttal, a fejedelem oldalán távozott Torunból. Rákóczi választása a föltétlen bizalom megnyilvánulása jelének fogható föl. A jövőre nézve is meghatározó a grosbois-i vallomásíró visszatekintő, „néhány leghívebb emberem” („paucis fidissimorum mihi comitatus”) fogalmazása, mivel e „leg hívebbek” közül ott is szolgáltak még mellette.

Mikes és bizalmi szolgálatot teljesítő társai tudatában voltak veszélyes helyzetüknek, nemcsak kísérték, hanem őrizték is urukat; ismerték Rákóczi szándékait, s új környezetében elkezdődő politikai, társasági tevékenységét, szüntelenül folytatódó diplomáciai levelezését. Kisfaludy arról is beszámoló említett levelében, hogy a fejedelem Doctor Lang Uramat Berlinbe küldte a porosz királyi udvarhoz, „s mi adig el nem megyünk — üzeni —, míg ő kegyelme vissza nem jön”. A római király- és császárválasztás híreirez hozzáfűzi óhajukat: „csak az mi Felséges Urunk boldoguljon”. Még mindig bizakodtak, de a boldogulás kilátásai másképpen alakultak, mert I. Frigyes kitérő válasza s a novemberi „elbingai” találkozó végképp eloszlatta a külső segítség iránt táplált utolsó reményt is. Az udvariak előtt ezek után nem volt titok, hogy uruk az elmaradt „prussiai” és az elvetett „muszkaországi” utazás helyett franciaországi úton „járatja elméjét”.⁵²

1711. november 18-án, miután az egész cári udvar elhajózott Pétervár felé, Rákóczi és kíséretének egy része visszatért Danckába, a másik fele Elblagban maradt kvártélyon, az udvari „bagázsia” pedig Oliwanál táborozott. Mikes helyét kimutatja az „Anno 1711. Danczkára menteknek Laistroma”.⁵³

⁴⁷ „Az hajó” menők után — „Az szárazon” mentek („№ 24.”) „Stryjben maradtak” Vay Ádámmal 22 fő, plusz a „kapcsosok” és „gavallérok”. Vö. 283—284. sz. („Különféle levelek és számlák” csomagból.) I. h. Ms. 4968. 18. doboz.

⁴⁸ SZATHMÁRI, 247.

⁴⁹ RÁKÓCZI: Vallomások, 237—238. — Confessio, 209.

⁵⁰ SZATHMÁRI, 252—254.

⁵¹ Danczka 12. Oct. 1711. „Édes Secretarius Uram.” Címzessel, majd „kedves Sogor Uramnak” nevezi Beniczkyt. Vö. BÁNKÜTI Imre: Egy kuruc nemesifjú útja a laki udvarháztól a francia emigrációig. Kny. az Arrabona 1971. évi 13. számából 248. (Lelőhelye: OL Rákóczi-szabadságharc lt. I. I. Caps. H. Fasc. 241.) L. még 299. sz. I. h. Ms. 4968. 18. doboz.

⁵² RÁKÓCZI: Vallomások, 239.

⁵³ A három bejáró itt ismét együtt van, 285—286. sz. I. h. Ms. 4968. 18. doboz. Külön az „1711. Elbingen maradtanak” lasjtomával, 38 főre és 76 lóra eső járandósággal. Vö. HOPP Lajos: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Bp. 1973. 44—45.

Elblagból visszatérve Rákóczi és kísérete csaknem egy teljes esztendő telt meg Gdanskban.⁵⁴ A fejedelem továbbra is inkognitóban vett részt a főrendi társasági életben, udvari emberei pedig francia köntösben és német libériában kísérették a császári kémektől hemzseggő szabad királyi városban. Az ún. holland reneszánsz stílusú építészeti remekművekben gazdag kereskedelmi és ipari kikötővárosban felelt egyházi és világi kultúra, európai szintű polgári műveltség uralkodott a XVIII. század elején, másfél évszázados múltra visszatekintő gimnáziumával, iskoláival, nyomdáival, könyvtáraival. Nem állítható, hogy Rákóczi ifjú nemesei közvetlenül bekapcsolódtak volna az északi város kulturális és szellemi vérkeringésébe. A danckai tanulási lehetőségekre mégis rávilágít Bercsényi levele, amelyet — Mikessel csaknem egykorú — László fia érdekében írt Rákóczinak: „Alázatosan kérem Főlségedet, ha lehetem fiamról emlékezni Főlségednek; még el nem mulatja napjait az tanuláshoz, hadd tapasztalná abban is kegyelmességét Főlségednek. Azon gondolkodom, hogy majd használhatom esztendőre sem tudja, hogy nem gyermek, s majd csak az nyavolyáját, s nem az hasznát tanulja az franciának. Magam is irtam már neki, hogy Dantzkán is megtanulhatta volna eddig az francia szót, kit ha Főlséged parancsolna neki, inkább el nem merné mulatni...”⁵⁵ Kétségtelen, hogy Rákóczi itt is törődött nemesifjai szellemi előmenetelével. Anyagi lehetőségeik azonban korlátozottak voltak, s mivel Siemniawska hercegnő Rákóczi távozása után halogatta, majd megtagadta a jaroslawi birtokrész zálogbavételéért járó több százezer lengyel forint megtérítését, pénzügyi helyzetük válságosra fordult. „Mindenfelől napról-napra egyre jobban szorongattak a bajok... a szükség szomszédja voltam minden órán, és állandóan orgyilkosok által életem ellen szőtt újabb meg újabb titkos terveinek hírei zúgtak fülembé... jogosnak láttam szomorúságomat... zokogtam, mert semmi sem volt ennyire keserű, ami az engem fenyegető szegénység és inség felgondolásánál még nagyobb félelemmel töltött volna el...”⁵⁶ — jellemzi akkori állapotát a vallomása.

A „végső szükségre juttatott, az ígéretekben megcsalatozott” fejedelem 1712 tavaszán délen rekedt udvara s a Nemesi Kompania elbocsátására kényszerült. A szép hírű, nem is oly rég nagy reményekre jogosító Nemesi Társaság „keserűségbe esett” maradványa „nagy lamentációval” vált meg Rákóczi szolgálatától. „De én temetést több sírással véghez menni nem láttam, mint ezt...” — számol be⁵⁷ az őket elbocsátó udvari marsall a „keserves” parancsolat végrehajtásáról. Mialatt az végbement a déli széleken, az északi városból is útrakeltek május közepén azok közül, „akik nagy hűséggel és elhatározással követték” urukat, közöttük a Perényiek, János, a főbejáró és László, Mikes bejárótársa.⁵⁸ A búcsúzás szomorú perceit a távozók s a maradók egyaránt átélték, de emlékezetesek maradtak a vallomásírónak is: „Nem történt ez úgy a magam, mint az ő helyzetők felgondolásából mindegyikünk szívbánata nélkül. Atyjuk voltam nekik, sokan közülük udvaromban nevelkedtek föl, birtokaikat és ősi örökségeket önként elhagyták, azért, hogy követhessenek, és én minden költséggel, minden viszsztiszolgálat nélkül, a visszatérés és elvesztett jószágaikba való visszahelyezés bizonyossága nélkül voltam kénytelen a Magyarországtól oly messze fekvő partokról elbocsátani őket...”⁵⁹ Rákóczi sorai rávilágítanak, hogy mit érzett lelke mélyén hűséges udvari nemesei iránt; fejedelmi lelkület s „atyai” szeretet kötötte hozzájuk. Különösen érvényes ez azokra a nemesifjakra, akik állandóan személye körül tevékenykedtek, s nemcsak fejedelmüket, hanem atyai gondviselőjüket tisztelték benne. Sorsdöntő napok voltak ezek, hiszen akik akartak, önként megválhattak bajba jutott fejedelmi uruk bizonytalan jövőt ígérő szolgálatától. A lehetőség Mikes számára is nyitva állt a Lengyelországból való — s később annyira óhajtott — hazatérésre, de úgy látszik, hogy Rákóczi nem küldte őt, s mivel ő is ragaszkodott hozzá, a „bujdosó fejedelem” választása eldöntötte Mikes sorsát is. Megható őszinteséggel gondol vissza erre a későbbi levélíró: „én aki... 16 esztendő koromban a házamat el hadtam, a bizonyos, hogy a szabadság keresés az elmében akkor nem volt, és ha eddig tart bujdosásom, az igaz, hogy az uramhoz való vak szeretetem okozta...”⁶⁰ Esküje, adott szava, hűsége, „vak szeretete” kötötte életét Rákóczihoz a szabadságharc éveiben és a száműzetésben. Mikes Rákóczi iránti szeretete az 1707—1711 közötti években gyökerezett meg, mert később is csak ezt írja: „én-

⁵⁴ Civitas Gedanensis: Rákóczi és kísérete az északi városban. HOPP L.: A Rákóczi-emigráció Lengyelországban. Bp. 1973. 66—85.

⁵⁵ Brezany, 26. Martij 1712. Archivum Rákóczianum VII. 121.

⁵⁶ RÁKÓCZI: Vallomások, 240—241.

⁵⁷ Vay Ádám Rákóczinak, Ilyvo, 12 May 1712. Vö. HOPP: i. m. 1973, 54.

⁵⁸ „Perényi Farkas, Perényi János és László Uramék ő Nagyságok ugyan Szunyog György és Ilsvay László Uramék bucsuztanak el az Felsőes Fejedelemtől 's tőlünk is edgyen edgyen ugyan itt Danczkán; kik is ugyan az nap delután elindultanak tőlünk Elbingára, hogy onnan Hazánkba, Magyar-Országra mehessenek. Egynehány rendbeli szolgál is elmentek velek, kik közül az én szolgám is elment. Perényi Imre Urfi ő Nagysága jött hozzánk Elbingáról Danczkára; másnap reggel elbúcsúztán a' Felsőes Fejedelemtől...” Szathmári, 260—261.

⁵⁹ RÁKÓCZI: Vallomások, 240.

⁶⁰ 85. lev. Rodosto, 1727. Mikes ÖM I. 156 és 620.

nekem soha semmi egyéb okom nem volt hazámat elhagyni, hanem hogy igen szerettem az öreg fejedelmet".⁶¹

Rákóczi udvartartásának csökkentése nem sokat enyhített a gondterhes danckai napokon, mert az anyagi nehézségeken kívül politikai fenyegetésekkel is számolniuk kellett. „Hogy Kegyelmednek titkos admonitíói gyűnnek, azt elhiszem, mert nekem is elég van itt olyan, s ha azokhoz hozzá nem szokunk, idején készüljünk Szibériában, de mors contemnenda est, ne timore eius, se ipsa evadat a celibrio. Kegyelmedtől eltávozott R. (ibiński?) mert idegyűtt; széltiben járnak itt a császár emissariusai, vendégségekben eszem-iszom velek egy asztalnál, mégsem félek, mert az illyenektől régen féltém l. . .”⁶² — írja Rákóczi az érte aggódo Bercsényi-nek, aki egyéb veszélytől is tartott: „Megvallom, nem szeretem, hogy annyit sürgetik Danczkát Főlséged kiadásáról, mert félo, útját ne tanálják végtére. . .” s óva inti Rákóczit: „Ezek nagyobb consideratiót okoznak az császár tisztei Danczkán létiről; az Istenért, Főlséged kivált étszaka vigyázzon magára, nem jó postponálni, megtörténhetik az véletlen casus, kitől Isten megtoltalmazza Főlségedet!”⁶³ A fejedelem udvari képviselőjének, Mányoki Ádámnak ekkortájt készült Rákóczi-portréja nem áru el félelmet, s a fejedelemi pompába öltöztetett daliás alak nem a politikai kudarcoktól elfáradt, csüggedt emigráns benyomását kelti. Magabiztosnak látszó arckifejezése azonban rideg valóságot takar. A minden pénzbeli tartalékát fölemésztő Rákóczit a gdanski főrangú társaság megbecsülése és vendégszeretete óvta a végső anyagi csődtől, védelmezte a titkos támadásoktól; a nagyvilági társadalom rokonszenves tagjain kívül már semmiféle politikai érdek nem kötötte őt Lengyelországhoz. Bár Dancka városában Besenval francia követ révén számára megfelelő, nem hivatalos érintkezést tarthatott fenn különböző országok diplomátaival, hozzájutott külföldi gazetékhöz és gyors hírekhez, szüntelen levelezett diplomáciai ágenseivel, már nem volt nyugalma. Az utrechti tárgyalásokról szallongó hírek nyugtalanították, személyes közbelépésével remélte a nagyhatalmak, elsősorban a már sok csalódást okozó francia diplomácia támogatását megnyerni, s elmaradt járandóságait és bujdosó főúri társainak ígért királyi javadalmakat a helyszínen, XIV. Lajos udvarában rendezni, jóllehet erről Besenval tapintatosan igyekezett őt lebeszélni.⁶⁴ Elhatározással érlelődő szándékához, „a bizonytalan út felgondolásához” a vallomásíró más okokat is felsorol: „. . . hajtott a szükség, mert már akkor a lengyel királyi udvar is értesemre adta, hogy személyem biztonságáról tovább nem gondoskodhatik. A béketárgyalást Utrechtben folytatták, amely ha egyszer véget ért, előreláttam: akadályok gördülhetnek Franciaországba bocsáttatásom elé is, és így minden érdek ösztönzött a veszedelmeken túltennem magamat. . .”⁶⁵ Az „elő-örök” június közepén már útrakeltek a danckai kikötőből.⁶⁶ A megfogyatkozott elblagi részleg beolvadásával s eltávozások következtében beálló létszámváltozás egészen jól megfigyelhető a negyedévi fizetésjegyzék személyi állományában, amelyből hiányzik az ott levő két inas, Török és Szathmári, számon tartja Mányoki Ádámot, de nem lajstromozza a július 21-én Sibrik udvarmesterrel és Vay udvari marsallal érkezőket, s az utánuk jövőket.⁶⁷ Az „egy angariára való fizetésnek Lajstroma” valószínűleg a harmadik negyedévre szól, egyben az utolsó eddig ismert kimutatás⁶⁸ Rákóczi legszűkebb kíséretéről Franciaországba indulása előtt.

1712. október 25-én Rákóczi előreküldte közvetlen kíséretének néhány tagját: „. . . indultanak el tőlünk Ilsovay János, Sibrik Miklós, Doctor Lang és Dobszak (D'Absac) Uraimék Danczkáról Anglia és Párizs felé, hajón a' tengeren” — jegyezte föl Szathmári.⁶⁹ Két hét múlva Rákóczi is útra készülődött. A titokban kibérelt Szent György nevű angol kereskedelmi hajó a gdanski kikötőben horgonyzott. Elérkezett az indulás napja: „Már kíséretem különféle ürügyek alatt hajóra szállt, egyedül magam maradtam hátra három, oldalamon visszatartott emberemmel, hátrán a vitorlák felvonására kedvező szelét; midőn erre valahára reményünk támadt, a külvárosban elköltendő vacsora ürügye alatt utazásomba beavatott barátaim kíséretében a partra mentem, és miután nekik búcsút mondva csónakra ültem, végre eljutottam

⁶¹ 145. lev. Csernavoda, 1738. Mikes ÖM I. 235.

⁶² Gróf Bercsényi urnak, Danczka, 16. January 1712. Archivum Rákóczianum III. 729.

⁶³ Ilywóban, 6 July 1712. — Leopoli, 29. Juny 1712. Archivum Rákóczianum VII. 171, 173.

⁶⁴ Píllias, 56.

⁶⁵ RÁKÓCZI: Vallomások, 242, 292. KÓEPCZI — R. VÁRKONYI, 1955. 325, 330.

⁶⁶ 1712. június 12. „Gróf Bercsényi László, Bácsmegyei Simon és Letenyel Pál Uraimék 6 Nagyságok indultanak el tőlünk innen Danczkáról a' Tengeren Páris felé Francia-Országban. . .” SZATHMÁRI, 261. Az ifjú Bercsényi előzőleg Toruńból Berlinbe ment, s onnan érkezett Gdanskba.

⁶⁷ 1712. július 26. „Dávid Sigmund és Baranyai Uraimék jöttek hozzánk Jaroslóruól hajón Danczkára, kik is Párizsba akarnak menni.” Továbbá október 13-án. „Erkezett hozzánk Jaroslóruól Jó János és Szilvási Boldizsár Uram hajón, kik is ugyan velünk edgyütt megmaradtanak.” SZATHMÁRI, 261 — 262.

⁶⁸ 383. sz. I. h. Ms. 4968. 18. doboz. (Eredeti a Rákóczi-okirattárban „Különféle levelek és számlák” csomagban.) Vö. HOPP: I. m. Bp. 1973. 81.

⁶⁹ SZATHMÁRI, 262.

a vasmacskákkal lekötött hajóhoz...⁷⁰ A titkos előkészületek utolsó mozzanatában szereplő három „testőröz” kiletét a naplólíró Szathmári fedi föl. November 9-én „Danczkánál szállottunk bé a hajóban nyegen: a Felsőleges Fejedelem, Kisfaludi, Mikes Uraimékkal edgyütt; holott is egy helyben a szeleknek ellenkező volta miatt egész hétig kellett mulatnunk.”⁷¹ Rákóczi ekkor 36 éves, három bizalmas embere pedig 21–23 esztendőes nemesifjú, közülük a legidősebb Kisfaludy 1706-ban, Mikes 1707-ben, Szathmári 1711-ben lépett szolgálatába. S míg az áruhás fejedelem a hajóraszálláskor kiadta utolsó rendelkezéseit és intelmeit a parton könnyezve búcsúzó hű embereinek, a hajóra lépők napjai sem múltak el izgalom nélkül a kényszerű veszteglés alatt. A császári emissáriusok azt terjesztették, hogy a hajót a dán király fel fogja tartóztatni, hogy az üldözötteket elfogják és kiszolgáltassák Bécsnek. A vallomásíró szerint a kapitányt figyelmeztették, hogy vigyázzon, „nehogy azok kedvéért, kiket a hajójára felvett, magát sodorja bajba...”⁷² S miután Rákóczi Danckába maradt híveit a vitorlás fedélzetéről újra udvari marsalljának gondjaira bízta, november 16-án hajnal előtt két órával hajójuk nekivágott a viharos tengernek.

Az izgalmas elhajózást veszélyekkel teli viharos tengeri út, angliai veszteglés és a két hónapos tengerjárás utáni életveszélyes dieppe-i kikötés követte 1713. január 13-án. Ettől kezdve Mikes és Rákóczi vonatkozásában nem állnak rendelkezésünkre udvartartási iratok, csupán az ide is inkognitóban érkező Rákóczi napjait megörökítő Szathmári folytatódó naplója és a *Vallomások* franciaországi érdekű lapjai.⁷³ Kevés, de értékes hiteles forrás, mert néhány Mikesre is vonatkozó tényszerű adaton kívül, közvetett bizonyítékkal szolgálnak Mikes Rákóczi melletti helyének további alakulására.

1713. január 14-én Rákóczi már elindult „sézán negyed magával” az első franciaországi udvarias látogatásra.⁷⁴ A roueni világias szórakozások és „profán színjátékok” izelítőt adtak a párizsi városi és a versailles-i királyi udvari élet légköréből, s az új életmód francia etikettjének külső formáiról. Rákóczi már a lengyel előkelők körében is hintón s apródkisérettel járt, de Párizs és Versailles körzetében, főleg Chaillet, Passy, Marly, Clagny, Chantilly, Saint-Germain, Saint-Denis, Rambouillet és Fontainebleau közötti közlekedésben a „posta séza” és hatlovas hintó az élen lovagló s mellette levő apródjával mindennaposává vált. Az udvari ceremóniák, főúri estélyek, ünnepi prédikációk, színházlátogatások, vadászatok, udvari és városi vendégjárások a francia főrangú életforma tartozékai voltak. Rákóczi mellett csak kevés kísérvő személyzet tartózkodott. A régi bejárók és inasok közül alig maradtak, s így Kisfaludy, Mikes, Szathmári mellé újabbak csatlakoztak. Ezekből alakult ki a Comte de Saaros új, francia kontósba öltözött apródjainak szűkebb köre. Kevés számuk következtében „order” szerint váltották egymást. A szolgálaton kívüli pihenő részleg állandó lakóhelye Párizsban volt, a Szajna-parton, a Louvre-val szemközti részen, ahol a Hôtel de Peron-ban, az ún. Hôtel de Transylvanie-ban⁷⁵ tartózkodott Rákóczi francia és magyar udvari személyzete, Sibrik, Brenner, Láng, Hlosvay, Charrière, d’Absac és mások.

Rákóczinak a király magánvendégeként, a barátságos fogadtatás ellenére, nehéz volt elérnie, hogy legfőbb diplomáciai üticéljából valamit is megvalósíthasson. Annyit sikerült kieszközölnie, hogy maga és kísérete számára udvari évdíjat kapjon, s lengyelországi bujdosó főembereinek szerény kegydíjat szerezzen 1713 nyaratól. XIV. Lajos és Anna angol királynő ígéretében, hogy őt is befoglalják az általános békekötésbe, már az utrechti tárgyalásokat követő békeség aláírásakor⁷⁶ csalódnia kellett. A rastatti béke ünnepélyes megkötésének híre 1714 március közepén érkezett el hozzájuk Clagnyba. Ezt pecsételte meg szeptember elején a birodalmi rendekkel kötött bádeni „Generális-Békesség”⁷⁷; „Celebrálására” a hónap végén került sor Fontainebleau-ban, amelynek Rákóczi és „Sibrik Uraimék equipagiával” kibővített kísérete is tanúja volt. A békeokmányban XIV. Lajos plenipotentiáriusa megadta VI. Károly császárnak teljes címkoszorúját, beleértve az erdélyi fejedelem címét is. Rákóczi és emberei csakhamar arról is tudomást szerezhettek, hogy a szerződő felek kölcsönösen kifejezték reményüket, hogy a másik fél lázadó alattvalóit nem fogják befogadni, sem pártolni. Mert Rákócziról s követőiről nem feledkeztek meg Bécsben, s a következő év elején hozott országgyűlési végzés jóváhagyta a „Nota et Capitalis sententia”-t, előkészítve Franciaországból való kiadatásukat. Ez a törvény egyaránt vonatkozott Rákóczira és „ország háborító” híveire, „mivel a kitűzött.

⁷⁰ RÁKÓCZI: *Vallomások*, 242. És *Confessio*, 213: „Jam comitatus meus sub varilis praetextibus navim conscenderat, solus ego cum tribus ad latus meum retentis remanseram...”

⁷¹ SZATHMÁRI, I. h. 262.

⁷² *Vallomások*, 243.

⁷³ SZATHMÁRI, 266–382. — RÁKÓCZI: *Vallomások*, 253–320.

⁷⁴ SZATHMÁRI, 267.

⁷⁵ Pillias, 83–107.145–156: „Paris, ville des Rákóczi” — „Le Jeu de l’Hôtel de Transylvanie” (1713–1716).

⁷⁶ 1713. április 11. SZATHMÁRI, 272 (1713 V 11, 22, 25).

⁷⁷ SZATHMÁRI, 306, 324, 328 (1714 III. 11. VIII. 26. IX. 26). RÁKÓCZI: *Vallomások*, 292–296.

határidőre nem tért vissza, sőt az irtóztató hazaárulás és felségsértés gonosz bűnében makacsul megmaradt... mint törvényes királyának és hazájának nyilvános ellensége, a haza árulója és az igaz szabadság felforgatója törvényen kívül helyeztetett, ingatlan és ingó jószágga pedig elkoboztatott." Fejedelmükkel együtt Mikes és társai törvény szerint is száműzöttekké váltak. A fő- és jószágvesztésre ítél nemeseiket mindenütt „üldözni s elfogni” rendelik, velük fölségsértés büntetésének terhe alatt minden érintkezést megtiltanak.⁷⁸

A franciaországi években az új kívánalmaknak és lehetőségeknek megfelelően Rákóczi gondot fordított udvari nemesapródjainak szellemi előrehaladására is. Tanítókat tartott mellettük,⁷⁹ a francia nyelv tanulását és könyvek olvasását kívül a francia kultúra műltbeli tárházainak és élő, látható emlékeinek megismerésére ösztönözte őket. Elment velük „a király városon kívüli szőnyeg-csinálói”-hoz, a sévresi saint-cloudi porcelán-manufaktúrába, megnézték obszervatóriumot és királyi alapítványokat s gyűjteményeket; többször is megtekintették Párizsban a „Luver nevű király-ház”-at és a „Királyi Képiró- és Faragó-Académiá”-t, más „Palotákban való képeket és státuákat és holmi rajzolások”-at, „Verszály”-ban „a Felsőes Király rezidenciájá”-t és a „Király Galériájá”-t, a „Király Kápolnája”-t, a „Király Istállója”-t, a híres „Iskola”-t, a „Király Kertjé”-ben a „nagy vízi Fontaniákat” és „Aesopus Fabulái”-t. Jártak opera-balettre és komédiákra, „várbeli scénák”-ra, de megnézték vásári látványosságokat, könyvvasúkat, megfordultak botanikus (füves) kertekben, vízi zenés ünnepségeken, álarcosbálokon, katonai parádékon, vadaskertekben, rezervátumokban, a Bois de Boulogne és a Tuileries sétányain, egyszóval az udvari és városi élet „curiositásai”-nak legkülönbözőbb területein. A reneszánsz építészeti emlékek, a barokk és a klasszicizmus stílusáiban épült klastromok, templomok, paloták, kastélyok közt járva szinte együtt fedezték föl a kulturális és művészi nevezetességeket, hasznos időtöltésre, tanulásra és szórakozásra alkalmas nézniezőket. A naplóíró éppen azon a napon említi Mikes nevét,⁸⁰ amikor Rákóczi nagypénteken Saint-Cyrben, a Mme de Maintenon által alapított leánynevelő intézetben volt, és „az szegény Nemesemberek leányainak fundált” klastromban „Jeremiás Siralmit énekszóval” meghallgatta.

Miután Rákóczi 1715. április 17—20-án egyetlen apródjától kísérvé első ízben töltött három napot Húsvét nagyhetében a grosbois-i „boldog magányban”, s május 31-i látogatása után június 8—12 között a pünkösdi ünnepeket is a kamalduliak klastroma mellett kibérelt magános házacskájában elmélkedte végig,⁸¹ fordulat következett be mind a saját, mind pedig udvari kísérvé életmódjában, ami különösen az immár huszonöt esztendő Mikes jövője szemszögéből érdemel figyelmet. A vallomáíró jól emlékszik Versailles-ból való távozása napjára: „éppen Szent Ágoston napján egymagam, három cseléd-től kísérvé, búcsút vévén az udvartól és a világtól, magányomba elvonultam...” Amikor is a még maradó naplóíró augusztus 28-án ezt jegyzi föl: „Urunk ő Felsége is az Várbul Clanyban jött ebédre, ebéd után pedig pósta-százjára ülven ő Felsége ment egy Valet de Chamberrel és egy Lakéjjal az Camaldulensesek mellett való mezei-házában.”⁸² A két vagy három kísérvé kiléte elsősorban Mikes szempontjából érdekel bennünket. Szathmári általában négy elnevezést használ a szolgálat ellátását végző apródokra: Inas, Kammerdiener, Lakáj, Valet de Chambre. Ez utóbbi felelt meg az inasi teendőket jól végző Szathmárral jövő „régí” bejárók, Kisfaludy és Mikes francia rangjának. Tekintettel Rákóczi előző grosbois-i látogatásai és mostani utazása céljára, valószínűnek kell tartanunk, hogy lelkében mélyen gyökerező elhatározásakor apródjai közül az olyan katolikus hitű „igazán keresztény életű ember”-t az elsők között választotta ki, amilyen a régóta teljes bizalmába fogadott Mikes Kelemen is volt. XIV. Lajos halála után visszavonultan élő Comte de Saaros személye körül szolgálók nagyobb része Párizsból járt Grosbois-ba heti három napra „ordinanciára”, miközben a magával vitt két-három belső embere még néhányall megszaporodott: „... nagyobb volt házam népe, mint óhajtottam volna, de az ifjú koruktól hozzám nőtt és hí magyar nemeseket sem elbocsátani nem bírtam, sem azok engem elhagyni nem akartak.

⁷⁸ 1715. XLIX. tc. 2, 3, 4. stb. Ez év június 10-én szentesítette VI. Károly császár (III. Károly magyar király) az 1712—15. évi pozsonyi országgyűlés 136 törvénycikkelyét. Vö. Márki, 111, 416—418 és 442. Az erdélyi országgyűlés 1717. január 28-án mondta ki Szebenben Mikes, Cserei, Kálnoki, Pápai stb. száműzetését. Cibiny die 28^a Januar Anno 1717. Kolozsvári Erdélyi Múzeum Kemény-gyűjt. „Conceptus sententiae Nota Infidelitatis in Clementem Mikes.”

⁷⁹ 1715. április 4., ... reggel 9. órakor holt megh az Mathesist tanító Mesterünk... — 1716. március 4. „Szerdán délelőtt érkeztem bé Párisban exercitiumunknak gyakorlására...” SZATHMÁRI, 350, 376. — „... egy bizonyos fiatal nemes” Ilosvay János „ezt én, miután szűlői korai ifjúságától nekem átadták, felneveltem... tanulmányai kedvéért tölem különváltan élt Párisban, az udvaromhoz tartozó többi francia nemessel... Még azznap Párisba visszatérve, nyugodni nem tudott, amíg apródjaim akkori tanítójával és káplánnommal nem találkozott...” 1716. január eleje. RÁKÓCZI: Vallomások, 288—289.

⁸⁰ 1714. március 30., „3. három órakor pedig délután az Sz. — Sziri Klastromban ment ő Felsége... innen az devotió után vissza jött ő Felsége az Várban. Itt volt ő Felségével Prépost Brenner Ur, Sibirik és Mikes Uraink.” SZATHMÁRI, 307—308.

⁸¹ SZATHMÁRI, 351, 353—354. — RÁKÓCZI: Vallomások, 270—271, 275.

⁸² Vallomások, 279. — SZATHMÁRI, 361.

Valamennyit úgy hangolád, ó véghetetlen jóság, hogy szigorú erkölcsök... vizsgálatomra legyenek.⁸³ Ez a megnyilatkozás megerősíti annak valószínűségét, hogy Mikes ura oldalán élt Grosbois-ban, s ettől kezdve nem a versailles-i udvari szolgálatban s Párizsban, hanem a kamalduliak klostroma önképzésre inspiráló környezetében töltötte idejét. Innen csak akkor távoztak el, amikor Rákóczi szokások szerdától szombatig tartó párizsi és rambouillet-i látogatásaira magával vitte valamelyiküket. Az intenzív olvasás és elmélyülés hónapjai ezek a sokat olvasó és önvizsgálatba elmerülő, új életmódra berendezkedő Rákóczi mellett. Ura több százra tehető könyvtárát, amelyben megszaporoztak a janzenista jellegű művek, Mikesnek itt még inkább módjában volt használni, olvasni, rendben tartani.

Rákóczi szellemi foglalatossága és a török-osztrák—velencei háború híreivel növekvő diplomáciai tájékozódása során Pápai Jánosnak adott titkos utasítása, levelezése, az „aktív” magány sajátos inspirációja az írói munka felé sodorta. 1716. július 29-én megérkezik⁸⁴ Grosbois-ba Brenner apát, a *Histoire des Révolutions de Hongrie* „társszerzője”, akivel Rákóczi előzőleg Párizsban is többször találkozott. A nagyarányú történeti munka előkészítése az újabb európai fejlemények alatt időserűvé vált, s bizonyára dolgoztak is rajta. A Mikes szemé előtt lezajló mindennapok s az ősi hónapok megérelelték az Ágoston olvasgató Rákóczi elhatározását, hogy „soliloquia” formájában föltárja — szóban már többször is elmondott — életét, s Karácsony előtt hozzáfogjon a *Confessio peccatoris*... megírásához. De a diplomáciai események alakulása arra késztették, hogy a *Vallomások* első könyvének (1700-ig) elkészülte után, francia nyelven, külön *Mémoires*-ba foglalja a magyarországi függetlenségi háború történetét. *Emlékiratainak* befejezése után már nem is volt ideje a vallomásírónak munkája folytatására, mivel Pápai titkos franciaországi küldetése arra sarkallta, hogy elfogadja a Ausztriával hadban álló III. Ahmet szultán meghívását, s a törökök köténdő szerződés és egy önálló keresztény hadsereg felállítása reményében, elhatározását az „isteni akarat” végzésének tulajdonítva, Törökországba induljon. Az a tény, hogy Mikes első törökországi levelei között a dolgok hátterének jó ismerőjeként szól Pápai bizalmas küldetéséről, törökországi vállalkozásuk előzményeiről és céljáról, arra vall, hogy Rákóczival együtt bízott vállalkozásuk sikerében, a Törökországon át hazavezető útból.⁸⁵ Ápródtársai közül ismét lemaradtak néhányan; Szathmári már az év elején búcsút vett fejedelmi urától, és kegyelmet nyerve hazatért.⁸⁶ Kisfaludy pedig nem kíváncsított pogány földre, s református hitében megmaradva egy ideig még a grosbois-i házból lakott Brennerrel együtt.⁸⁷ Az időközben katolizált Ilosvay és Mikes maradtak csak az egykori danckai személyes kíséret „rangidős” tagjaiból.

Valószínűleg éppen róluik van szó, amikor a vallomásíró a titokban történi indulás emlékezetes napját földidezi: „1717. évi augusztus 16-án magányos életem csendes nyugalmaiból Párizsba mentem búcsút venni barátaimtól és felkészülni a további útra... egész házam népét és minden holmimat magányomban hagytam, és azt szinletem... hogy Normandiába utazom, és valójában az volt akkor a szándékom, hogy arra készülök, amíg mindent be nem málháznak és Marseillebe nem jutnak el, ahová nekem csak a hajóra szállás és elvitorlázás idejére kellett megérkeznem.” Orleansi herceg azonban búcsúzáskor figyelmeztette, hogy „a császár követé titkos törököt” vette „engemet kevesed magammal” megtámadni szándékozik, s a régens ezért az egyenes marseille-i utat ajánlotta. „Három napig voltam Párizsban elfoglalva a terveimbe beavatott benső barátaimtól való búcsúzással, és ennek megtörténtével a magányomba való visszatérést szinlelvén, a Conti hercegnő palotájába, mely Choisyban a magányomba vivő út derekán fekszik, értem éjszakára, és a következő napot... egyes intézkedésekkel és levélírással töltvén el, este jelenlevő barátaimnak utolsó istenhozzádot mondtam, és gyorsjáratú kocsimra ülve, két lovas belső szolgám kíséretében saját lovaimon hajtattam tovább... 48 óra alatt Lyonba érkeztem, ahol még éjjel hajóra ültem s a Rhóne hátán egész Bourbant falujáig jutottam...” Innen újra posta „sézáján” folytatta útját a Marseille-től egy órányira fekvő előre elkészített rejtékhelyig, ahová a hat napos utazás végén szerencsésen megérkezett. Rákóczi összegyűjtött negyven főnyi udvarnére, magyarok és franciák egyetesen, szeptember 15-én Marseille kikötőjében hajóra szállt, másnap ő is követte őket. De itt is vára-koznok kellett, akárcsak a danckai portusban, miközben baljós hír érkezett a törökök Belgrád alatti teljes vereségéről. De arról is, hogy a spanyol hajóhad Szardíniát elfoglalta, V. Fülöp és Alberoni bíboros pedig hadat üzent a császárnak. „Barátaim könyörögtek: ne folytassam utamat, csalogatott vissza a magány szeretete... Nem tett rám hatást a törökök semminemű veresége... hanem a bekövetkezendő békekötés, ennek elhalasztását vagy megakadályozását

⁸³ Vallomások, 287.

⁸⁴ SZATHMÁRI, 379.

⁸⁵ Drinápoly, 29 sbrls 1717. 3. lev. — Drinápoly, 6 juny 1718. 14. lev. Mikes ÖM I, 9, 24, 439—441. RÁKÓCZI: Vallomások, 297—303, 308—316.

⁸⁶ SZATHMÁRI, 382.

⁸⁷ BÁNKÓTI: i. m. 1971. 233., 249—251. Vö. itt Kisfaludy Boldizsár Párizs, 1717. október 21 és 1718. február 2-i anyjának írt levelét is. — SZEKFÜ Gyula: A számzött Rákóczi. Bp. 1913. 148.

egyedül csak utammal remélhettem. . . Nem vágytam fejedelemségem, a háború után, nem áhítottam zsákmányra, de nem borzadtam sem a keresztviseléstől, sem az akadályoktól, sem a veszedelmektől, mert egyformaképp kötelességem most és volt a múltban, ezen vagy amaz utakon által tégedet követnem, amíg csak te vezérelsz engemet. . .”⁸⁸ Mikes az indulást a hajóraszállás napjával, 15 7bris-ben jelöli meg első török földön írt levelében, de Rákóczi a végleges elindulásra szeptember 21-ét ír, mivel Toulon előtt elvitorlázva a hyères-i szigeteknél horgonyt vetettek, s csak pár napi várakozás után keltek útra az egzotikus országba: „elindultam egész életem legveszedelmesebb útjára. . .”⁸⁹ — jellemzi a vallomásíró a törökországi vállalkozást.

Az előzmények ismeretében természetesnek találjuk, hogy amikor Rákóczi „csekély kíséretet” vesz maga mellé, s udvara „hat meghitt emberé”-vel elmegy a nagyvezér fogadására, az eseményt Mikes is bejelenti⁹⁰ *Törökországi Leveleiben*; már régóta a fejedelem „meghitt” emberei közé tartozik. Az első Rákóczival kapcsolatos Mikes-levelekből áradó közvetlen hangulat s egyéni hang csak részben táplálkozik a török földön személyesen átélt eseménysorozat élményszerű megőrkítéséből; a fejedelem személyét érintő mikesi megnyilatkozások írói varázsa a megelőző életszakaszok emberi kapcsolatainak bensőséges voltából fakad.

Az immár negyvenéves bujdosó fejedelem és a vele együtt „világot járt” huszonhét éves kamarása, a lengyelországi évek és a francia földön töltött esztendőik után, sajátos helyzetben talált magára a kiábrándító török valóság fölfedezésekor. Rákóczi folytatódó írói munkásságának újabb szakaszát kezdi el abban a hiszemben, hogy előbb-utóbb sikerül visszatérnie Grosbois-ba, Franciaországba. *Vallomásait* befejezve új állambölcséleti és meditációs munkákkal foglalkozik. A sok élettapasztalattal gyarapodó és nagy olvasottsággal rendelkező Mikes az átmenetinek vélt törökországi időzés megőrkítésére új szépirodalmi műfajt kezdeményezve egyedülálló irodalmi levelezést indít el. Kezdődő szépirói munkássága diákéveinek műveltségi bázisához, erdélyi világához, az ifjan átélt Rákóczi-szabadságharc eszmevilágához, egyszerű hazai útravalójához kötődik, különösképpen a Rákóczi által képviselt nemzeti közösségi, társadalmi és művelődési reformeszmékhez, amelyeket európai látókörrel rendelkezve már nagyobb távlatokban tud megítélni.⁹¹ Mikes ekkor indul el írói pályáján, hogy a barokk emlékiró Rákóczi, a korai felvilágosodás kiemelkedő gondolkodója mellett, a fejedelem neveltjeként, a korszak legrangosabb magyar szépprózairójává váljék. A felkészülés és íróvá érésének időszaká az első törökországi esztendő előtti évtizedbe nyúlik vissza. Ez határozza meg Rákóczi és Mikes alaphelyzetét az emigráció újabb periódusában.

⁸⁸ RÁKÓCZI: *Vallomások*, 317–320.

⁸⁹ *Vallomások*, 321. — Gallipoliból, Anno 1717 10 8bris. Mikes *ÖM* I. 7. 405.

⁹⁰ *Vallomások*, 357. — Jénikő, 28 xbris 1718. 22. lev. Mikes *ÖM* I. 33., 458. — A nagyvezérnél tett első látogatásról is a levéllíró számol be, Drinápoly, 17 xbris 1717. 7. lev. Mikes *ÖM* I. 16., 423.

⁹¹ Vö. Mikes és a korai felvilágosodás. HOPP L.: *Mikes és világa*. Bukarest 1973. 73–109.

II. RÁKÓCZI FERENC IKONOGRÁFIÁJÁHOZ

A Rákóczi-név Magyarországon a legszelebb rétegek számára a nemzeti történelem egyik legdicsebb fejezetét idézi. II. Rákóczi Ferenc képeinek népszerűségét és ezzel kapcsolatban a Habsburg-uralkodóház érzékenységét jól mutatja egy XVIII. század végi adat. Hoffmann Lipót Alajos, a császári titkosrendőrségnek is dolgozó pesti egyetemi tanár a magyar nemesség-ről rajzolt rosszindulatú torzképében lebecsüléssel állapítja meg, hogy a nemzeti múltjuk sajátosságaira büszke magyarok szobájuk falára Attila és Rákóczi képét akasztják.¹

Az igazi haladó hagyományok bálványá merevítésére hajlamos romantikus nacionalizmus — a kuruckori költészethez hasonlóan — a felkelés képes forrásanyagával kapcsolatban is fellépett és akadályozta a korszerű tudományos módszerek érvényesülését. Ennek következtében az ikonográfiai források gyűjtését, feldolgozását és publikálását teljes rendszertelenség jellemezte.² A Rákóczi-képmások körüli zűrzavar késői tisztázódásához nyilván az a körülmény is hozzájárult, hogy a legfontosabb ikonográfiai források, Mányoki Ádám olajfestményei csak a múlt század végén bukkantak fel magyar és külföldi magángyűjteményekben, és közülük a második, a fejedelem legjellemzőbb portréja és egyben a régi magyarországi művészet egyik gyöngyszeme, csak az első világháború után jutott hazai közgyűjteménybe.³

Más az anyaga és módszere annak a történésznek, aki a magyar történelem e fontos szakaszát a képes források alapján kívánja rekonstruálni és annak, aki a Rákóczi-szabadságharc „utóéletének” feldolgozására vállalkozik. Az első a hiteles és egykorú ábrázolások értékelését tűzi feladatul maga elé, a másodikat minden kép érdekelni fogja, amely a kuruc korról bármilyen kapcsolatban áll. Utóbbi esetben nem az a kérdés, hogy milyen volt egy ember külső megjelenése vagy hogy hogyan zajlott le a valóságban egy esemény, hanem az, hogy hogyan tükröződött a múlt egy részlete egy adott történelmi korszak tudatában. Itt a történelmi festészet alkotásai ugyanolyan értékű források, mint a nép számára készült, vásárokon terjesztett olcsó műlapok.

A hiteles és egykorú képek feldolgozása a történelmi ikonográfia feladata. A téma jelentősége megvárhatja, hogy a magyar történelmi ikonográfiai irodalom egyik legelső hajtása, Kampis Antal tanulmánya, éppen II. Rákóczi Ferenc képmásait dolgozza fel.⁴ A szerző úttörő munkát végzett, felhasználható elmunkátat úgyszólván nem állott rendelkezésére. Az anyag értékelésénél a hitelesség, a keletkezési körülmények és a művészi minőség szempontjait tekinti kiindulópontnak és ezzel teljes mértékben kielégíti az ikonográfiai módszer követelményeit. Azok a kifogások, amelyeket tanulmányával szemben támaszthatunk, az előzmények hiányára vezethetők vissza. Összeállítását teljesség és rendszeresség szempontjából illethetjük kritikával. Módszertanilag helytelen, hogy nem értékeli ikonográfiai forrásként Warou Dániel három arcképméretét, pedig azok a fejedelem megrendelésére és tervei alapján készültek és nyilván terjesztésüket is irányította.

Kampis összefoglalása óta kísérlet sem történt a külföldi gyűjtemények, grafikai kabinetek és könyvtárak rendszeres feldolgozására, pedig az utolsó harminc évben még itthon is került elő korábban ismeretlen képanyag, és a teljesség igényével fellépő ikonográfiai feldolgozás

¹ Ninive. Fortgesetztze Fragmente über die damaligen politischen Angelegenheiten in Ungarn. Hely nélkül, 1790. Idézi: ECKHARDT S.: A magyarság külföldi képe. Mi a magyar? Bp. 1939. 106.

² A Rákóczi-névvel tévesen kapcsolatba hozott képekről lásd: VAYER L.: Rembrandt és „Rákóczi”. Magyar Múzeum, 1945. 80–85. — Uő. Még egyszer Rembrandt és „Rákóczi”. Magyar Múzeum, 1947. június, 35–40. — RÓZSA Gy.: Megjegyzések a magyar történelmi ikonográfia néhány kérdéséhez. Folia Archaeologica VI (1954) 159–163.

³ PETROVICS E.: Mányoki Ádám Rákóczi-képéhez. Magyar Művészet I(1925) 3–4. — Mányoki Ádám emlékkiállítás. Szépművészeti Múzeum. Bp. 1957. 9, 32. sz., irodalommal. — GALAVICS G.: Mányoki Ádám II. Rákóczi Ferenc arcképe. Művészet X(1969) 42–44.

⁴ KAMPIS A.: II. Rákóczi Ferenc arcképei. Rákóczi. Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára. Bp. (1935) II. köt. 69–90.

alapvető feltétele a széles körű anyaggyűjtés. Ilyen körülmények között most nem vállalkozhatunk a teljes Rákóczi-ikonográfia áttekintésére. Megjegyzéseinkben a Kampis tanulmánya óta megjelent történeti és művészettörténeti irodalom, részben az újabban felbukkant képanyag, részben a műtárgyvándorlás következtében lehetővé vált alaposabb összehasonlítás alapján leszűrődött újabb eredményeket kívánjuk rögzíteni.

Cennerné Wilhelmb Gizella egy nemrég megjelent tanulmányában a Rákóczi fiatalkori, a messzi külföldön keletkezett rézmetszetű képeihez, tehát egykorú, de hitelesség szempontjából nem elsődleges képes forrásokhoz fűződő problémák egy csoportjának megoldására vállalkozott.⁵ Abból indult ki, hogy az európai közvélemény élénken érdeklődött a politikai küzdelembe kisebb vagy nagyobb mértékben beleavatkozó erdélyi fejedelmek alakja iránt, de az érdeklődés kielégítése — történelmi és földrajzi adottságok miatt — nem mindig volt könnyű feladat. Gyakran jelent meg ugyanaz az arckép eltérő aláírással, máskor pedig az elődök képmásaiból vett részletekből alkották meg az aktuális, éppen uralkodó fejedelem portréját. Így például — amint Cennerné helyesen felismeri — szoros kapcsolat mutatható ki II. Rákóczi Ferenc Párizsban, Jean Mariette-nél megjelent lovasképe, J. G. Mentzelnek általa II. Apaffy Mihályként értelmezett képmása és a között a Thököly Imrét ábrázoló olajfestmény között, amelyet párdarabjával, Zrínyi Ilona arcképével együtt Nyugat-Angliában, Bath márkí longleati kastélyában őriznek.⁶ A párizsi rézmetszeten felismert átvétel azért rendkívül fontos számunkra, mivel Thököly angliai képe keletkezéstörténetének felderítéséhez nyújt eddig ismeretlen adatot. Grafikatörténeti megfontolások alapján azonban nem érthetünk egyet Cennernével abban, hogy az egészalakos Rákóczi-kép a lényegesen gyengébb, kisebb kivágatot nyújtó Apaffy-metszet alapján készült volna. A Thököly-portré és a II. Rákóczi Ferenc lovasképmás közötti összekötő kapocs nem a Cennernétől közölt Apaffy-kép, hanem a kompozíció egy más, korábbi változata lehetett.

Az utóbbi években a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokába került annak a kompozíciónak két változata, amely Rákóczit nyolcvéves korában ábrázolja. Az egyik Ernst Lajos gyűjteményéből maradt ránk,⁷ a másik az Erdődy család tulajdonából való.⁸ A két festmény ily módon lehetségessé vált összevetése, Kampis véleményével szemben, evidenssé teszi, hogy nem az Erdődy-féle változat, hanem a másik példány lehet az eredeti, bár az maradt fenn rosszabb állapotban. Életszerűbb rajta az arc megoldása, és festője a magyar férfiviseletet is jobban ismerte. Az Erdődy-féle képen ugyanis a ruházat részletei dekoratív foltokká válnak, például a gombok helyett ovális felületeket látunk. A Magyar Tudományos Akadémia őrzött másolat mellett⁹ azóta még egy példánya felbukkant a kompozíciónak.¹⁰ Mindkét utóbbi festmény az Erdődy-féle változatra vezethető vissza.

Ez a gyermekportré egyébként még teljesen beleilleszkedik a XVII. századbeli magyar főúri családi galériákból ismert anyagba. A család nagy reményű ifjú tagjáról, családi megrendelésre készült, ennek megfelelően intim, családi jellegű „közönség” számára. Ugyanigy nem tér el lényegében a szokványos portrétípustól Rákóczinak az a mellkép kivágatú képmása sem, amely öt Bécsűjhelyről menekültében viselt ruhájában, nyírott hajjal ábrázolja és amely a szökés után két évvel, 1703-ban készült a menekült befogadó podolini piarista rendház számára. Ezzel a képpel kapcsolatban arra kell a figyelmet felhívni, hogy az irodalom egy részében Rákóczi dilettáns művészkedésének bizonyítékaként mint önarckép szerepel, de ez a megállapítás egyszerű félreolvasáson alapszik.¹¹

Idősebb David Richter (1632—1735), Fredrik Richter ötvös fia, Stockholmban született. Művészi tanulmányait Svédországban kezdte meg, majd római, párizsi és németországi utazások után a XVIII. század első éveitől kezdve Bécsben telepedett le és élete végéig ott működött arcképfestőként. Az, hogy hazájától egész életében távol maradt, nyilván összefügg azzal

⁵ CENNERNÉ WILHELM G.: Adalékok II. Rákóczi Ferenc és felesége ikonográfiájához. Művészettörténeti Értesítő XXIV (1975) 62—66.

⁶ Biographical Catalogue of the Portraits at Longleat. London 1881. 290—301. — ANGYAL D.: Késmárki Thököly Imre. Második rész. Bp. 1889. 289. Apponyi Sándor közlése szerint a képetek „mint azt a családi levéltárban megélvő számadás bizonyítja, a marquis öse Hágában 1692-ben vette.” Miss B. M. Austin, a jelenlegi longleati könyvtáros 1973. július 31-én kelt szíves levele szerint a képek vásárlását igazoló irat jelenleg nem található. G. E. Logsdon úr 1974. május 15-én kelt levélbeli felvilágosítása szerint Thököly arcképének a XVIII. század eleje óta a londoni Mercers' Company tulajdonában levő változatát 1963-ban Christie's-nél mint Jan Wyck művét árverezték el és ismeretlen helyre került. Vö. VU 1911. november 5. 45. sz. 304.

⁷ 139×92,5 cm. Lt. sz. 2254. 1969-ben Pethő Károly restaurálta. Vö. KAMPIS A.: i. m. 74. (1. kép)

⁸ 135×95 cm. Lt. sz. 71. 7. 1971-ben Szentési Róza restaurálta. Vö. KAMPIS A.: i. m. 74.

⁹ KAMPIS A.: i. m. 75.

¹⁰ Bécsi magántulajdonban.

¹¹ THALY K.: II. Rákóczi Ferenc fejedelem ifjúsága. Pozsony 1881. VII. 1. („Rákóczi maga festette le így magát”) — KAMPIS A.: i. m. 82. (Ismeretlen festő műve) — RIEDL F.: Rákóczi és a képzőművészetek. Budapesti Hírlap 1906. október 28. 296. sz. 29. l. (önarckép). — MÁRKI S.: II. Rákóczi Ferenc. Bp. 1909. II. köt. 490. (önarckép). — LÁZÁR B.: Mányoki Ádám. Bp. 1935. 14. (önarckép).

3. David Richter: II. Rákóczi Ferenc felesége. Olajfestmény.
MNM Történelmi Képcsarnoka

4. David Richter: II. Rákóczi Ferenc. Olajfestmény. MNM
Történelmi Képcsarnoka

5. Jakob Folkema: Rákóczi. Rézmetszet. Fordított állású reprodukció

6. Ismeretlen mester: II. Rákóczi Ferenc. Mezzotinto

7. David Richter: Rákóczi József. Olajfestmény, ismeretlen helyen

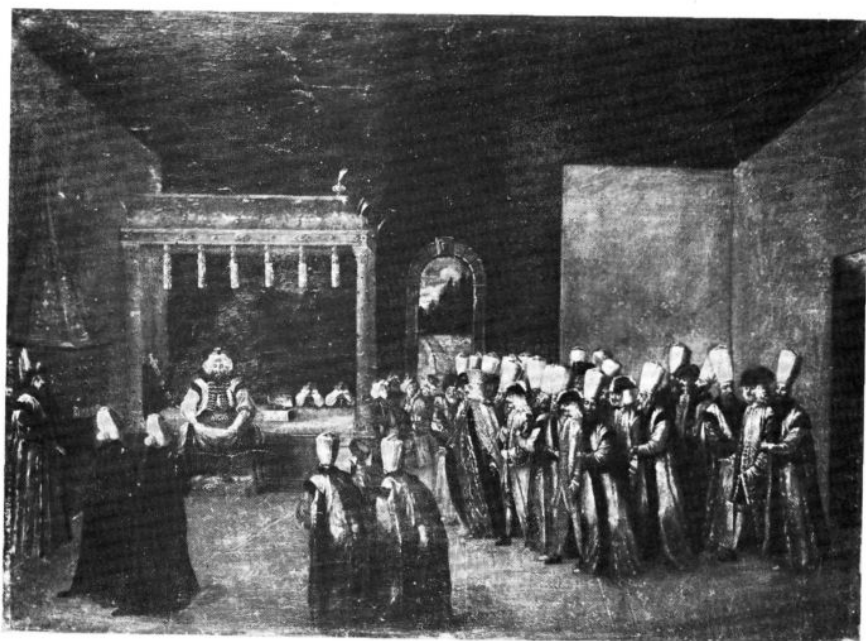
8. David Richter: Rákóczi György. Olajfestmény, ismeretlen helyen

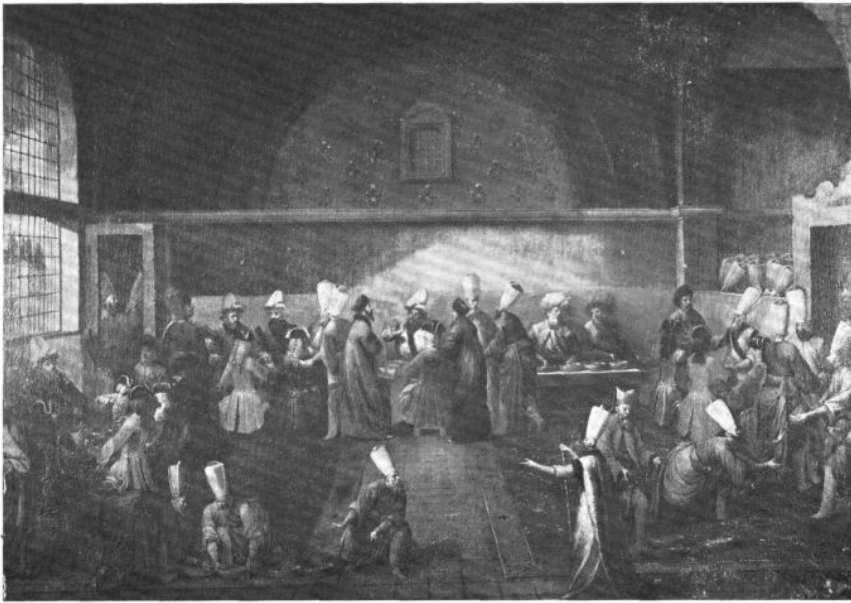
9. Mányoki Ádám: II. Rákóczi Ferenc. Olajfestmény. MNM Történelmi Képcsarnok

10. J. B. Vanmour: D'Andresel francia követ fogadása. Olajfestmény, Bordeaux, Musée des Beaux-Arts

11. Vanmour követője: Rákóczi József fogadása. Olajfestmény. Esztergom, Keresztény Múzeum

12. J. B. Vanmour: D'Andresel francia követ lakomája a nagyvezírnél. Olajfestmény. Bordeaux, Musée des Beaux-Arts

13. Vanmour követője: Rákóczi József lakomája a nagyvezírnél. Olajfestmény, Esztergom, Keresztény Múzeum

a körülménnyel, hogy lutheránus vallását elhagyta és katolizált. Majd negyven arcképéről tudunk, ebből kevesebb mint a fele maradt fenn eredetiben, a többről rézmetszetek tájékoztatnak.

Richter Rákóczi-portréja párdarabjával, Sarolta Amália hercegnő képmásával együtt a XIX. század elején a Jankovich-gyűjteményben volt, majd a Nemzeti Múzeumba jutott. Többször is publikálták, utoljára Bengt M. Holmquist, aki monográfiájában a Richter-család festő tagjai munkásságának feldolgozására vállalkozott.¹² Holmquist, aki Richter stílusának legjobb ismerője, a képek tanulmányozása alapján mind Rákóczi, mind felesége képmását a mester sajátkezű művének tartja. (3–4. kép)

A házaspár portréi első pillantásra elárulják, hogy pendant-ként készültek. Kiderül ez az azonos formátumból és a majdnem teljesen megegyező méretekből. De alaposabb vizsgálat során kisebb eltérések tűnnek szemünkbe. Nem teljesen megegyező a két képnél az ovális formája, eltérő a fejek aránya a képfelület egészéhez viszonyítva. Rákóczi portréján a test kevésbé plasztikus és az arc is kevésbé életszerű, mint a női képmáson. Az utóbbi hátlapján szignatúra és az 1704-es évszám olvasható, míg a férfiképmás jelzetlen. Az eltérések alapján arra kell következtetnünk, hogy a képek párdarabok ugyan, de nem azonos körülmények között keletkeztek.

A Történelmi Képcsarnoknak újabban Richternek egy ismeretlen nőt ábrázoló, kvaitásos és jelzett olajfestményét sikerült megszereznie, amelyet a Rákóczi-házaspár képeinek vizsgálatánál segítségül hívhatunk.¹³ (2. kép) Az alak plasztikus beállítása, az életteli arc és az anyagszerűen megoldott ruházat az új festményt Rákóczi képeéhez teszi hasonlóvá, ami nem véletlen, hiszen egy évvel az után keletkezett. Nyilván mind Rákócziné, mind a másik kép modellje ült a mesternek. A gyengébb, laposabb Rákóczi-portréval kapcsolatban erre semmi adatunk sincs. Ezért a korábbi irodalom megállapításaival szemben le kell szögeznünk, hogy a Bécsben élő svéd festő és a magyar szabadságharc vezére nem találkoztak személyesen, a portré nem élet után készült, Richter magyarországi tartózkodására semmi adattal nem rendelkezőnk.¹⁴

Bercsényi Miklós 1704. április 28-án arról értesíti a fejedelmet, hogy báró Furtenberg császári kapitány, akit a kerucok elfogtak és Pekryné kicserélése érdekében Bécsbe küldtek, visszaérkezett. „Az Fejedelemszony maga, s az két kis Fejedelmecske conterfachtét küldte Nagyságodnak; ferslógokban van.”¹⁵ Rákóczi képe az évszám azonosságából következően Richter múzeumi festménye lehet, a gyermekek képmásai minden valószínűség szerint azonosak a Radvánszky-család radványi kastélyában még e század elején meglévő képekkel, amelyek azóta eltűntek, de amelyeket a beállítás, a páncél és a haj festésmódja alapján bizonyosan David Richternek attribuíthatunk.¹⁶

Rákócziné 1701 és 1706 között nem hagyhatta el Bécset, nem járt Magyarországon, így Richterrel Bécsben kellett találkoznia. 1704-ben sajátmagát és a gyermekeit élet után megfestette és a képek még ebben az évben Magyarországra is kerültek. Rákóczi portréja vagy ugyanakkor, vagy nem sokkal később készülhetett egy más művész alkotása, rajza vagy miniatűrje alapján, amely lehetett Rákóczinénál, de férje is kijuttathatta neki Magyarországról. Az irodalomban többször is felmerül az az adat, hogy amikor a fejedelemszony 1706-ban a fegyverszünet idején Magyarországra jött férjéhez, hazahozta apjuknak gyermekei képét.¹⁷ Inkább arra kell gondolnunk, hogy a Richter-féle Rákóczi-kép kerülhetett ebből az alkalomból Magyarországra, mivel a gyerekképek, mint láttuk, ekkor már itthon voltak. A fejedelemszony ugyanis 1706-ban Magyarországról Csehországon át Németországba, majd innen Lengyel- és Franciaországba ment, Bécsbe már nem tért vissza. Tehát magával kellett hoznia férje képmását, amely az 1704-es küldeményben még nem szerepelt s így az 1704 és 1706 közötti időben kellett keletkeznie.¹⁸

¹² Bengt M. HOLMQUIST: Das Problem David Richter. Studien in der Kunstgeschichte des Spätbarocks. Stockholm 1968. 29., 68., 111–112. l. 29–30. kép. Sarolta Amália képének jelzése: D. Richter fecit Anno 1704.” 84×65 cm. A Rákóczi-kép mérete: 77×61,7 cm.

¹³ Jelezve a hátlapon: „D. Richter fecit 1705.” 82×63 cm. Lt sz. 74. 7.

¹⁴ Eperjést jelöli meg a kép keletkezési helyét, de forrás megnevezése nélkül: Tudományos Gyűjtemény 1817, XI. köt. 30. l. — 1880. 165. — GARAS K.: Magyarországi festészet a XVII. században. Bp. 1953. 90. és a magyar irodalom nyomán HOLMQUIST: i. m. 29.

¹⁵ Archivum Rakocianum IV. köt. 16. l. Bercsényi levele Nagyfödémesen, 1704. április 28-án kelt.

¹⁶ A képeket Mányoki művelőként említi: Száz VIII (1874) 99. — Rózsaffy Dezső 1912-ben Radványban másolatot készített a Rákóczi-gyerekek képeiről, amelyek a Történelmi Képcsarnokban 1332–1333. lt. sz. alatt található. Ugyanitt az eredetéről készült régi fényképfelvételek is vannak. (7–8. kép)

¹⁷ THALY K.: A székesi gróf Bercsényi család. III. köt. Bp. 1892. 673. — MÁRKI S.: i. m. I. 530.

¹⁸ Rákócziné egyéb képeire vonatkozólag lásd: MIHALIK J.: Egy elfeledett kép. Múzeumi és Könyvtári értesítő I (1907) 213–215. A rendkívül rossz állapotban levő képen az ábrázolt nő Mihalik szerint II. Rákóczi Ferenc miniatűr arcképét tartotta jobb kezében. A kép azóta elveszett, így vizsgálata jelenleg nem lehetséges. Mindenesetre a leírás szerint az ábrázolt szeme kék volt, ami Richter képével megegyezik. Nem mondható el ugyanez Mányoki Ádámnak arról a festményéről, amely a Várpalotából került a Képcsarnok gyűjteményébe és

Az eddig elmondottak Richter képének keletkezési körülményeire vonatkoztak. Ez a festmény azonban — véleményünk szerint — kulcshelyzetet foglal el a fejedelem ikonográfiájában, ezért a vele való foglalkozást tovább kell folytatnunk. Az Amszterdamban működött Jakob Folkema (1692—1767) rézmetsző és illusztrátor Rákóczi ábrázoló rézmetszete 1739-ben az *Histoire des Révolutions* en Hongrie kétféle kiadásában jelent meg címképként az oktatív formátumú hatkötetes kiadásban keret nélkül, a kvart változatban trofeumot ábrázoló keretben.¹⁹ (5. kép)

Ha Folkema rézmetszetének fordított állású fényképmásolatát Richter olajfestményével összevetjük, az egyezések egész sorát vehetjük észre. Hajszálpontosan megegyezik a beállítás, a haj- és bajuszviselet, valamint a körülcsavart nyakravaló is. A páncél kisebb részletekben eltér, de megegyező a megvilágítás visszaadása. Richter a hermelinbéléses köpenynél elhagyta a mentekötő láncot, így a mell alatt látható redő tulajdonképpen értelmetlenül válik.

Richter tehát a XVIII. század első éveiben vagy ugyanazt a kompozíciót, vagy annak egy változatát használta fel, amelyet több évtizeddel később az amszterdami rézmetsző kapott előképkül a hágai kiadás címkéjéhez. Az *Histoire des Révolutions* kiadói a fejedelmi szerzőt tudatosan nem öregkorában, hanem olyan fiatalon mutatták be az olvasóknak, mint amilyen a leírt események idején volt. A rézmetszet technikai adottságai következtében a kész képen a portré fordított állásban jelent meg, ezért nem tűnhettek fel az egyezések eddig senkinek, bár Folkema metszete a XVIII. és XIX. században hozzáférhető és közismert volt. A kiadói előszó egy megjegyzése, amely a képet a többi, korabeli kiadvány illusztrációjától megkülönböztetve hitelesnek mondja, arra látszik utalni, hogy a kiadvány előkészítői arra különös gondot fordítottak.²⁰ De Saussure ellenvetését azzal magyarázhatjuk, hogy ő csak közvetlenül halála előtt Rodostóban ismerte meg a fejedelmet, aki ebben az időben valóban nem volt már olyan, mint harminc évvel korábbi ábrázolásán.²¹ Rákóczinak tehát volt egy, a XVIII. század első éveiben „hivatalosnak” elismert portréja, amelynek egy változata számunkra jelenleg ismeretlen úton Hollandiába jutott. Ismeretes, hogy Rákóczi mennyire fontosnak tartotta a szabadságharc ügyének megfelelő külföldi propagandáját, nyilvánvaló, hogy arra is volt gondja, hogy melyik portréja kerül a külföldi közönség kezébe.

Sajnos, a most feltételezett, de eredetiben fenn nem maradt kompozíció festőjét nem tudjuk megnevezni. A fejedelmi udvarral kapcsolatban állott festők egyike sem lett volna képes ilyen színvonalú portré megfestésére.²² Beniczky Gáspár 1708-ból fennmaradt adata a fejedelem arcképének megfestéséről semmi esetre sem vonatkozhat a most szóban forgó kompozícióra, ezt Richter festményének 1704 és 1706 közötti keletkezési ideje kizárja.²³ Ezt az adatot sokkal

amelyet hagyományosan Rákócziné képének tartottak. V6. LÁZÁR B.: i. m. 13—14. II/b tábla. Ezzel szemben: Mányoki Emlékiállítás. 22. sz. — A festmény leltári száma a Képcsarnokban 1910. — A londoni National Galleryban őrzik azt a Largillière-követőnek attribuált festményt, amelynek szintén hagyományos címe Princess Rákóczi. Az ábrázolt személy azonosítása egy F. Guérard kiadásában 1700 körül Párizsban megjelent rézmetszet, ún. portraít en mode alapján történt. (V6. M. DAVIES: French School. National Gallery Catalogues. London 1946. 61., pedig a műfajhoz tartozó lapok nem készültek portréhűség igényével.

¹⁹ Keret nélkül 132×95 mm a lemezmérete, a kerettel együtt 211×170 mm. Felirata: „FRANÇOIS RAKOCZY, Prince de Transilvanie.” Jelezve jobbra lent: „J. Folkema del. sculp. 1739.” Példánya, mindkét változatban, megvan a Történelmi Képcsarnok grafikai gyűjteményében. Megjelent: *Histoire des Révolutions de Hongrie*. . . A La Haye, Jean Neaulme, 1739. Említi Kazinczy Ferenc 1806. III. 9-i levelében. Kazinczy Ferenc Levelezése. IV. 79—80. — THALY K.: II. Rákóczi Ferenc emlékiratai. Bp. 1872. Ötödik kiadás. IV. 1. — J. KONT: Bibliographie française de la Hongrie. Paris 1913. 42—43. KÖPECZI Béla (A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Bp. 1966. 415. l.) a francia külügyminisztérium egy 1730-as dátumú irata alapján arra a következtetésre jut, hogy a kiadó jellezése fiktív, a könyv valójában Párizsban jelent meg. Ezzel szemben a *Histoire des Révolutions* betűtípusai teljesen megegyeznek Neaulme-éivel és a kiadó Bibliothèque de campagne ou amusemens de Pespri et du coeur-cimű kiadványának 1738-ban megjelent első kötetében hirdetést találunk a saját kiadványokról. A hirdetés (Catalogue de livres Imprimez chez Jean Neaulme, ou dont il a Nombre d'Exemplaires) második oldalán a következő szöveg olvasható: *Histoire des Révolutions de Hongrie, contenant une Histoire générale de ce Royaume, mais particulièrement des Mouvements qui l'ont agité au dedans et au dehors, ou les Droits des Hongrois et ceux de la Maison d'Autriche sont discutez avec beaucoup de Force et d'Intelligence: on y trouve plusieurs Pièces curieuses et originales, sur-tout le fameux Manifeste de Constantin Veracius, qui n'a jamais paru en François, auquel sont joints les Memoire de la guerre et des principales Aventures du feu Prince Ragotzki, écrits par lui-même, la Haye 6 vol. in 12. 1738. A Bibliothèque második, 1739-ben megjelent kötetében az *Histoire* kétkötetes, kvart kiadása is szerepel, s ezzel a két kiadás sorrendjére is fény derül. A Neaulme kiadóra vonatkozó kutatásaimban nyújtott segítségért Borsa Gedeon-nak tartozom köszönettel.*

²⁰ „J'avertis enfin, que le Portrait du Prince Rakoczy qui est à la tête du Livre, n'est pas un Portrait d'Imagination, comme beaucoup d'autres que l'on trouve dans quelque Histoires modernes.” Az utolsó két szó nyilván Eustache Le Noble *Histoire du Prince Ragotzki* című, 1707-ben megjelent művének és változatának illusztrációira vonatkozik, amelyek valóban nem hitelesek.

²¹ De Saussure Czézárnak, II. Rákóczi Ferenc fejedelem udvari nemesének törökországi levelei. . . Bp. 1909. 311. „Cependant ce portrait n'a aucune ressemblance du Prince, qui avait l'air beaucoup plus grand, plus Majestueux, et en même tems plus doux et plus gracieux, que ce Portrait ne lui en donne.”

²² MÁRKI S.: i. m. II. 492. — GARAS K.: i. m. passim.

²³ Rákóczi Tár I. 1866. 114. A modell-űlés Kassán történt.

inkább Mányoki Ádámnak a legutóbbi években a Nemzeti Múzeumba került első képmására vonatkozathatjuk, amelyen a fejedelem páncélban, hajadonfőtt jelenik meg.²⁴ Mányoki ugyanis 1707-ben lett udvari festő Rákóczi mellett.²⁵ Tehát a Richtertől és Folkemától felhasznált kompozíció — az eddigi véleményekkel ellentétben — nem lehet Mányoki műve, fel-fogásban is eltér a két ismert Mányoki-portrétól.²⁶

Mányoki Ádámnak fennmaradt egy Berlinből 1711-ben Rákóczihoz írott levele, amelyben többek között egy rézmetszet elkészítéséről is szó van, amelyhez a művész a fejedelemtől kér utasítást a feliratra vonatkozólag.²⁷ A rézmetszet minden valószínűség szerint Rákóczi arcképe lehetett, de hogy azonos-e a fent feltételezett kompozícióval vagy egy attól eltérő, annál később keletkezett Rákóczi-portré, azt a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján nem tudjuk eldönteni. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy a Képcsarnok egy új szerzeménye Rákóczi rendkívül ritka mezzotinto képmása, a Richter—Folkema-féle kompozícióra vezethető vissza.²⁸ Feliratán csak a német—római szent birodalmi hercegi rang szerepel, az erdélyi fejedelmi méltóság még nem, tehát keletkezési idejét 1696 és 1704 közé kell tennünk.

Sajnálatos körülmény az ikonográfiai források teljes hiánya a franciaországi és törökországi emigráció idejéből, bár van írott adatunk arra vonatkozólag, hogy a fejedelem Franciaországban is foglalkozott külső megjelenésének megörökítésével. Franciaországba érkezése előtt, 1713 januárjában Torcy francia külügyi államtitkár engedélyezte egy Rákóczi képmásával díszített memoár kinyomtatását.²⁹ Szatmár-Király Ádám naplójából viszont megtudjuk, hogy 1714. február 27-én „ebéd után volt Ófelsége Arlae nevű képirónál, magát leiratni miniatúrában”.³⁰ A helytelenül írott név Jacques Antoine Arlaud (1668—1743) miniatúrfestőre vonatkozik, de Rákóczit ábrázoló műve, sajnos, nem maradt fenn.

Utolsó megjegyzésünk a törökországi emigráció korszakával kapcsolatos és az esztergomi Keresztény Múzeum két olajfestményére vonatkozik, amelyek a hagyomány szerint Rákóczi fogadtatását és megvendégelését ábrázolják a török szultán udvarában. (11, 13. kép) Egy korábbi tanulmányomban Mikes Kelemen leírására hivatkozva megállapítottam, hogy Rákóczit a szultán 1718. január 4-én nem Konstantinápolyban, hanem Drinápolyban fogadta, így a fogadás nem történhetett az esztergomi képeken látható módon.³¹ Az esztergomi, fogadást ábrázoló festményt azzal a rézmetszettel hoztam kapcsolatba, amely Damian Hugo von Virmondts császári követ fogadtatásáról készült és amely a követség útjának leírásában 1723-ban jelent meg.³²

Az esztergomi festmények pontos meghatározásához azonban tovább kell mennünk. A Valenciennes-ben született festő, Jean-Baptist Vanmour (1671—1737) De Ferriol márki, francia követ kíséretében 1699-ben Konstantinápolyba ment és a török szokások és viseletformák, a törökországi tájak és az udvari jelenetek sokat foglalkoztatott festőjeként haláláig a török fővárosban élt.³³ De Ferriol márki megrendelésére készített levantei viseletroszortza, amelyet francia rézmetszők sokszorosítottak, később angol, olasz, német és spanyol kiadásban is megjelent.³⁴ A sorozatban egy magyar férfi és nő alakja jelenti a magyar vonatkozásokat.

Vanmour oeuvre-jében jelentős helyet foglalnak el az udvari szertartásokat bemutató festmények, mivel a külföldi követek szívesen vitték haza emlékül a fogadásukat megörökítő

²⁴ Történelmi Képcsarnok, It. sz. 65. 8. Vö. Mányoki Ádám Emlékképfelállítás 9. sz. (9. kép)

²⁵ Legutóbb: HOPP L.: Mányoki Ádám fejedelmi képrő. ItK 1973. 733., ahol a korábbi irodalom is megálálható.

²⁶ LÁZÁR B.: i. m. 15. — GARAS K.: i. m. 91. — HOPP L.: i. m. 734. — HOLMQUIST szerint (i. m. 68.) Mányoki Richter festménye alapján dolgozott volna, ez azonban az elmondottak után nem fogadható el.

²⁷ LUKINICH I.: Mányoki Ádám levele II. Rákóczi Ferenchez. Magyar Művészet III (1927) 663—664. — Feltűnő, hogy a rézmetszetre vonatkozó „habe machen lassen” kifejezést — Lázár Béla nyomán — következtesen és tévesen „megcsináltam”-nak fordítják. Legutóbb: HOPP L.: i. m. 734.

²⁸ Felirata: „Franciscus II. S. R. Imp. Princeps Ragoczi.” Jelzetlen, 430×325 mm. Lt. sz. 54. 442. Másik ismert példánya Debrecenben a Déri Múzeumban. Szerepelt a bécsi Dorotheum 1915. IV. 24—28-án tartott aukción 492. sz. alatt, tévesen P. van Somernek tulajdonítva. Beállításában és részleteiben (jobbkez, hajmögölgása) nagyon hasonlít Peter Schenk (1660—1718/19) Miksa Emánuel ábrázoló mezzotintájához. A metszet: Országos Széchényi Könyvtáré, Apponyi-metszetgyűjtemény 393. sz. Képe: KÁROLYI A.: Buda és Pest visszavívása 1686-ban. Bp. 1936. 2. kiadás. Átdolg. WELLMANN I. 53.

²⁹ Rákóczi tükör. Bp. 1972. 441.

³⁰ KÖPECZI B.: i. m. 243.

³¹ „Rákóczi” fogadtatása a szultánnál. Folia Archeologica VIII (1965) 183—185. Ezzel szemben: MUCSI A.: Az esztergomi Keresztény Múzeum Régi képtárának katalógusa. Bp. 1975. 63. l. 348—349. sz.

³² Historische Nachricht von der Röm. Kayserl. Gross-Botschaft nach Constantinopel, welche... Der Hoch- und Wohlgebohren des H. R. Reichs Graf Damian Hugo von Virmondts, rühmlichst verrichtet... Aufgesetzt von Gerard Cornelius von den Driesch... Nürnberg... Peter Conrad Monath, 1723. 182—183. l. között. Driesch művében megjelent rézmetszet másolata: Neu-eröffneter historischen Bilder-Saals Achter Theil... Nürnberg 1727, 557. 891.

³³ R. van LUTTERVELT: De „turkse” schilderijen van J. B. Vanmour en zijn School. Istanbul 1958. Uitgaven het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul. III.

³⁴ Recueil de cent estampes representant differentes nations du Levant, tirées sur les Tableaux peints d'après Nature en 1707 par les Ordres de M. de Ferriol... Paris 1714. Vö. Katalog der Lipperheideschen Konsumbibliothek. Neubearbeitet von E. Nienholdt und C. Wagner-Neumann. Berlin 1965. 26. sk. sz.

képeket. Maga a szertartás idők folyamán semmit sem változott, csak a résztvevő vendégek és a szultán alakját kellett a művészek az egyes képeken az alkalomnak megfelelően megváltoztatnia. Vanmour működése nagyjából egybeesett III. Ahmed uralkodásával (1703—1730), tehát a szultán alakja is ugyanaz maradhatott képein. A francia festő nemcsak az egymást követő francia követeket örököltette meg, de megrendelői között megtaláljuk a svéd, holland, angol és a császári megbízottakat is. Ilyen tárgyú művei nagy számban találhatóak európai gyűjteményekben.³⁵ Amint Virmond követségének leírásából kiderül, ő is a francia festőkönél rendelte meg a fogadását ábrázoló képet, amely az útleírásban metszet formájában sokszorosítva megjelent.³⁶ (10, 12. kép)

Az esztergomi festményeken ábrázolt európai szereplők viselete és arcvonásai kétségtelenül magyaros jellegűek. Mivel a fejedelmek képviselőit megillető pompás szertartás a XVIII. században II. Rákóczi Ferencen kívül csak egy magyar embernek, a fejedelem idősebb fiának, a török politikai sakkhúzásokban rövid ideig szerepet játszott Józsefnek jutott osztályrészül, indokoltnak látszik, ha az esztergomi festményeket övele hozzuk kapcsolatba. Rákóczi József 1737. december 3-án lezajlott fogadását szintén Mikes Kelemen írta le a szemtanúi hitelességével.³⁷ Mivel pedig Vanmour ebben az évben meghalt, képeinket az ő — esetleg helybeli — tanítványai egyikének kell tulajdonítanunk.

A Rákóczi külső megjelenéséről tanúskodó hiteles és egykorú képes források a fejedelem életének a lengyelországi emigrációig terjedő szakaszából maradtak fenn. Franciaországban és Törökországban készült képmását nem ismerjük. Ábrázolásai legnagyobb részt arcképek, életének csak egyetlen eseményéről, a bécsújhelyi börtönből való szökéséről maradt ránk egykorú kép egy német rézmetszeten, bizonyítva, hogy a külföldi kortársakat Rákóczi életének romantikus elemei érdekelték leginkább. Saját megrendelésre készültek Mátyóki festményei és az arcképes emlékművek, valamint az a XVIII. század első éveiben keletkezett és jelenleg nem ismert kompozíció, amely Richter festményének, Folkema rézmetszetének és a mezzotinto technikával készült képmásnak volt közös forrása. A közéleti szerepléssel összefüggő, hivatalos képmások mellett külön csoportot jelentenek a fiatalkori festmények és metszetek, amelyek a magyar ősgalériákból ismert színvonalon szűkebb, család közösség számára készültek. A Franciaországban keletkezett rézmetszetek nem készültek portrének. A kor nevezetes alakjait legjellemzőbbnek tartott öltözetükben mutatták be, és a legszélesebb közönség igényeihez alkalmazkodtak mind a hitelesség, mind a művészi minőség szempontjából.

A további kutatás feladata az eddig is ismert képek keletkezéstörténetének lehetőleg még pontosabb felderítése mellett a bel- és külföldi gyűjtemények szisztematikus feldolgozása révén a képes forrásanyag kiegészítése. Ez a feltétele egy teljességre törekvő, korszerű tudományos színvonalon álló Rákóczi-ikonográfia létrejöttének.

³⁵ A fogadás- és lakomaábrázolások felsorolása Luttervelt idézett műve mellett: A BOPPE: Les peintres du Bosphore au dix-huitième siècle. Paris 1911. Két, ezeken a helyeken nem említett változat: Grillensteinben, vö. FEKETE L.: Budapest a törökkorban. Bp. 1944. LXXIII. t. és a berlini Kostümbiblothek a XVIII. század második feléből származó olajfestménye, amelynek fényképét Gretel Wagner-Neumann-nak köszönhetem. A bordeaux-i festményeket említi: Peinture du dix-huitième siècle au Musée des Beaux-Arts de Bordeaux. Paris, J. Cailleux 1970. 17—18. sz. Itt a Virmond követségének fogadását ábrázoló metszet tévesen mint Virmond műve szerepel. A bordeaux-i festmények fényképeiért Jean Cailleux-nek tartozom köszönettel.

³⁶ DRIESCH: i. m. 280. l. „Es brachte auch ein Französischer Mahler eine Zeichnung von der Audienz des Englischen Gesandten bey dem Sultan, wie dieser auf dem Thron sitzt, nebst allen andern Umständen . . . worauf der Herr Botschafter ihm Commission gegeben, eben diese auch für Ihm zu verfertigen.”

³⁷ Mikes Kelemen Törökországi levelei. CXXIX. fejezet. — LUKINICH I.: Az utolsó Rákócziak. Rákóczi. Emlékkönyv halálának kétszázéves fordulójára.

Nagy Sz. Péter

KARINTHY FRIGYES: KÖTÉLTÁNC

„Ez a *Kötéltánc* valóságos tojástánc a szabad írás ellen meredő százféle terror megnyilvánulásai közt, még ha tudattalanul is. Úgy rejti mondanivalóját, hogy az olvasó már meg sem értheti.”

„Az emberábrázolásnak, a »következetes jellemrajz«-nak lehetőségeit vonja kétségbe Karinthy utolsó regénye, hármassal egy hősével, annak zűrzavaros, okkultista kódokba vesző történetével.”

„Talán a legproblematikusabb munkája. Keveset írtak róla, a legkevesebbet a megjelent Karinthy-kötetek közül. Az író méltatói gyakran vállrándítással intézték el a *Kötéltáncot*: gyenge, érthetetlen, nincs jelentősége az életműben.”

Nagy Lajos, Benedek Marcell és Szalay Károly véleményét idéztük Karinthy méltatlanul feledett és már korábban sem becsült regényéről, a *Kötéltánc*ról. Alábbiakban e regény értelmezését szeretnénk megkísérlni.

(*A cselekmény*) A mű legszembeütőbb tulajdonsága már első olvasásra is eklektikussága, motívumainak gazdagsága. Pedig maga a cselekmény nem bonyolult, ellenkezőleg, egy szálon futó, hagyományos időrendben haladó.

Titokzatos idegen érkezik a városba, aki, miután repülőgépet belsejében egy nő holttestével elrejt, véletlenül megismerkedik két asszonnyal, akik közül az egyik felesége lesz. Az idegenről aztán megtudjuk, hogy híres orvos, aki forradalmasítja a lelki élet tudományát. Szükségétől gyógyítja a némat, a bénát, a vakot. Később az orvostól szellemidéző okkultista, majd az emberiség új Akropoliszát megépíteni akaró hódító, demagóg diktátor lesz, akit a regény végén kivégeznek.

A hármassal alakváltás Már e rövid ismertetésből is kiderül, hogy szimbolikus értelmű tézisregényről van dolgunk, melyben a hármassal szerepváltás alapvető jelentőségű. Hiányzik a lélekrajz, a hősök csak a jelkép, illetve a felismerhetőség határáig jellemezettek. Az alakok sehol sem haladják meg a kulcsregény és a tézisregény megkövetelte minimális plaszticitást. Ebből fakadóan a hármassal alakváltásnak nem pszichológiai okai vannak. A három alak — Jellen, Darman, Raganza — egymásból fejlődik és kiegészíti egymást. Tulajdonképpen nem is jellemükben különböznek egymástól, csak cselekedeteik terében, irányultságában, értelmében. A hármassal személyiség változás nem a hős jelleméből fakad tehát, hanem egy külsődleges, megfajtott írói szándékból.

Mint mondtuk, a repülőgépből kiszálló ismeretlen első megjelenésekor orvos, ideggyógyász. Alakjában s az öt körülvevő reflexiókban Freud figuráját sejtethetjük. Az alak körvonalazatlansága tudatos írói szándékból csak a sejtést engedi meg. Hiszen — s ez körvonalazatlanságának egyik célja — amennyire nem azonosítható Jellen Freuddal, annyira nem azonosítható szerepe, kijelentései, gondolatai a freudizmussal sem. Karinthy úgy írja le Freudot és a freudizmust, ahogyan azt a pesti polgár látta, felhívta, egyes vonásait eltorzítva, szenzáció éhségében „csodáit” megteremtve. Ezt a pszeudó Freudot elsősorban a miszticizmus, az áhitat veszi körül, de hétköznapi méretekben. Ebből a polgár megemésztette Freudból lesz egy fejezet tartamára okkultista szellemidéző, majd Raganza, a diktátor-kalandor, aki a Nílus partján fel akarja építeni az emberiség fővárosát, az új Akropoliszt.

(*Freudizmus és irracionálizmus*) Lemeztelenítve a cselekményt, a regény tanítása ennyi: Freudból diktátor lett, a freudizmusból diktatúra lehet. Úgy véljük, ez a gondolati mag az, mely köré csoportosítja a regény önmagában értelmetlen motívumai értelmet nyernek, melynek fényében e kaotikus mű értelmet kap.

Freudizmus és diktatúra távoli fogalmak, mégis, ha más módon is, de közös talajban gyökereznek, az irracionálisban. Az irracionálisról, az ész trónfosztásáról szól a *Kötéltánc*, annak veszélyeire figyelmeztet, meglepően korán. E felismerésünket támasztja alá Karinthy-nak egy a regénnyel egyidőben írt, feledésbe merült cikke a *Világban*, a *Machbeth jóslat erkölcs-tana és lélektana* címmel,¹ amelyben arra a veszélyre figyelmeztet, amely Freud tanításaiban, de elsősorban annak eltorzításában rejlik. Az okokat elemezve így ír: „Ha e fonalak egyikét megvizsgálod, rá fogsz jönni, hogy gyökerét, magvát a régi fejletlen gyermekakarát földjébe etette el valami hivatalos próféta, rosszindulatú és gyermeklelkek gyilkosa.” E „hivatalos próféta” természetesen nem Freud, de Freud stílusa, nem eléggé egzaktsága terminusai, irodalmias metaforái e torzítást lehetővé tették. Ez a torzítás azonban, mint ahogy erre Karinthy cikkében — regényéhez hasonlóan — utal is, már a kor terméke: „A pszichológia naturalizmusát azonban az utóbbi évtizedek hanyatló formaérzéke hibásan alkalmazta, belső azonosságának tekintve azt, ami csak hasonlat volt: — művészet és tudomány és életbölcesség között zavaros, káros kölcsönhatások keletkeztek.” Ám a Machbeth-jóslat szuggesztív jellegére utalva, a cikk utolsó mondata már a freudizmusból való kiábrándulást is tükrözi: „Ne higgy annak, aki jóslat és »jellemzés«, annak higgy, aki szeret és tanácsot ad.” Cikkében altató és ébresztő tudományról beszél, szinte szó szerint megegyezően a regénnyel: „Igen, ők altatnak, de hol van, aki ébreszt?” — kérdezi ott Jellen Rudolf.

E dolgozatnak nem lehet feladata a freudizmus és az irracionális kapcsolatát vizsgálni, így csak utalhatunk rá, hogy e kapcsolatot egyrészt a pszichoanalízis módszerében kereshetjük. Hermann István szavaival a freudizmusnak „Sikerült a biológusztikus principiumokat, az ösztönöket pszichológiai alappá tenni és fenntartva természetesen a felvilágosodás kiindulópontját, a racionalizmust, végeredményben a pszichológiát is belefuttatni egy irracionalista módszertanba.”² Másrészt a freudizmusnak egy eltorzított, elsőkélyesedett változata kitüntetett jelentőségét tulajdonít annak, ami csak vizsgálatának tárgya, a tudatalattinak s jelentőségének eltűzése, pszichológián túlnövő magyarázó elvvé emelése már irracionális koncepciókat tartalmaz. S végül, mint erre Karinthy a cikkében utalt is, a freudizmus nem eléggé egzaktsága terminológiája, metaforáinak költői jellege, intuitív fordulatjai is talajt adhatnak irracionális értelmezésükhöz. S nem véletlen, hogy a fasizmus természetét legelőször feltáró Thomas Mann is a *Mario és a varázsló*-ban a fasizmust, a diktatúrát egy hipnotizőr, a tudatalatti ösztönök varázslója alakjában jeleníti meg. Karinthy élelétét bizonyítja, hogy már hét évvel Thomas Mann előtt felfigyel az irracionális és a diktatúra kapcsolataira. S mintha Karinthyval vitakozva is írná Thomas Mann a freudizmusról: „Antiracionálisnak is nevezhetnők, mert hiszen kutatásának érdeklődési köre elsősorban az éjszakának, az álmoknak, az ösztönök és az értelem előtti világnak szól s mert kezdetnek ott áll a tudattalan fogalma, de mégis, távol áll tőle, hogy ezzel az érdeklődési körével egy elsötétítő, rajongó, visszafejlesztő szellem szolgájává váljék. A modern irracionáliszmus olyan megnyilatkozási formája ez, amely minden reakciós visszaélésnek határozottan ellenszegül.”³

(A szerelmi motívum) A hármaskör alakváltozás vezérfonalát olyan szálak, motívumok veszik körül, melyeknek céljuk az irracionális hangulat megteremtése, világlátás átáramlása. Az irracionális folyamatok erejét növeli a regényen végigvonuló több síkú szerelmi történet is. A hármaskör főhős három szerelem köti. E szerelmek alakváltozásaitól függetlenül végigkísérik földi útján, s a szerelem három, az irracionálisban gyökerező kapcsolatot testesít meg.

A titokzatos idegen egy fehér selyembe burkolt női holttestet hagy az elrejtett repülőgépből. Szellemként kíséri a nő a férfi útját, a pihenést, a kontemplációt, a védelmet jelenti számára. A vele való rövid találkozások ritka alkalmak az egyetlenek, amelyekben a szerepjátszás megszűnik. Kettejük viszonya a regény egyetlen őszinte szála, amely már-már az anya—fiú kapcsolattá, a tisztá szeretetté finomul, így nem leleplező, hogy a regény végén Raganza kivégzésekor a fehérlepletes nő mint az Anya jelenik meg. Ez egyetlen harmonikus, védettséget biztosító kapcsolat egy halott asszonyhoz köti a főhőst, akiben talán Karinthy nemrég meghalt első feleségére — Judik Etelre — ismerhetünk. Az igaz szerelem csak a halott szellemével, emlékeinkben valósulhat meg — irracionális, nosztalgikus tanítás.

E kapcsolattal ellentétben sokkal racionálisabb, hétköznapiabb a viszonya Jellen—Darman—Raganzának ellenfele, Bolza doktor feleségéhez. Erna „magas és karcsú, fekete asszony volt, sóvárgó, követelő, szinte vádoló tekintetű”, talán az író második feleségét kereshetjük alak-

¹ KARINTHY Frigyes: A Machbeth-jóslat erkölcs-tana és lélektana, Világ, 1923. dec. 23. (A cikkre a Nyugat 1924. 172. számában FERENCZI Sándor: Altató és ébresztő tudomány c. cikkével reagált, melyet még e számban KARINTHY: Válasz Ferenczi Sándornak c. írása követett.)

² HERMANN István: Siegmund Freud, avagy a pszichológia kalandja, Bp. 1964. 35.

³ Thomas MANN: Freud helye a modern szellem-történetben. Az Emberismeret, 1935. II./1.

jában. Kapcsolatuk a polgári szerelem. Karinthy strindbergi nőszemlélete, az uralkodó nő-típus ez alakban jelenik meg. E viszonyban a férfit elidegenedett, külső erők irányítják akarata ellenére. Mi e külső erő? Ha találkoznak, közelednek egymáshoz, a férfi agyában — szuggesztív írői eszközként — megindul egy giccses, banális film szerelemről, halálról, mely parodizálja, előrevetíti szerelmüket.

„Vajon mi lesz a kép vége? Most egy híres tanárt ábrázol, aki Swengáli szemekkel büvöli a lobogó szemű nőt, a nő szája reszket, szemei dacos tűzben égnek... mindjárt megcsókolja... vagy még nem? ... akkor még most nem, talán a következő felvonásban.”

A film pereg tovább, s a férfi egy irracionális, szirupos hatalom kényszerére változtatja önmagát és változtatja a világot, hogy elnyerje felesége szeretetét.

Végül, a harmadik nő Carabella Lídia, a színésznő, a szenvedély, a vágy megtestesztője. Alakját egyértelműen a hazugság s az irracionális ösztönök burkolják. Kettejük kapcsolatának irracionálisát az író az abszurditásig, a paródiáig fokozza:

„Jellen Rudolf elment mellette és végigsimitotta az arcát.

— Ki korán kel, aranyat lel — mondta Jellen Rudolf.

— Ó... milyen új... milyen ismeretlen világ...

— Igen... a száj, a csók...

Jellen Rudolf felcsókolta a leány ruháját, és kiszabadította a fehér vállakat.

— Eső után néha nedves a járda — mondta Jellen Rudolf.

— Állj meg... szállj le hozzám... ébredj fel — suttogta Carabella Lídia.

Jellen Rudolf kibontotta a fehér kebleket.

— Kétszer hat az tizenkettő, meg öt az tizenhét, a háromszög területe alap szorozva magasság, törve kettő — mondta Jellen Rudolf.

— Hallgass... nem bírom tovább... minden lángol bennem... hová ragadtál...? elbűvölsz a szavaiddal...”

A három nő tehát a szerelem irracionálisával veszi körül a férfit s teszi a regény légkörét, atmoszféráját is irracionálissá.

(*Krisztus-motívum*) Ugyanezt a célt szolgálja a művön végigvonuló Krisztus-motívum is, bár kisebb jelentőséggel, kísérő dallamként. A regény szövegét gyakran szakítják meg a főhős belső monológjai, melyek egyértelműen Krisztus-analógiát sejtetnek. Jellen így fohászodik: „És ha lehetséges, müljék el a keserű pohár. De mindazonáltal legyen úgy, ahogy ő akarja.” S a regény folyamán többször megismétli: „Az én országom nem e földről való.” Ezt az analógiát támasztják alá Jellen csodái is, parancsára a vak lát, a néma beszél, a béna járni kezd. S végül, Darmanban ismeri fel Krisztust egy misztikus szeánszon a megidézett tarzusi is. Isten leküldte a Földre Krisztust, hogy segítsen az embereken, ám Krisztus megszerette őket, s a Földet választja Isten helyett:

„Halálos szomorúsággal, reménytelen szerelemmel hadd közeledjem hát feléjük. Ők boldogtalanok, de te sem vagy boldog. Névtelen, ő milyen ismeretlen vagy nékem, ő hogy ismerem én őket, milyen forrón és reménytelenül, engedj közéjük. Olyanná akarok válni, mint ők, nem akarlak ismerni téged, akiben élnek” — mondja Raganza a Névtelennek.

A műben tehát feltűnik, mintegy a főhős irracionális útját alátámasztva, az ebben a korban egyébként is divatos misztikus Krisztus-motívum is.

(*A politikai motívum*) A regény összetettségét, bonyolultságát fokozza, hogy egy politikai kulcsregény motívumai is megtalálhatók benne. Korban halványan az 1918–19-es forradalmakra ismerhetünk és Karp Istvánban vagy Tölgy doktorban sem nehéz felismerni a polgári forradalom vezetőjét, Károlyt, illetve a freudizmus hazai propagátorát, az ifjúkori barátot, Ferenczit. A regény a maga áttételes, homályos eszközeivel Karinthy negatív viszonyát tükrözi a korhoz és a kulcsfigurához. Meg sem kísérli a csak jelzett s a háttérben lezajló politikai változások racionális értelmezését. A politikai eseményekről nagyrészt csak a minden szenzációra éhes polgárok párbeszédeiből, felszavaiból értesülünk.

Megdöbbenően határozottan, élesen, egyértelműen jellemzi azonban Karinthy Raganza, a diktátor belső monológjaiban a demagógiát és annak irracionálisát:

„De hát mit kell nekem most tenni velük? El kell kábítani, meg kell részegíteni őket, elaltatni, ugye? Készen vannak immár az áldozatra, itt hevernek előttem, az erkély alatt, készen arra, hogy eltöltsem őket a káprázattal, ami bennem világít. Akármit mondok most, mindegy.

Elhiszik. Ó, szörnyű, most elhiszik, akármit mondok nekik. Ha felmutatok a napfényes égre, s így szólók: „látjátok ama fényes csillagokat, látjátok a sötét eget?” felnéznek ragyogó szemmel, és álmélkodva látják a csodát; s tátott torkukba megáll a lélegzet.”

Karinthy szinte látónoki erővel látta még már 1923-ban az irracionálisból kicsírázó diktatorikus demagóg politikát:

„Csak merjen moccani a kishitű, savanyú ellenség, majd meglátja, ki húzza a rövidebbet! Mi tulajdonképpen mindig Akropoliszt akartuk, s ki tudná fölépíteni, ha mi nem? . . . És ha Európa haragszik és dörmög egy kicsit, majd megbékül, ha látja, hogy nem megy másképpen . . . Raganza a cselekvés embere, ki állítja meg Raganza?”

(*A racionalizmus bukása*) A fentebb vázolt irracionalista erőkkel egyedül Bolza doktor áll szemben. Több szempontból is ellenfele a változó hősnek. Ellenfele Jellen Rudolfnak, a pszichológusnak, ő nem hisz lelki jelenségek lelki okaiban, a jelenizmusbán, a kézrátevésben, a hipnotizálásban. Ő csak a természettudományosan bizonyítható, ellenőrizhető tényekben hisz, ő nem analizál, ő operál, megkeresi a lelki jelenségek szervi okait. Önmagán végzett kísérlettel akarja bizonyítani materializmusát igazát, ám elmélete csődöt mond, s gyógyulását Jellen mágikus hatásának kell köszönnie. Kettejük párharcában mint racionalista alulmarad, s alulmarad mint férfi, mint férj is. Felesége éppen Jellen szuggesztív erejének engedve hagyja el.

S végül, Bolza szembenáll Raganzával, a diktátorral is. Demagógiáját ő ismeri fel a legjobban, a legpontosabban, s harcot hirdet ellene.:

„Raganza! Raganza! Az ő nevét visszhangozza most ez az egész átkozott város! Mézes madzagot húzott a szájukon át, aranyat ígér nekik és húst a fazekakba! Keresztes hadjáratot hirdet, gazdag zsákmánnyal kecsegteti őket!”

Ám Bolza igazságos harcában politikai sikon is alulmarad, itt is el kell viselnie a megaláztatást. Előbbiekben vázoltuk, hogyan ábrázolja Karinthy regényében az irracionálismust, a szerelmi a Krisztus- és a politikai motívum hogyan fonja át a hármas alakváltás fantasztkikumát, megteremtve így a zűrzavar, a misztikum irracionális légkörét. E zűrzavarral, irracionális gözzel állítja szembe az író Bolzát. Szívünknek hát érte kellene dobognia, agyunknak neki kellene igazat adnia. Ám ez nincs így. Bolza nem szimpatikus, materializmusa, racionalizmusa vértelen, érvei inkább csökönyösek, mint szikrázóak. Igazságait naivitásával cáfolja. Gondolkodásában Homais, a gyógyszerész primitívségét látjuk. S bár neki kellene cáfolnia az irracionális hatalmát, az ellenkezője történik. Tudatos írói szándékból racionalizmusának gyengesége az irracionális hatalmát növeli. Figurája emberileg is ellenszenves: „durcás, japánvágású arca, mogorván lehúzott szájszélei” Karinthy legmélyebb világnézeti válságát, pesszimizmusát tükrözik. Azt a hitét, félelmét és kétségbeesztő felismerését, hogy a szerelem, a hit s a demagógia ösztöneinek irracionális erejével felfegyverkezve nemcsak erősebbek, de vonzóbbak, élettelejesebbek is, mint a józan, hideg értelem.

Karinthy e regényében megmozgatja mindazokat a motívumokat, melyek pályáját eddig meghatározták, a fantasztkikumot, a strindbergi nőszemléletet, a természettudományos apparátust, a paradoxont — hogy a regény eklektikus totalitását elérje. Mintha pályáját még egyszer végiggondolná, leltárt készít. Regényébe egyértelműen felismerhetően olvasztja bele pályakezddő novelláit, többek közt a *Körhintát* a *Pilótát* vagy az *Ezerarcú lélek*-et.

A regény tudatos összetettségének, eklekticizmusának e leltárszerűsége az egyik oka. Másikat formájában, stíluslemeiben találjuk meg.

(*Eklekticizmus*) Többször utaltunk rá, s talán a fentiekből is kitűnik, összetett, nem meghatározható maga a regény műfaja sem. Alapszövegében egy polgári, társadalmi regény vonásait mutatja. Alakjai pesti polgári, társadalmi regény vonásait mutatja. Alakjai pesti polgári típusok, jellegzetes „lipóciai” szókinccsel, hanghordozással. Színhelyei még a fantasztkikus jelenetekben is ismerős hangulatot árasztanak. Ugyanakkor e társasági regény figurái csak szócsövei az elvont írói gondolatnak, mint ahogy cselekedeteik is csak e gondolat illusztrálását szolgálják, minden egyénítés, illetve jellemzés nélkül.

A társasági regény külsőségeit tehát Karinthy egy tizenregény szolgálatába állította, e kevertműfajú írásban azonban az egykorú olvasó sok, ma már nehezen felfejthető analógiát, utalást is találhatott, jellegzetes szereplőket és situációkat ismerhetett vagy vélhetett felismerni, s így egy kulcsregény intimitását is kereshette.

Amennyire kevert a műfaj, annyira keverték stíluslemei is. A regény tizenkét fejezetből áll, e fejezetek szinte mindegyike más felépítésű, szerkezetű. Leggyakoribb a párbeszéd, az élőbeszéd fordulataival, lazaságaival, elhagyásaival. A regény szövetét gyakran szakítják meg e párbeszédéből kinövő, de sokszor önálló belső monológok is, melyek általában túlnőve a

jellem és a helyzet indokoltóságán, az elvont írói gondolat-tézis szócsöveivé válnak. E monológok a társasági, tézis-, kulcsregényt így egy esszéregény jellegzetességével is felruházzák.

Az írói távolságtartás, szándékainak burkoltága általában nem haladja meg a realizmus megkövetelte mértéktartást, feltűnő módon azonban a szerelmi jeleneteknél e realizmust élesen törik meg nemcsak a már említett belső film képei, de az alábbiakhoz hasonló szürrealis betétek is:

„Fehér csipke villan, fekete selyem örvénylik. Nem . . . nem itt . . . várj letépem . . . vigyázz, a szőnyeg.

Hűvös, síkos fehérség, két gyümölcsstartó összeszorul, széternyed. A légyölő virág húsos kelyhe fanyar illatot áraszt.”

E mellett a művön végigvonul egy állandó párbeszéd a főhős és a halott nő között, mely szintén megtördeli a regény konvencionális időrendjét. E betétek, illetve megszakítások már túlmutatnak egy realista regényen, avantgarde, szürrealista, dadaista hatásokat keltenek, még jobban összekuszálva a mű stílárius egységét. Mert a fentebb vázolt műfaji, stílárius keveredés, tűzijáték célja a tartalmi motívumok sokféleségével keltett hatással azonos — a kaoszt, a zűrzavart felidézése, az irracionális ábrázolása formai eszközökkel.

Összefoglalva tehát, úgy véljük, hogy a *Kötéltánc* jellegzetes válságregény. Benne az író fiatalokora egyik ihletőjével, a freudizmussal fordul szembe. Ezen túl azonban megdöbbenően korán felismeri — a freudizmusban irracionális tendenciákat látva — az irracionális veszélyeit. Thomas Mannhoz hasonlóan, ám őt megelőzve ismeri fel a folyamatot, ahogy az irracionálisból politikai erő, a fasizmus születik.

Tartalmi s formai eklekticizmusa, homályossága, többértelműsége nem írói fogyatékoság. Céljuk, művészi eszközökkel az irracionális érzelmi, hangulati ábrázolása.

Híven tükrözi Karinthy megtorpanását, benne van egy veszített forradalom s a halott feleség gyásza. Hiányzik belőle azonban az irracionális erőket legyőző humanizmusba vetett hit, a rendteremtő elv, melynek hiányában az irracionális csak irracionálisan — maga is kötél-táncot járva — tükrözhetette.

Antoine Coron

JUSTUS LIPSIUS LEVELEZÉSE A MAGYAROKKAL ÉS RÉVAY PÉTER KIADATLAN LEVELE LIPSIUSHOZ

Az École des Chartes-on megvédett doktori értekezésem Justus Lipsiussal foglalkozott.¹ Ezzel kapcsolatban átnéztem a leydeni egyetemi könyvtárban Lipsius kiadatlan levelezését, az általa írottakat és a hozzá küldötteket. Az utóbbiak közt található Révay Péternek 1592. július 27-én, Holicsról írt kiadatlan levele.

Ez a levél szerves része a magyarok és Lipsius közötti levelezésnek. 13 magyar vonatkozású levelet ismerünk, ezek Révayét, továbbá egy Dudith Andrásához írott töredékes fogalmazványt és a rejtélyes Kopii Pannonius címére írt sorokat² kivéve már nyomtatásban is megjelentek. Talán nem lesz érdektelen, ha Révay levelének közrebocsátása alkalmából röviden áttekintjük Justus Lipsiusnak a magyarokkal való egész levelezését.

Az első magyar, akivel Lipsius levelezésbe lépett, Zsámboki János (Johannes Sambucus) volt. 1572 nyarán Lipsius Bécsbe utazott, hogy bemutatkozzék II. Miksának; azt remélte, hogy a császár majd ott fogja maga mellett. Elsősorban Johannes Crato von Craffheim támogatására számított, aki a császár udvari orvosa volt.³ Ekkor, rövid bécsi tartózkodása során ismerkedett meg Zsámbokival.⁴ Miksa udvarának humanistái szívélyesen fogadták, és bizonyosra vehetjük, hogy Zsámboki is vendégül látta őt lakásán. Zsámboki — tudjuk — mint udvari historiográfus, a császár belső köréhez tartozott, ugyanakkor szoros baráti kapcsolatot tartott Cristoph Plantinnal. A pályája csúcán álló antwerpeni nyomdász, aki éppen ez idő tájt fejezte be a polyglott biblia kiadását, 1564-ben nyomtatta ki Zsámboki *Emblemata* című munkáját⁵ és tette ezáltal Európa-szerte ismertté annak szerzőjét. Lipsiusnak Plantin ajánlására alkalma volt átlapozni Zsámboki könyvtárában C. Cornelius Tacitus művének ún. bécsi kéziratát, arra azonban már nem volt ideje, hogy komolyabban tanulmányozza.⁶ Mindez közrejátszott abban, hogy Tacitus 1574-es híres kiadását, a *De moribus Germanorum, Agricola* és *Dialogus de oratoribus* című műveket Lipsius Zsámbokinak ajánlotta. A rövid ajánlólevél emlékeztet a néhány hetes bécsi tartózkodására és a Zsámbokival való együttlétre. Nagyon sajnálta, hogy ott kellett hagynia ezt a várost és különösen Zsámbokit, akiben — írja — egyaránt becsüli a humanitást és az erudíciót.⁷ A következő levél, amelyet Lipsius a magyar humanistának írt, 1579. március 1-én kelt és az *Epistolarum selectarum centuria prima* (1586) ki-

¹ Antoine CORON: Les „Politicorum sive civilis doctrinae, libri sex” de Juste Lipse. Edition critique du livre IV. Positions de thèses soutenues par les élèves de la promotion de 1974. Paris, Ecole des Chartes, 1974, pp. 51–59. (Sokszorosított.)

² A Dudithoz írt levéltöredéket A. GERLO és H. D. L. VERVLIET (Inventaire de la correspondance de Juste Lipse. Anvers 1968) 1583. december legelejére keltezik Lipsiusnak egy M. Lydiushoz írt 1583. december 17-i levele alapján (J. LIPSIUS: Epistolarum selectarum centuria prima, LXXIX. sz.) jöllehet ebben nincs utalás Dudithra. — A Koppii Pannoniushoz írt levél dátuma 1595. június 1. KOVÁCS Sándor Iván a címettet Kátal Mihállyal azonosítja, de ez csak feltevés, bizonyítéka nincs rá. (Justus Lipsius és a magyar későreneszansz utazási irodalom. Helikon 1971. 431.)

³ H. GERSTINGER: Die Briefe des Johannes Sambucus (Zsámboky). 1554–1584. Wien, 1968. p. 127 (Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philos.-Histor. Kl., Sitzungsberichte, 255.)

⁴ Justus LIPSIUS: Epistolarum selectarum III. Centuria, III. LXXXVII: sz., a J. Woweriuszhoz írt 1600. október 1-én kelt levél: „Evasi, Viennae perrexi, atque ibi Augerio Busbequio, Joanni Sambuco, Joanni Cratoni, Stephano Pighio innotui et placui: atque ii retinere me et illicare in illis locis, non una conditioe conati. Frustra.” L. még E. BACH: Un humaniste hongrois en France. Jean Sambucus et ses relations littéraires (1531–1584). Szeged 1932 (Études françaises 5.), továbbá VARGHA Anna: Justus Lipsius és a magyar szellemi élet. Bp. 1942. 31. s. köv. I., ahol ha vázlatosan is, az itt és a következőkben részletezett kérdések részben érintve vannak.

⁵ Első latin kiadása 1564-ben jelent meg, Lucas d'HEERE és Pieter HUYS 166 fejjelével és záródiszével. Második latin kiadására 1566-ban került sor, ezt Pieter van der BORCHT 55 új vignettája díszíti. A flamand fordítás 1566-ban, a francia 1567-ben látott napvilágot. Ez utóbbira I. L. GERÉB: Un poète hongrois en français au XVIe siècle. (Nouvelle Revue de Hongrie 1942. t. II. 52–58.)

⁶ H. GERSTINGER: Johannes Sambucus als Handschriftensammler. (Festschrift der Nationalbibliothek in Wien zur Feier des 200-jährigen Bestehens des Gebäudes. Wien 1926. 383.)

⁷ „In te singularum humanitatem cum singulari eruditione conjunctam dilexi, vel ut magis proprie loquar, amavi.” (C. CORN. TACITUS: Historiarum et Annalium libri. Antverplae apud C. Plantinum, 1574. 561.)

adásából ismert.⁸ Ebben Lipsius arra kéri Zsámbokit, hogy Plantin révén juttassa el hozzá Tacitus említett kéziratát, hogy azt felhasználhassa a római történetíró összes műveinek újabb kiadásánál, amelyben a *Historiae*-t és az *Annales*-t részletes kommentárokkal akarja ellátni.⁹ Az igazság az, hogy Tacitus művei ekkor már ki voltak nyomva, valószínűleg 1576 óta,¹⁰ és Lipsius a *Liber commentarius* jegyzetein dolgozott, amely külön kötetben 1585-ben jelent meg, de csak az *Annales*-re szorítkozott. Az eredeti terv késedelmes megvalósulása — a teljes kommentár csak 1585-ben jelent meg — elsősorban a szöveg által okozott nehézségekre vezethető vissza, részben azonban arra is, hogy Zsámboki nem küldte el a kért kéziratot. Így azután elmondhatjuk, hogy Lipsius és Zsámboki filológiai szempontból érdekes kapcsolatai az 1572-es bécsi találkozás után hamarosan abbamaradtak. Föltehető, hogy néhány levélük elkallódott, de levélváltásuk semmiképpen sem lehetett sűrű. Ugyanis az 1579. március 1-i levél, amely valójában folytatása az 1574-es ajánlásnak, így kezdődik: „Diu mihi nullum alloquium apud te, ne per litteras quidem . . .”, tehát ez a levél megerősíti az ötéves hallgatást. Azt hiszem, bizonyosra vehetjük, hogy Zsámboki nem válaszolt Lipsius levelére, ez pedig följogosít bennünket annak feltételezésére, hogy az 1574-es ajánlás baráti hangja ellenére sem alakult ki a két humanista közt bizalmasabb kapcsolat.

Egészen másként alakult Lipsiusnak Dudith Andrásához való viszonya, amit levelezésük ránk maradt hat darabja is igazol.

Dudith életét meglehetősen jól ismerjük Pierre COSTIL munkája alapján, aki kellő megvilágításba helyezte munkáinak jelentőségét és ugyanakkor bemutatta szerzőjük színes és vonzó egyéniségét.¹¹ Jóllehet Lipsius és Dudith levélváltása mindössze néhány évre szorítkozott — Dudith halála hamarosan megszakította a levelezést —, a levelek meleg hangja azt bizonyítja, hogy egymás iránt mély rokonszenvet éreztek. Lipsius vallási türelmessége, stoicizmusa, menekült mivolta Hollandiában és vallási téren megmutatkozó kétségei¹² sokban közelebb voltak Dudithtal, aki maga is menekült volt Boroszlóban, egykor katolikus püspök, később az antitrinitarizmushoz közelálló kálvinista, majd élete végén egyre inkább az ortodox lutheránizmus felé hajlott.

Lipsius Dudithoz írt legelső levele 1583 decemberéből töredékes.¹³ Föltehetően erre a levélre válaszolt Dudith 1584. március 13-án.¹⁴ Visszaemlékezve arra, hogy mikor is hallott először Lipsius híreről, azokra az időkre utal, amikor „Magnis tum reipublicae negotiis” volt elfoglalva. Ez az utalás nem vonatkozhat másra, csak a Boroszlóba költözést megelőző korszakra, az 1572–1576 közötti évekre, amikor a kétszeri lengyel királyválasztás kérdése állt előtérben. Dudith elsőrendű szerepet játszott ezekben az eseményekben mint Miksa főherceg megbízottja és a császári politika főágense, szemben Valois Henrikkel és Báthori Istvánnal. Ez az a korszak egyébként, amikor Lipsius első, valóban ismert munkái megjelennek (a korábban kiadott *Variae Lectiones* viszonylag csak szűk körben vált ismertté), s amikor Dudith sűrű levelezésben állt a Lipsius köréhez tartozó Crato von Crafftheimmal és Plantinnal. Úgy tűnik tehát, hogy Lipsius nevét mindenekelőtt Tacitus munkáinak 1574-es kiadása tette ismertté Közép-Európában. Lehet, hogy a Zsámboki Jánoshoz szóló ajánlása is közrejátszott ebben.

Ahogy az leveleiből kitűnik, Dudith figyelmét nem csupán filológiai jellegű kérdések kötötték le. Kifejezve ugyanis csodálatát a *De Constantia* megjelenése alkalmából¹⁵ és sürgetve a *Thraseas* minél gyorsabb nyomdába adását, Lipsius szellemi családjának tagjai közé sorolta

⁸ A XXXVI. sz. levél.

⁹ „In studiis, dum Mars hic fervet, languide versamur: ita tamen, ut cogitemus editionem novam Taciti, cum pleno iustoque Commentario in ejus omnes libros. Ea in re juvari me te posse sentio, usu libri manuscripti, quem memoria teneo Viennae olim vidisse. Non illum quidem antiquissimum: sed e quo tamen non dubie aliquid eruamus et Critica ista sagacitate indagemus”.

¹⁰ José RUYSSCHAERT: *Juste Lipsé et les Annales de Tacite*. Louvain, 1949 (Université de Louvain. Recueil des Travaux d'histoire et de philologie. 3e série, fasc. 34), 11–12.

¹¹ Pierre COSTIL: *André Dudith humaniste hongrois, 1533–1589*. Sa vie, son oeuvre et ses manuscrits grecs. Paris 1935.

¹² Ahogy ez tudott, Lipsius a jezsuitáknál nevelkedett Kölnben, néhány hónapig novitius is volt. Jénában lutheránus meggyőződéséről tett tanúságot, Leydenben viszont kálvinistaként viselkedett, rendszeresen eljárt az istentiszteletre, de már ekkor, 1582–1586 közt kapcsolatba lépett a Familia Charitatis-sal. Ami a katolikus egyházba történő 1591-es „megtérését” illeti, jóllehet a jezsuita térítés friss győzelmének tűnik, olvasmányai, levelezése és 1586 őszi „menekülése” már jóval korábban ebbe az irányba mutattak.

¹³ A levél megírásának idejét A. GERLO és H. G. L. VERVLIIET (*Inventaire . . .*, I. m.) állapították meg Lipsiusnak egy M. Lyviushoz 1583. december 17-én írt levele alapján. A töredéket magát nem volt alkalmam látni, de Lipsius levelében nyilván azokat az üdvözléseket viszonzotta, amelyeket Jacobus Monavio (Monau), J. Crato és Dudith küldöttek neki Abraham Ortelius közvetítésével. (L. *Epistolarum selectarum centuria prima*, LIV sz.: „Salus missa a Duditho, Cratone, Monavio, mihi grata: quae tres stellae in una jam urbe, valde illustrant Germaniae illum tractum.”)

¹⁴ Uo. XCI. sz.

¹⁵ „Vel ille postremus de Constantia, Deum immortalem, quam gravis, quam doctus, quam pius! in quo dubiter quid praecipue dilaudes, cum sint omnia praedicatione, ac singulari commendatione dignissima.”

magát.¹⁶ Bár személyesen nem ismerte Lipsiust, csak munkáin keresztül, még is mély rokon szívet érez iránta, és meg is hívja őt, hogy költözzék Boroszlóba és lakjék nála. Lipsius válasza is érdekes.¹⁷ Miközben pontról pontra felel Dudith kérdéseire, saját magáról, családjáról, hollandiai életéről részleteket mond el, amit ritkán tesz leveleiben. Hogy nem fogadja el a lengyelországi meghívást, ez családi okokból történik — írja —, és azért, mert elégedett leydeni életének körülményeivel. Ír folyamatosan levő munkáiról, és megemlíti, hogy egészségi állapota most kielégítő. Ez a derűlátó, hangjánál fogva ritka kivételt jelentő levél, néhány további érdekes tájékoztatást is ad. Megtudjuk belőle, hogy Lipsius már 1568—1569-ben ismerte Nicasius Ellebodiust, hogy hallotta Michael Brutus nevét és hogy olvasta Dudith *De Comentarum* című munkáját.¹⁸ A levél a szokásos üdvözlésekkel zárul és egy bizonyos „mathematicus” rövid jellemzésével, akit Dudith Boroszlóba akart vitetni, hogy segítségére legyen tudományos munkásságában. Lipsius, akinek nem volt nagy véleménye a matematikusról, lebeszélte barátját erről a tervről.

Az 1584. augusztus 4-i levél,¹⁹ amely néhány nappal Orániai Vilmos meggyilkolása után íródott (meg is emlékezik erről az eseményről), újabb bizonyítéka Lipsius és Dudith barátságának. Lipsius közli ebben, hogy *Notae ad Libros Historiarum* című kommentárjait, amelyek Tacitus műveinek újabb kiadásában látnak majd napvilágot,²⁰ Dudithnak ajánlja. Az ajánlás, amelyet a levéllel egyidőben megküldött, jóllehet rövid, de nagyon elismerő, annak megfelelően, amit Lipsius a levélben írt: „testimonium aliquid virtuti tuae debitum et doctrinae”. A Dudithnak ajánlott *Notae* lényegében az 1581-ben megjelent *Annales*-kommentárok kiegészítése. Lipsius, miután akkor még nem készült el a *Historiae* teljes kommentárjaival, azokat most Tacitus munkáinak egy újabb, javított kiadásában adta közre.

A Zsámbokihoz írt ajánlást megmagyarázza a bécsi Tacitus-kézirat felhasználása, Dudith esetében azonban nincs tudomásunk arról, hogy ő bármilyen szolgálatot tett volna Lipsiusnak; egyébként is, ez a munkája szinte már készen volt, amikor Dudithtal levelezésbe lépett. Az ajánlásban tehát a barátság és megbecsülés jelét kell látnunk egy nagy humanista iránt, aki maga is jelentős politikai eseményeknek volt részese, és így különösen méltányolhatta a legpolitikusabb római történetíró munkájának kiadását.²¹

Dudith hálás volt az ajánlásért, bár azt csak három év múlva köszönte meg Lipsiusnak.²² A késedelemre azonban meggyőző mentsége volt: sem az *Opera* példányát, sem Lipsius levelét, sem a külön küldött ajánlást nem kapta meg. Ugyanis a Boroszlóban pusztító pestis elől menekülve, 1505 októberétől 1586 tavaszáig Adelnau közelében, Górcában, majd saját birtokán, Smiglián húzódtok meg.²³ Innen írta 1587. március 1-én megkéselt köszönőlevelét. Anyagi gondjai egyre erősödtek, s ehhez még egyéb nehézségek járultak. 1586. december 12-én meghalt Báthori István és ezzel kiűjült a lengyel trónért való küzdelem. A levélben kifejezett óhaj ellenére („quietem hanc meam . . . non facile extorqueri patiar”) Dudith kénytelen volt Miksa főherceg oldalán újra latbavetni diplomáciai tehetségét, majd 54 éves korában részt vett Varsó rövid ostromában, amikor is Zamoyski didalmanus megvédte a várost. Változatos életének ez volt az utolsó politikai eseménye. 1589. február 23-án meghalt. Említett utolsó levelében a legnagyobb helyet az ajánlásért mondott köszönet foglalja el, továbbá a hálálkodás azért, hogy korábbi levélváltásukat Lipsius bevette válogatott levelezése kötetébe. Dudith hálálkodása érthető, hiszen Lipsius válogatott levelezése első kötetének jelentősége igen nagy volt. Jelentőssé tették a benne szereplő nagy nevek (A. Ortelius, A. Ghislain de Busbecq., B. Vulcanius, Ch. de L'Escluse, H. Ranzovius, J. Cujas, J. Dousa, J. Camerarius, J. Sambucus, J.—J. Scaliger, P. Pithou, C. Blantin, J.—A. de Thou stb.), az itt először megnyilvánuló új stilisztikai törekvések (a lipsiusi levélstílus legközvetlenebb megnyilatkozásai), főként pedig néhány levél eszmei fontossága. (A. Paul Buyshez írott levél a nevelésről, az initia-

¹⁶ Dudith levelének tónusa egyébként emlékeztet egy másik Lipsius-követő, a francia Jaques Bongars soraira, aki némileg líraibb hangnemben ezt írta Lipsiusnak: „Haec tempora, Lipsi, Thraseae tempora sunt: illius artibus, illius machinis, ad nos firmandos, erigendos opus est . . . Dicit non potest, Lipsi, quantum mihi, Byzantio reverso, Constantiae tuae repetita lectio constantiae addiderit.” (Peter BURMAN: *Syloges* . . . I., XLVIII. sz.; az 1587. április 21-i levél.)

¹⁷ *Epistolarum selectarum centuria prima*, i. m. XCII. sz.

¹⁸ Andreas DUDITHIUS: *De Cometarum significatione commentariolus* . . . , Basileae, Petrus Perna, 1579. — Brutus-ra és Nicasius Ellebodiust-ra I. VARGHA Anna: i. m. 40.

¹⁹ Peter BURMAN: *Syloges* . . . , I. CCXIII. sz.

²⁰ C. Cornelli Taciti *Opera* . . . , Antverpiae, C. Plantinus, 1585. fol. Aa^o.

²¹ Hadd említsük meg, hogy Dudith barátságot tartott azzal a Henry Savil-lel, aki 1581-ben Boroszlóban másolgatta a kéziratokat, és aki 1591-ben Tacitus Agricolájának és Historiájának első angol fordítását adta közre.

²² BURMAN: *Syloges* . . . , I. CCXIV. sz. (Az 1587. március 1-i levél.)

²³ COSTIL: i. m. 209—210.

tióról F. Raphelengiennek írottak stb.) Dudithot meghatotta, hogy ilyen kitűnő társaságban lehet, és köszönetét meghatott szavakkal fejezte ki.²⁴

Lipsius erre a levélre nem válaszolt, vagy a válasz nem maradt ránk. Amikor azonban, Jacobus Monavius (Monau) leveléből²⁵ értesült Dudith haláláról, válaszában barátságukról és arról az írről írt, ami a magyar humanista halála után maradt.²⁶

Lipsius és Dudith levelezésének hangja tanúságtétel arról a bizalomról és rokonszenvről amely a két humanistát egybekapcsolta, de tanúságtétel kettőjük közös érdeklődéséről is a filozófia és a stoicizmus iránt. Dudith mindegyik levelében utal Justus Lipsius *De Constantia* című művére és a „constantia”-ra mint erkölcsi és politikai erényre. Utolsó levelében már a közeledő halálról ír és arról, hogy ezzel az utolsó megpróbáltatással bátran szembe kell nézni, s ehhez mintegy segítségként azt kéri Lipsiustól, hogy a *Thraseas* c. munkáját adja közre. Ezek a megjegyzések, Dudithnak a „constantia”-ra, a „patientia”-ra és a „concordia”-ra való gyakori hivatkozásai azt mutatják, hogy a két humanista barátsága több volt, mint a Respublica Litteraria két kimagasló tagjának kölcsönös megbecsülése, s hogy eszmei közösség állt fenn közöttük. Ezt nyilván még mélyítette a Dudith körül kialakult, Lipsiusnál levezőbb humanista kör tagjaival (Monavius, Crato, aki meghalt 1585-ben, Nicolaus Rhediger de Strisa, Johannes Mathias Wacker von Wackenfels) való gyakori érintkezés.

Lipsius hatása párhuzamosan terjedt Lengyelországban és Magyarországon. A két ország Lipsius követői ugyanabból a társadalmi osztályból, a felsőbb nemességből kerültek ki.²⁷ A magunk részéről hangsúlyozni szeretnénk a főnemesség mellett a boroszlói humanista kör jelentőségét is. Szembetűnő ugyanis, hogy míg Lengyel- és Magyarországon Lipsius hatása már az 1580-as években kitapintható, Wittenbergben minderről csak 1590 után beszélhetünk. (A *Politica* német fordítása 1595-ben, a *De Constantia* 1600-ban jelent meg.) Ez a lengyel és magyar fejlődés javára megmutatózó időbeli előny nem a későbbi főúri lipsianusok működésére vezethető vissza, hanem a boroszlói humanista kör tevékenységére.

A Lipsius-követők második nemzedékét Magyarországon három fiatal nemes képviseli a levelezésben: Forgách Mihály, Rimay János és Révay Péter.

Forgách Mihály 1588. november 14-én íródott levele²⁸ utal azokra, akik Magyarországon Lipsiust „tisztelik, csodálják és tanítványi tisztelettel viseltetnek iránta”, és akik közé Forgách magát is sorolja. A Lipsius-követőknek ezt a csoportját, akik egyszerre szolgálták Marsot és Pallast, Forgáchon, Rimayn és Révayn kívül elsősorban Istvánffy Miklós, Illésházy István, Kátai Mihály és Szokoli Miklós képviselte.²⁹ Forgách, Rimay és Révay Lipsiushoz írt leveleiből³⁰ fogalmat alkothatunk az őket foglalkoztató kérdésekről, amelyek gyökeresen különböznek azoktól, amelyeket a boroszlói kör vetett fel. A három levélben ugyanis azonos témákkal, sőt azonos kifejezésekkel találkozunk, ami részben érthető három — nagyjából egykorú — fiatalemberről, akik egymással kapcsolatban vannak. Mindenekelőtt közös a gond, hogyan mutatkozzanak be Lipsiusnak, aki nem ismeri őket, és hogyan mutassák be barátaikat, hogy ezzel bizonyítsák a baráti kör egységét. Közös az a jelentőség, amit Lipsius *Centuriae epistolarum selectarum* c. művének tulajdonítanak (s amit már csak azért is megemlítenek, hogy bizonyítsák: ismerik munkásságát), és közös csodálatuk Lipsius személye és prózája iránt. A *De Constantia*ról, végül a *Politica*ról írt dicséretük szinte határtalan, még Rimaynál is erősen túlzott,³¹ anélkül, hogy bármi eredetit mondanának. Rimay levele azt mutatja, hogy figyelmesen elolvasta a *Politica*t és ismeri azokat az izgalmakat, amelyeket Lipsiusnak a Fatumról és a vallási türelemről írott szavai a közvéleményben keltettek, de határtalan dicséretében semmi konkrétumot nem mond. Ezeknek az ifjú nemeknek, azon kívül, hogy fel akarták hívni magukra Lipsius figyelmét (hangsúlyozva, hogy az ország előkelő nemesi közül valók),

²⁴ „Sed quid tibi in mentem venit, mi amice, quod tam honesto loco illas, quas dico, literas meas statuere voluisti? quid in illis est, quod tibi placere potuit, praeter tenuem magnae in te benevolentiae meae significationem?”

²⁵ BURMAN: Sylloges . . . I. CCCXCI. sz. (1589. március 6.)

²⁶ Epistolarum selectarum centuriae duae. 1590. II, LXXXII. sz. . . . amicum nos amisisse, et Germaniam in hoc statu rerum spoliatam notae modestiae et prudentiae viro . . . Sed deo pacis visum vocare ad se istum Pacatorem: ideoque feramus, in Constantiae nostrae monitis fixi.”

²⁷ L. KLANICZAY Tibor: A magyar későreneszansz problémái. (Stoicizmus és manierizmus.) It 1960. 41–61. és Reneszansz és barokk, Bp. 1961. 303–339. — Jan SLASKI: Justus Lipsius magyarországi és lengyelországi recepciójának néhány kérdése. Helikon, 1971. 402–410.

²⁸ Kiadta: KLANICZAY Tibor: Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása. Bp. 1970. (A levelek latin eredetije és magyar fordítása, továbbá Forgách életrajza.)

²⁹ Uo. 13. I. és BENDA Kálmán: Rimay János levele Illésházy Istvánhoz. (ItK 1969. 603–604.)

³⁰ Forgách levele 1588. november 14-én kelt, Révay Péteré (amit itt a függelékben adunk ki) 1592. július 27-én, Rimay Jánosé pedig 1592. augusztus 20-án. (Ez utóbbit BURMAN nyomán kiadta VARGHA Anna: i. m. 121–127.; latinul és magyarul ECKHARDT Sándor: Rimay János összes művei. Bp. 1955. 223–230. A levél eredetije, melyről Eckhardt még azt írta: „ismeretlen helyen”, megtalálható a leydeni egyetem könyvtárában: Codices Lipsiani, Rimay neve alatt.)

³¹ „. . . accipi, exosculavi, libavi, obstupui, servo ultro, lego, amo, laudo, stilum si reputo, merum mel . . .” stb.

arra is volt gondja, hogy megismertessék nagy példaképükkel hazájuk politikai helyzetét. Levelezésüknek talán ez a legérdekesebb része. Még Forgách is, aki 1588-ban Wittenbergben élt, egy olyan időszakban, amikor a nagy török háború még nem indult meg, fontosnak tartja, hogy utaljon a magyar nép harcias jellemére, egyszerűségeire azonban arra is, hogy egyesek a hadakozás mellett az irodalmat is művelik.³² Révay is arról ír, hogy az ország humanistái, míg egyik kezükben könyvet tartanak, a másikkal a kardot forgatják,³³ Rimay levele egészen részletesen szól a 15 éves háború kezdetéről, az 1592-es nyári katonai eseményekről, pontos felvilágosításokat szolgáltatva ezzel a magyarországi hírekre éhes Lipsiusnak. Mert Forgách levelének idejéről fogva Lipsius egyre jobban érdeklődik Magyarország sorsa iránt.

Lipsius Forgáchnak írott válasza jól mutatja írójának meglepetését, hogy ennek a távoli hadakozó országnak a nemessége a tudományoktól és az irodalomtól sem idegen. Enyhén ironikus csodálkozása bizonyára közrejátszott abban, hogy Révay és Rimay is jelentkezésre határozták el magukat. Lipsius válasza azonban főként azért érdekes, mert egész levelezésében nem találunk rá több példát, hogy dicsérettel szólna a nemességről. Azzal kapcsolatban, hogy a *Politicat* megküldi Forgáchnak, ezt írja: „Bevallom, nektek írtam, nektek, s nem a tömegnek, amely nem fogja azt megérteni, s ha megérti is, hasznát nem veszi, mert a tanítás nem reá tartozik. A kormányzat és parancsolás titeket illet; a köznépek — mint ezt [Tacitus] megmondotta — az engedelmség dicsősége jut”.³⁴ Ez a dicséret, amely a született nemességet egyvonalba állítja a szellem nemességével, végső soron megegyezett Lipsius nézeteivel az arisztokráciáról, hiszen mindig is a két tényező együttes fontosságáról szökött. Mindaddig azonban nem találkozott a ritka kivétellel, a harcban és a tudományban egyaránt helytálló nemes-sel — ez váltotta ki a Forgáchnak címzett dicséretet. Ez a dicséret pedig annál értékesebb, mivel a „*Politica*”-t Lipsius valójában nem a nemeseknek írta, hanem az uralkodóknak és minisztereknek. Lipsiusnak ez az arisztokratizmusa bizonyára közrejátszott a *Politica* magyarországi elterjedtségében, más országokban viszont gátolhatta volna szélesebb körű elterjedését. Ez lehet az oka, hogy Lipsius levelezésében sehol másutt nem utal a nemességre, mint a *Politica* kiváltságos olvasóközönségére.

Lipsiusnak ránk maradt magyar vonatkozású levelezése, nem tekintve most a rejtélyes Koppii Pannoniushoz írt sorokat, Rimay levelével zárul 1592-ben. Ugyanakkor Lipsius érdeklődése a magyar politikai események iránt a továbbiakban csak erősödött.³⁵ A katolikus egyházba való visszatérése, ezzel kapcsolatban politikai véleményének alakulása mind közelebb hozták Spanyolországhoz és a Német Birodalomhoz, olyannyira, hogy élete végén a császár által vezetett török elleni harcban már egyetemes keresztsháborút lát, amelyben minden keresztény népnek részt kellene vennie, felhagyva az egymás közötti háborúságokkal. Charles de L'Escluse (Clusius), Jean Matal (Metellus), H. Ferrerius és N. Rhediger de Strisa jóvoltából figyelemmel kíséri a török csapatok magyarországi előnyomulását és visszaszorulását, tudomást szerez Sziszek 1593-as megvételéről, Esztergom várának Mansfeld által történő 1595-ös visszafoglalásáról, majd a vesztes mezőkeresztesi csatáról, 1600-ban pedig Kanizsa elvesztéséről, amit különösképpen fájlalt.³⁶

Lipsius és a magyarok kapcsolatában 1572 és 1600 között három szakaszt különböztethetünk meg. Az elsőben, Zsámboki és Dudith nemzedékében, a késői európai humanizmus eme nagy alakjaival személyes kapcsolatban van. Ez a nemzedék eltűnik az 1580-as években, hogy azután rövid időre Forgách és baráti köre lépjen a nyomába. Bár a velük való érintkezés a háborús események következtében hamar elakad. Ezeknek a fiataloknak sikerült felkelteniük Lipsius érdeklődését személyükön túlmenően egész Magyarország iránt, amit sem Zsámboki, sem Dudith nem tudtak elérni. Ennek a Magyarország iránti érdeklődésnek, mely a kapcsolatok harmadik szakaszát alkotja, egy további bizonyítékát adják Lipsius olvasmányai, amelyek között ott találjuk Bonfini „*Decades*”-eit és Bongarsius 1600-ban kiadott gyűjteményét, a *Rerum Hungaricarum Scriptores*-t.

Végezetül szóljunk néhány szót az alábbiakban közlésre kerülő levél írójáról. Révay Péter báró (1568. február 2—1622. június 4.), a később grófi rangra emelt család sarja, a *De Sacre Coronae Regni Hungariae* (1613) majdani szerzője, külföldi tanulmányait (Forgách Mihály nyomában) Strassburgban végezte. Hazakerülve hamarosan Turóc megye főispánja,³⁷ 1604-

³² „... ut noscas esse etiam in gente nostra Martis potius quam Palladis studiosa, qui te colant...”

³³ „At una [manu] saltem volvantur [libros Lipsii]; cum gladium altera nos vibrare necessum sit, Martique plus quam Arti, pilo quam stylo...”

³⁴ A fordítást KLANICZAY: i. m. 11. oldalról vettem, de abba betoldottam a Tacitusra való utalást.
³⁵ Philibert Meurier, alias Maulpergher 1602. március 20-i levelében (közlé BURMAN: i. m. II. DCCLXXXVI. sz.). II. Rudolf császár nevében meghívta Lipsiust Bécsbe. A levélben Karl von Liechtenstein, Johann Barvitiusz és Adam Poppel neve mellett megemlíti „ce Noble Seigneur Forgatsch, cavalier hongrois”-t, mint akinek különösen szívügye ez a meghívás.

³⁶ L. BURMAN: i. m. I. LIX, LX, CCCXX, DXCI; II. DCCLI. sz. — Vö. Justus LIPSIVS: *Epistolae selectae centuria singularis ad Germanos et Gallos. Antverpiae 1602. LXXX. sz.*

³⁷ Eddig úgy tartották számon, hogy Révay 1598-ban kapta meg Turóc megye főispánágát. A Justus Lipsiushoz írt levél tanúsága szerint már 1592-ben az volt.

királyi tanácsos, 1608-ban pedig koronaőr. Erős protestáns meggyőződése ellenére, kezdettől fogva a Habsburgok híve, II. Mátyásnak egyik kedves embere. 1610-ben a koronaőri méltóság mellett királyi főudvarmester, 1615-ben királyi főajtónálló, 1619-ben főasztalnokmester. 1604-ben a Bocskai-felkeléskor és 1620-ban Bethlen támadásának idején is kitartott a császár hűségén.³⁸

A levél végig sajátkezű; jelzete: Leiden, Bibliothek der Rijksuniversiteit, ms. Lips. 4.³⁹

Clariss[im]o viro Justo Lipsio S[alutem] P[lurimam] D[icit].
 Cum generosus d[ominus] Joannes Rimai, animus meus individuus, hisce diebus ad me venisset; atq[ue] per occasiones Bibliothecam meam intrasset; varijs mutuo de nostri saeculi viris doctis commutatis sermonibus; libros singulos excutiens; in Epistolarum tuarum, li[t]teratorum Clariss[i]me, Centurias tuas incidit, quarum postremam sibi nondum esse visam affirmavit.⁴⁰ eiusq[ue] legendi copiam a me facile impetravit. Is itaq[ue] aliquot dierum spacia domi meae mecum iucunde transigens, aliud quam aureolas Centurias tuas legit nihil diligentius, Sermones etiam fere omnes nobis de te erant, non raro etiam constantissimam tuam Constantiam, & politissimos Politicorum libros⁴¹ in manus sumpsimus: exosculavimus: & plenis, quod aiunt, tibijs collaudavimus⁴² Lipsiumq[ue] nostrum ex ijs ceu ungue leonem cognovimus: animi eius penetralia, ima pectoris linceis oculis perspeximus: mentem eius Musarum illam domicilium, virtutum sedem, Gratiarum habitaculum, plane vidimus. Quocirca noveris doctorum doctissime Lipsi, non tam aversus Solem nostra a Patria equos iungere, quin nominis tui fama, in hasce Martiales quoq[ue] oras penetret; in ijsq[ue] vigeat: splendeat Sapientia: coruscet humanitas: monumenta atq[ue] lucubrationes tuae fulgeant, in precio habeantur, volvantur. At una saltem manu volvantur; cum gladium altera nos vibrare necesse sit, Martiq[ue] plus quam Arti, pilo quam stylo, bipenni quam penna, operae ac olei impendere. Misella quippe, quod te mi Lipsi minime latere autumo, Hungaria nostra, proh DEUM immortalem a fronte, a tergo, a lateribus hoste cincta undique tenetur: continuis incursionibus urgetur: premitur: vastatur.⁴³ Cuius tamen calamitate vicini nostri qui adhuc in rosis violisq[ue] sedent, nescio cur non moventur, cur non animadvertunt rem suam agi paries dum proximus ardet.⁴⁴ Cur non alij ex Endimionis profundissimo illo somno experreffiunt; alij vero iam tandem intestinis se invicem seditionibus atq[ue] certaminibus lacerandi, conficiendi, dilaniandi: & nervos quoq[ue] suos ac laceros debilitandi, labefactandi, proterendiq[ue] finem imponunt, ac iam tandem Christiani nominis hosti perpetuo coniunctis viribus aperto bello resistunt, afflictissimaeq[ue] Ungariae opem atq[ue] auxilium afferunt? O tempora O mores. Sed reprimam me. Queri enim quid iuvat? Facimus id alias cum publice tum privatis, & quidni usq[ue] ad nauseam. Tu mi Justissime Lipsi, hoc iam exangue atq[ue] exsuccum Epistolion, quod igniculus vel potius flamma amoris mei erga te a me efflagitavit, pro tua insigni facilitate atq[ue] sapientia, boni quaeso consulas; & quod in ea reprehendendum reperies mihi condones; neq[ue] etiam me tui amantem redamare detrectes: quin imo in album quoq[ue] tuorum referas. Id si a te ego obtinero, TRIUMPHABO: tuoq[ue] erga me studio ac amori ut respondere queam, omnes mediusfidius sum excussurus articulos. Vale deus ac lux li[t]teratorum, neq[ue] indies magis atq[ue] magis Rempub[licam] li[t]terariam iuvare, augere, ornare desinas. Iterum atq[ue] saepius Justissime Lipsi Ave, Salve, Vale. Ex arce nostra Holicz Ungariae, 27 Juli Anno aerae Christianae 1592

Tui observantissimus

Petrus de Rewa Comes Thurocziensis

h ³⁸ Életrajzi adatait I. SZILÁGYI Sándor: Révay Péter és a Szent Korona. Bp. 1875. — Justus Lipsius³⁸ atását Révay felfogásában kimutatta WITTMAN Tibor: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. sz. eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. (FK 1957. 62–63.)

³⁹ A levél latin szövegét az A. GERLO és H. D. L. VERVLIEET által a Justus Lipsius levelezés kiadása számára kialakított szabályok szemmel tartásával közöljük. Eszerint: az *u*-t és a *v*-t ejtés szerint írjuk, az *i* és a *j* jelet azonban meghagyjuk úgy, hogy az eredetiben található. Megtartjuk a kézirat központozását és a szókezdő nagybetűket. A rövidítéseket szögletes zárójelben oldjuk fel. A betűknek található kezeteit elhagyjuk.

⁴⁰ Lipsius leveleinek első centuriája 1586-ban jelent meg Leydenben. 1590-ben újra kiadták, együtt a második centuriával. Ebben található Lipsius válasza Forgách Mihály levelére. Föltehetően ez a válasz (ennek is főként ez a sora: „Mars uralma alatt álló, eldugott vidékek is ily pallasi ivadékokat terem s nevel?”) indíthatta Révayt, majd egy hónappal később Rimayt, levele megírására. Megakarták mutatni Lipsiusnak, hogy a „Palladius proles” nem voltak olyan ritkák Magyarországon, mint ő gondolta.

⁴¹ A De Constantia libri duo 1584-ben Leydenben jelent meg, a Politicorum . . . libri sex ugyanott 1589-ben. Lehetséges azonban, hogy Révay — amint az Epistolarum selectarum centuriae duae esetében — itt sem a Leydeni Plantin-kiadást, hanem Johann Wechel frankfurti kiadását használta.

⁴² Rimay levele Révay mondatát bővíti, amikor azt írja a Politicorum kapcsolatban, amelyet Melith István-tól kapott: „Accepi, exosculavi, libavi, obstupui” stb.

⁴³ A 15 éves török háború megindulására céloz.

⁴⁴ Ahogy a későbbiekből kiderül, a lengyelekről van szó.

[Címzés a 2. folió versőjén:] Insigni eruditione praedito viro. D[omino] Justo Lipsio. D[omino] amico singulari pietate atq[ue] observantia venerando.

*A levél magyar fordítása:*⁴⁵

A nagy hírű férfiúnak, Justus Lipsiusnak sok üdvözlét! Midőn nemzeti Rimay János úr, lelki jóbarátom minapában nálam járt, egy alkalommal könyvtárszobámba lépve, ott velem változatos társalgást folytatott századunk tudós férfiaról; és miközben, ő tudósok leghírneve-sebbje, egyenként felütötte könyveimet, leveleid gyűjteményére bukkant: ahogy kinyílvánítottta, e levelek utolsó kötetét mindeddig nem is látta. Meg is kapta tőlem könnyen az engedélyt, hogy elolvashassa. Ő tehát házamban néhány kellemes napot töltött velem, s minden más könyvnél szorgosabban olvasta a te aranyat érő köteteidet. Csaknem valamennyi beszélgetésünkben is rólad volt szó; és nemegyszer kézbe is vettük rendíthetetlen *Constantia*-dat, nemkülönben a *Politikusok*-ról szóló, nagyon finoman kidolgozott könyveidet. Olvasgattuk, csodáltuk, izelgettük őket, s minden igyekezetünket inkább Mars-ra, mint az ars-ra, inkább a pilus-ra semmint a stylus-ra [azaz inkább a sisakra, semmint az íróvesszőre], inkább a bipennis-re, semmint a pennára [azaz inkább a kétélű hegyestőrre, semmint az egyhegyű lúdtollra] fordítjuk. Mert — és úgy gondolom, hogy ez egyáltalában nem titok előtted, ó Lipsiusom — ezt a mi szegény kis Magyarországotunkat — látja a halhatatlan Isten! — elől hátul s mindkét oldalán, tehát minden felől ellenség veszi körül, folytonos támadásokkal zaklatják, elnyomják, pusztítják. És én nem tudom, hogy e baj láttán szomszédaink, akik még most is rózsák és ibolyák közt ülnek, vajon miért nem mozdulnak meg; hogyan nem veszik észre, hogy saját ügyükről van már szó akkor, amikor olyan közel ég a szomszéd fala? Hogyan van az, hogy vannak, akik nem serkennek fel Endymion mélységes álmából, míg mások most már végre-valahára véget vetnek annak, hogy beháborúkkal, belső forrongásokkal szaggassák szét, tegyék tönkre, tépjék széjjel egymást, és annak is, hogy anyagi javaikat, megsebeztségsüket még tovább gyöngítsék, magukat megingassák és egészen összezúzzák: végre már nyílt háborúban szembeszállnak a keresztény név örök ellenségével, egyesült erővel, és így ennek a porig sújtott Magyarországnak támogatást és segítséget hoznak! Ó idők, ó erkölcsök! De uralkodnom kell magamon! Mert ugyan mit használ a panaszkodás?! Ezt egyébként is megtesszük nyilvánosan is, magánéletünkben is, mi több: szinte az émyig. Te pedig, én legigazságosabb Lipsiusom, ezt az én se sava-, se borsa levelemet, melyet az irántad érzett szeretetem tüzes-keje vagy inkább fellobbanó lángja csalt elő belőlem, kérlek, jeles könnyedségeddel és bölcses-ségeddel magyarázd jóra; s ha olyat találnál benne, amiért feddést érdemlek, bocsásd meg nekem, s ne tartsd megvetendőnek azt, hogy vizontszeress engem, aki téged szeretlek; sőt: sorolj be engem a teied névjegyzékébe. Ha ezt elnyerem tőled, diadalünnepe lesz az én számomra; és hogy megfelelhessen irántam való hajlandóságodnak és szeretetednek, istenemre mondom, minden cikkedet ki fogom nyomtatni. Isten veled, te tudósok ékessége s fénye, ne szűnj meg a tudomány országát napról napra s egyre inkább segíteni, növelni és ékesíteni. Legigazabb Lipsiusom, újra meg újra: üdvözlégy, kívánok neked jó egészséget. Isten veled. Magyarországról, holicai várunkból, a keresztény kor 1592. esztendejében, július 27-én.

Legodaadóbb hived, Révay Péter, Turóc megye főispánja

⁴⁵ A levél fordítását Dr. Kenéz Győző tudományos kutató készítette, akinek ezért itt is köszönetet mondok.

ISMERETLEN BESSENYEI-LEVÉL EGY KIAKNÁZATLAN BESSENYEI-DOKUMENTUM TÜKRÉBEN

1. A pozsonyi Szlovák Központi Levéltár Zay-anyagának ugróci részében (Uhrovecký archiv) a négy ladulát kitevő magyar nyelvű levelek között,¹ 1047-es számon (a négy ladula számozása folyamatos) egy — minden jel szerint — ismeretlen Besseneyei-levél található. A levél jól olvasható, autográf missilis; kültete hiányzik. Szövege betűhív átirásban a következő:

Tekintetes Consiliarius uram!

Podmonitzki (sic) János uram küldötte hozzám ez levelet, mellyet a Ttes uramnak aláztatosan meg küldök, az urnak Pográtz (sic) uramnak is szól² benne egy levél. Udvarlására a Ttes uraknak mentem volna, de el fogot a munka, most várok választ az illendő helyről, az Istántiaval (sic) sijnjetni lehet;³ a méltóságos Báró Zayt aláztatosan tisztelem, úgy az urat Uyházi, és Pongrátz uramat tisztelettel köszöntöm a Ttetes urnak pedig

Béts 24 febru 1774

*alázatos igaz
szolgája maradok
Besseneyei György*

én bennem a reménség igen eleven és örvedetes

A négy ladula szigorúan kronologikus rendbe szedett anyagában Besseneyeinek ez az — egyébként igencsak igénytelen — missilise hosszú sor Zay Péterhez intézett levél között foglal helyet, mint az a három már ismert Besseneyei-levél is, melyek kicsivel utóbb, 1050—1052. szám alatt következnek.⁴ De egyfelől a címzés (*Tekintetes Consiliarius uram*),⁵ másfelől és főleg az a körülmény, hogy Besseneyei épp a címmel üdvözlött Zayt, első pillantásra is azt a jogos gyanút kelthetik, hogy a no. 1047 *nem Zay Péterhez íródott*, csupán *Zay Péter levéltárba került* valahogy. Az önkéntelenül, mindjárt felmerülő kérdés tehát az, milyen úton-módon keveredhetett a no. 1047 missilis a Zay család ugróci iratai közé, s hogy ki volt a levél tanácsosi titullal megtsizteit címzettje. Szerencsére ez, a levél keletkezési körülményeivel és egyelőre meglehetősen homályos utalásaival együtt, viszonylag könnyen tisztázható.

2. Ismeretes, hogy 1773 végén Besseneyei kivált a testőrség kötelékéből és a hazai református egyházak újonnan megválasztott curator generalisa, Beleznai Miklós felkérésére a reformátusok bécsi ügyvivője lett, olyan időpontban, amikor a magyar reformátusok, Beleznai kezdeményezésével, körülményeik és jogi helyzetük javítását szerették volna kieszközölni Mária Teréziától, s nem alaptalanul számítottak arra, hogy céljaik elérésében Besseneyei, akinek kitűnő kapcsolatai voltak az udvarnál, jó szolgálatokat tehet nekik.⁶ Ismeretes továbbá, hogy a reformátusokkal majdnem egyidőben és ugyanazon megfontolásoktól vezettette a hazai evangélikus egyházak is mozgolódni kezdtek, aminek eredményeképp 1774 elején evangélikus deputáció utazott Bécsbe, egyházaik kéréseit és panaszait a királynő elé terjesztendő. És a küldöttség sikerrel járt: személyesen nyújthatta át memorandumát Mária Teréziának, mégpedig 1774. március 6-án.⁷ Nos, Besseneyei fentebb közölt levele, mely február 24-én, tehát alig tíz nappal az evangélikus küldötteket fogadó királyi audiencia előtt kelt, az itt vázolt összefüggésekbe illeszkedik, pontosabban szólva az evangélikus deputáció bécsi előkészületeivel áll szoros kapcsolatban. A küldöttségnek ugyanis fennmaradt a naplója,⁸ s a hat, sűrűn teleírt lapból álló, latin nyelvű beszámoló nemcsak a levél minden célzását-utalását világítja meg, de Besseneyeire többször név szerint is hivatkozik. Tanácsos ennél fogva a Naplót, legalább fő vonásaiban, egybevetni a levéllel, a Besseneyeit említő passzusokat természetesen — dokumentum-értékük miatt — hiánytalanul és teljes terjedelmükben, latinul is idézve.

¹ Zbierka mad'arských listov od 16. stor.

² Az eredetiben *szól és benne* között, áthúzva: *et*.

³ Az eredetiben *lehet* után központozás nélkül folytatódik a szöveg.

⁴ Kláda THALLÓCZY L.: Besseneyei György levelei Báró Zay Péterhez. Figyelő 10, 1881, 154—155. Ezek a missilisek különben szintén Bécsben íródtak, ugyanazon év május 6-án, június 13-án, illetve június 21-én.

⁵ Összehasonlításul íme a no. 1050—1052 címzései: *Méltóságos Uram, Nagyságos Baro Uram, Nagyságos Uram*.

⁶ GÁLOS R.: Besseneyei György életrajza. Bp. 1955. 125. sk. Besseneyei ügyvivői ténykedését külön tanulmányban taglalta ZOVÁNYI J.: Besseneyei György mint főconsistoriumi titkár, Sárospatak, 1909.

⁷ L. HAAN L.: A magyarországi ágostai hitvallású evangélikusok egyetemes gyűlései és az egyetemes világi felügyelői hivatal, Bp. 1882 (Protestáns Teológiai Könyvtár XVII. kötet), 5. sk.

⁸ Az Evangélikus Országos Levéltár őrzi, jelzete I. a 20/23a, címe *Diarium Deputationis Anno 1774 ex parte Aug. Conf. addictorum ad Suam Maiestatem Sacratissimam ablegatae*. A szövegből imitt-amott hiányzik egy-egy szó, s a helyük üresen maradt, ami másolatra látszik utalni; mintha a scriptor nem tudott volna mit kezdeni az autográf példány olyik szavával. Hogy ki vezette a feltételezhető — elveszett vagy lappangó — eredeti, nem derül ki.

3. A Napló a küldöttség-járás hátterét is megrajzolja, s bevezetőül az egyházuk helyzetének rendezésér: buzgólkodó reformátusok, kivált Beleznai Miklós kezdeményező lépéseiről szól: Beleznai — értesülünk — némi puhatolódzás után 1773 májusában előkészítő tárgyalásokat folytatott a királynővel; hazatérve, szeptember 2-án, tanácskozára ült össze a református superintendenciák vezetőivel Bugyiban levő birtokán; s szeptember 19-én, immár negyedik alkalommal, ismét visszautazott Bécsbe, hogy tanácskozásuk eredményeit Mária Terézia tudomására hozhassa. A Napló szerint ekkor vették igénybe először Bessenyei szolgálatait: a református deputáció a még testőr író közbenjárásával nyert október 8-án audienciát, ahol aztán Beleznai beszámolhatott a Bugyiban végzetekről. De ugyanitt szóba kerülnek az evangélikusok is; az október 8-i kihallgatáson a királynő „nyomatékosan” érdeklődött az iránt, vajon az evangélikus egyházakat tájékoztatták-e, mert ő, úgy mond, „nem hajlandó a reformátusok és az evangélikusok ügyét szétválasztani”.⁹ Bessenyei most megint akcióra lép és újabb kihallgatást eszközöl ki a deputációnak, ezúttal október 12-re, mikor is Beleznai és társai két dokumentumot terjesztenek az uralkodó elé: az egyiket, a latin nyelvűt — mondja a beszámoló — „korábban”, „közös munkával” szövegezte meg a két protestáns felekezet, a másikat, az előbbi német nyelvű kivonatát Teleki József¹⁰ készítette. S a királynő ígéretet tesz, hogy a memorandumokban foglaltakat mérlegelni fogja; a hazatérő Beleznai pedig közli az evangélikusokkal: Mária Terézia személyes jelentkezésüket várja.¹⁰

Eddig az események első felvonása; innentől kezdve az evangélikusok előkészületeit taglalja a Napló. A felekezet vezetői szemlátomást nem vesztegettek az időt; Beleznai értesítésére, ha a beszámoló szövegéből nem is, máshonnan tudjuk,¹¹ már november 1-én tanácskozára ülnek össze, s a tanácskozás eredményeképp határozatba hozzák, hogy a királynőtől reklamált küldöttséget Zay Péter mint inspector generalis vezesse, tagjai pedig a Hegyvidéki, a Pozsonyi, illetve a Tiszán inneni és túli Kerület részéről Prónay László, Pongrátz Boldizsár és Újházy Dániel legyenek — hármójuk nevével Bessenyei fenti levelében is találkozunk —, ami viszont a Dunántúli Kerületet illeti, az menessze a maga megbízottját egyenest Bécsbe.¹² Mindamellett jó három hónap telik el, mire a küldöttség útra kelhet. Zay, Prónay, Újházy és Pongrátz 1774. február 10-én Pestről indulnak el, menet közben is tárgyalnak, értesüléseket szereznek, Po-

⁹ *Visum fuit in toto hoc negotio uti opera Domini Locumtenentis Georgii Bessenyei (sic) de eadem, Nobilis Turmae Praetorianae Hung. Equitis, qui etiam Dno Generali (= Beleznai), pro die 8. Octobris audientiam apud Suam Matrem procuravit, qua occasione eodem opus Bugyense praesentante, Sua Matras expresse quaesivit, an negotium hoc A (ugustanae) C (onfessionis) addictis communicatum sit, declaravitque nolite se eosdem ab H (elveticae) C (onfessionis) addictis separare.*

¹⁰ A későbbi politikus és irodalompártoló Telekiről van szó, akivel utóbb meggyűlik a baja Bessenyeinek, vö. GALOS R. i. m. 137. sk.; hamarosan vezető szerepre tesz szert a hazai reformátusok között, ő lesz Beleznai legfőbb riválisa, akit Kazinczy „református pápa”-ként emleget, l. GALOS R.: i. m. 362.

¹¹ A 9. jegyzetben idézett szövegrész után, folytatólag: *Positum eodem Dno Bessenyei titulato Dno Generali et caeteris etiam deputatis audientiam apud Suam Matrem pro die 12. Octobris exoperante iidem instantiam nomine communi prioribus temporibus per utriusque Confessionis addictos mutua opera, lingua latina conceptam, plane 26. phylarum, una vero brevem illius extractum, per Illustrissimum Dnum S. R. I. Comitem Josephum Tekely (sic) de Szeck, Sae C. R. A. Mattis Camerarium, germanice concinnatum, Suae Matti exhibuerunt; quae etiam Sua Matras benigne accepavit, seque omnia expendere velle, declaravit.* A szövegösszefüggés egyébként, csak mellesleg jegyezzük meg, itt némileg homályossá válik. Nem világos, miért volt szükség Beleznaiék második kihallgatására; és azt is csupán találgatni lehet, vajon mikor, hogyan, kik közreműködésével született meg a két felekezet közös memorandumja. Igaz, a beszámoló a Bugyiban rendezett gyűlés és Beleznai második bécsi útja között említést tesz arról, hogy Mária Terézia utasítja az evangélikusok egyik bécsi ágensét, Nagy Sámuel, készítsen beadványt mindkét felekezet nevében, de az utasítás — a szöveg expressis verbis hozzáfűzi — német nyelvű beadványra vonatkozott. Ennek egy latin nyelvű változatát nyújtották-e be Beleznaiék az október 12-i audiencián, vagy egy másikat, nem tudni; amiképpen az sem közvetlenül evidens, miért várt a királynő külön küldöttséget az evangélikusoktól, ha a Beleznai-vezette deputáció beadványa is a két felekezet „közös nevében” (*communi nomine*) készült? Mindez azonban, szerencsére, semmi akadályt nem gördít a közölt Bessenyei-levél értelmezése elé.

¹² L. HAAN L.: i. m. 8.

¹³ A superintendenciák megbízólevelei, I a 20/22 jelzettel, szintén az Evangélikus Országos Levéltárban található; sajnos — ismét csak mellékesen jegyezzük meg — most a creditálisok árnyékozzák be a Napló ezúttal egészen világos előadását. Egyfelől ugyanis a Tiszán inneni és túli Kerület megbízólevele nem, a szeptemberi közlés ellenben szerepel a creditálisok között (1774. február 28-i kelettel), a Dunántúli Kerület pedig egymást követően három megbízólevelet is kiállított (1774. február 1-ről, 1774. február 14-ről és 1774. február 26-ról keltelve); másfelől az egyes creditálisok a küldöttség összetételét nemcsak egymástól, hanem a Naplótól is némileg eltérően adják: a soprotniak Zay, Prónay, Újházy és Pongrátz mellett Vidos Sándort is meghatalmazták, a Hegyvidéki Kerület listája viszont (kelet: 1774. február 12) ebből az öttagú névsorból Pongrázt, a Pozsonyi Kerületét (kelet: 1774. február 26) Zay Pétert elhagyja (igaz, mint az okmány egyik aláírója, Zay nyilvánvalóan nem adhatott meghatalmazást sajátmagának); a Dunántúli Kerület először csak Zayt és Prónayt nevezi meg, másodsorra már mellettük Újházyt és Káldi Mihályt is, míg harmadjára Káldit Vidos Sándorral helyettesíti. A részleteket illetően tehát itt is volna mit tisztázni; nem utolsósorban azt, hogy miért adták ki a creditálisok többségét későn, február vége felé, mikor a deputáció már Bécsben tartózkodott. Mindenesetre úgy tűnik, hogy a küldöttség összetételére nézve a superintendenciák között nem volt olyan egyetértés, amilyet a Napló sejtnei enged. És még egy utolsó megjegyzés. A Dunántúli Kerület, mint a három eltérő creditális mutatja, meglehetősen határozatlan; később — látni fogjuk — hasonló határozatlanságról tesz majd tanúbizonyságot, jónéhány kínos percut szerezve a Bécsben ügyködő deputációnak.

zsonyban például a már említett Teleki Józseftől; így csak egy hét múlva, 18-án érnek a császárvárosba. Másnap Pongrátz, aki korábban egyházának bécsi ágense volt,¹³ „bizonyos úrhoz megy” (*adivit certum Dominum*) tudakozódni ügyük állása felől, s mert az illető biztatja őket, hogy siessenek beadványuk — vagy ahogy a Napló nevezi: instantiájuk — elkészítésével, mindjárt munkához is fog. Ebben telik a következő nap: Pongrátz írásba foglalja, amit a Pesten már megszövegezett memorandumhoz, nyilván az időközben szerzett információk hatására, jónak lát hozzáfűzni, s kiegészítéseit a küldöttség többi tagja is átnézi. Ugyanakkor, minthogy a Dunántúli Kerület delegátusa még nem csatlakozott hozzájuk, sürgető üzenetet küldenek Sopronba: haladéktalanul indítsák útnak meghatalmazottjukat, különben az a látogatás keletkezhet, hogy a maguk részéről nem értenek egyet a küldöttség által beterjesztendő kérvénnyel. A következő három nap folyamán Újházy németre fordítja az instancia eredetileg nyilván latinul koncipiált szövegét, s ámbár 24-én még javába dolgozik (csak emlékeztetőül: Bessenyei levele szintén 24-én kelt!), a többiek időnyerés céljából hozzákezdnek a német és latin változat egyeztetéséhez, szükség szerint változtatásokat eszközölve; hanem a feladat kényes volta követelte meg, hogy a munkának ennél a fázisánál a deputáció tagjain kívül Teleki József, a két evangélikus ágens, sőt, legalábbis „olykor”, Bessenyei is jelen legyen. Mindenesetre 26-án mind a fordítással, mind az egyeztetéssel készen vannak,¹⁴ úgyhogy 27-én és 28-án már a német változatot tisztázhatják, mégpedig két példányban, egyiket a királynő, másikat társ-uralkodója, a későbbi II. József részére.

Most azonban a küldöttség átmenetileg kínos helyzetbe kerül, amiért a Napló Bessenyeit marasztalja el. Bessenyei ugyanis — közli a beszámoló szövege — a Dunántúli Kerület megbízottja híján négy személynek kért kihallgatást, elmulasztotta viszont bejelenteni, hogy a Bécsben időző négy delegátus egy nincsen kész a beadvánnyal, s hogy egy további delegátus érkezése várható. Így Mária Terézia már február 27-én, szokott vasárnapi audienciáján hajlandó lett volna fogadni őket; csakhogy Zay és társai, nem tudni, kinek a mulasztása folytán, de nem értesültek erről, tehát nem is jelentek meg az audiencián. Szerencséjükre a királynő nem vette zokon a dolgot, hanem egyszerűen új időpontot tűzött ki: egy hét múlva, március 6-án, reggeli hét óra előttre rendelte magához a deputáció tagjait, hiába javasolta Bessenyei március 4-ét, azzal az indokolással, hogy addigra az instancia elkészül.¹⁵ Március első napjai még mindig a beadvány tisztázásában telnek; 4-én végre Bécsbe érkezik a Dunántúli Kerület képviselőiben Vidos Sándor,¹⁶ következőképp alapját vesztí a dunántúliakat egyet nem értésének esetleges vádjá; Bessenyeinek tehát meghagyják, vétesse fei őt is a kihallgatást kérők listájára.¹⁷

Élvez az utolsó akadály is elhárult a deputáció útjából, Bessenyei szerepe is véget ért, többet, a Napló sem emlegeti; a befejező rész egyébként, a teljes szöveg hat oldalából majdnem négy, főként a március 6-i két audiencián elhangzottakat rögzíti, a nagyobb pontosság és hitelesség kedvéért dialogikus formában. Mert végül is nem egy, hanem két audienciára került sor: előbb Mária Terézia fogadta az egész deputációt, aztán Zayt és Prónayt a későbbi II. József még külön is — ennek ismertetése azonban a Bessenyei-levele magyarázatához nem szükséges.

4. Az eddig bemutatott Napló-részlet segítségével ugyanis most már a levél összes homályos célzása megfejthető. Február 24-én vagyunk, az audienciák előtt tíz nappal, az evangélikus küldöttség négy tagja lassan egy hete a császárvárosban tartózkodik, s éppen beadványuk — az instancia — németre fordításán dolgoznak. Bessenyei, aki időközben igyekezett és igyekszik számukra előkészíteni a talajt az udvarban¹⁸ (most várok választ az ülendő helyről), ha

¹³ L. HAAN L.: i. m. 5.

¹⁴ Die 24. 25. et 26. quamvis Dnus Újházy transpositionem nondum consummaverat, pro lucrando atamen tempore praesentibus etiam praetitulato Dno Comite Tekely (sic), Agentibus item Joanne Drozdik et Samuele Nagy (vö. 10. jegyz.), ac aliquando ipso atem Dno Bessenay (sic), tam latina, quam germanica instantia in pleno concertabatur, et ubi necessum visum fuerat, modificabatur, Dno Újházy labore et suum horis successivis perficente.

¹⁵ Az előző jegyzetben közölt szövegrész után, folytatálagosan: Die 27. et 28. Instantia germanica in duobus exemplaribus purisabatur, una in originali pro regnante Majestate, alia in Copia pro Augusto Imperatore: quia vero Dnus Besseney pro exoperanda audientia nomina quatuor Deputatorum, nam ex parte Trans Danubiana nullus adhuc advenerat, introperexisset, id vero declarare intermisisset, quod non tantum cum labore parati adire non sint, sed etiam Trans Danubianus Deputatus non dum adsit, ideo Sua Matias die 27. Deputatione comparituram existimando, eandem tempore solitae audientiae quaeri curavit. Deputatis atamen propterea, quod ipsi de eo, ut 27. comparerent, nihil constabat, non ventitibus, sua Maestas eadem adhuc benigne mandare dignabatur ut futuro die Dominico 6to videlicet Martii veniant, et quamvis Dnus Besseney Suae Matii insinuasset Deputationem die 4ta Martii ita paratam futuram, ut quando quidem Sua Matias mandaret, pro audientia comparere possint, Sua atamen Matias semel de admittenda ad privatam audientiam Deputatione, considerationes habere, declarando jussit eandem 6to Martii ante 7. matutinam praesto esse.

¹⁶ L. 12. jegyz.

¹⁷ . . . siquidem vero eadem die deputatus quoque Trans-Danubianae Superintendententiae advenisset, Perillustris quippe Dnus Alexander Vidos, ideo ad confutandum superius attactum praetatum, quasi vero Trans Danubiani nobiscum sentire nollent, datum est in commissis Dno Besseney, ut huius etiam nomen introperigat (sic).

¹⁸ Sem a levél, sem a napló nem árulja el, milyen viszony állt fenn a református ágens Bessenyei és az evangélikus egyházak között, de ZOVANYI J. úgy tudja (i. m. 18), hogy az evangélikusok szintén hivatalosan megbízták őt ügyek vitelével, éspedig alighanem a református vezetők, talán Belezna tanácsára, aki a Napló

bokros teendői miatt (*el fogot a munka*) személyesen nem is tud (*udvarlására a Ttes uraknak mentem volna*),¹⁹ legalább levélben jelentkezik; csatoltan elküld két hozzá érkezett, de a deputáció egy-egy tagjának szóló levelet²⁰ — egyik küldője Podmaniczky János, a Hegyvidéki kerület felügyelője, s így szintén vezető tisztségviselője a korabeli evangélikus egyháznak;²¹ mellesleg pedig sürgeti a delegátusokat, hogy igyekezzenek kérvényük megszövegezésével (*az Istántival sijjetni lehet*), mert a maga részéről erősen bízik a küldöttség sikerében (*én bennem a reménség igen eleven és örvendetes*), amin az audiencia közeli elnyerése és a beadvány kedvező elbírálása alighanem egyaránt értendő.

Most már csupán a Bessenyei- (és a Bessenyei szövegében említett Podmaniczky) levél címzettjének identifikálása van hátra, de az eddigiekből önként adódik, hogy a küldöttség tagjai között kell őt keresnünk. S mivel Bessenyei épp a címzettet (*Tekiníetes Consiliarius uram*) kéri meg, adná át üdvözlését Zaynak, Pongrátnak és Újháznak, eleve csak Prónay jöhet számításba, Vidos Sándor február 24-én még nem lévén Bécsben; arról nem is beszélve, hogy Prónayt mind a Napló, mind a megbízólevelek²² következetesen consiliariusi titulussal illetik, és illethetik is, hiszen már 1770-ben királyi tanácsos volt, később pedig a bárói és a királyi helytartósági tanácsosi címet is megkapta²³. Ilyenformán azonban a levél sorsának rejtélye is kielégítő magyarázatot nyer: kézenfekvő, hogy a deputáció közös céljait is érintő levelet Prónay megmutatta Zay Péternek, mint a küldöttség vezetőjének; az igénytelen kis írás aztán — nyilván feledékenységéből — Zaynál maradt, s így iktatódott végül a család ugróci levéltárába.

Mindent összevetve, Bessenyei közölt levele és e Napló szerény adalék az első jelentős munkáit már közreérett író rövidéletű ágensi működéséhez.

Péterffy Ida

PÁLÓCZI HORVÁTH ÁDÁM HÁROM LEVELE JANKOVICH MIKLÓSHOZ

Az itt közölt 1817-18-ból való gazdag tartalmú, többféle témával foglalkozó leveleket Horváth Ádám¹ a Göcsej közepén levő Petrikeresztúron írta. Itt töltötte életének utolsó évtizedét egy „jókorá tselédházból” alakított otthonában. „Pusztai szállásá”-ról csak időnként járt be vásárra, megyegyűlésre a kocsin három órányira levő Zalaegerszegré. Életének hatodik évtizedében jár. Erejében, egészségében megfogyatkozva, de élénk szellemi érdeklődéssel. Egy éven belül (1816—17) négy könyve jelenik meg.² Hosszú hallgatás után alkotó munkásságának másodvirágzását éli. Ontja a kéziratokat — nyelvészet, történelem, régészet, filozófia, költészet, lexikon szerkesztés — szinte partatlan áradással. Az 1817. év februárjában indult keszthelyi Helikon ünnepségek aktív résztvevője. Ottani dicsőségének fénye a „kies kietlenek” közt töltött hétköznapijaira is vet pár sugarat.

„Kised írószobája” zsúfolásig telve szépirodalmi és tudományos könyvekkel, ódon hangszerekkel, köztük egy „1503-ika esztendei” sippal, értékes kéziratokkal, szólásmondásokat, régi dalokat tartalmazó gyűjteményeivel. Rejtett fiókja a bécsi feljelentésre okot adó „bujtató énekei”-t őrzi. Íróasztala felett holtig tisztelt nagy barátjának, az ifjú Kazinczynak arcképe. Közvetlen környezete régiségkedvelését és gyűjtőszenvédélyét mutatja. Erről vallanak az itt közölt levelek is.

A levelek címzettje — Jankovich Miklós (1773—1846) — a főváros kulturális fellendülésében él. Lapszerkesztő, régész, műgyűjtő, történész. Vidéken birtoka, kastélya, Pest-Budán három nagy háza van. Hazai régiségeket, okleveleket, évszázados irodalmi emlékeket, festményeket stb. tartalmazó felbecsülhetetlen értékű gyűjteményét Fejér György ismerteti a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évi XI. kötetében (1—46. l.). A novemberben megjelent közlemény olvasása után Horváth azonnal (dec. 7-én) levelet küld Jankovichnak: „Nagyon meg

szerint február 22-én maga is Bécsbe érkezett, feltehetően azért vagy azért is, hogy a helyszínen kíséresse figyelemmel, adott esetben támogathassa az evangélikus deputáció munkáját.

¹⁹ Ezekben a napokban — 24-én, 25-én és 26-án — Bessenyei a Napló előadása szerint is csak „olykor” (*aliquando*) vett részt a deputáció munkájában.

²⁰ Nem lehetetlen, hogy a két levél a 22-én Bécsbe érkezett Belezna közvetítésével jutott Bessenyeihez.

²¹ L. HAAN L.: i. m. 8; egyébként felügyelői minőségben Podmaniczky írta alá a Hegyvidéki Kerület credenciálását is.

²² L. 12. jegyz.

²³ L. NAGY I.: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal IX., Pest, 1862, 492.

¹ Horváth Ádám (1760—1820) sem leveleiben, sem műveinek jegyzésénél nem használta az egyébként öt megillető *Páloczi* (palóczyi) előnevet. Ez holta után került végleg a neve elé. — Horváth 3, itt ismertetett levele az OSZK kézirattárában van. Jelezte: Fond. 16) 35. 335. Levelestár.

² A négy könyv: *A Tétényi Leány Mátyás királynál*. Pest, 1816. — *A Magyarorság Magóg Pátriarkhátul fogva I. István királyig*. Pesten, 1817. — *Rudolphias Béts*, 1817. — *Kis Magyar Statistica az Oskolák számára*. Veszprém, 1817.

illetett engem a'... Vadassi Gyűjteményről való Hír Jadás..." Szégyenli, hogy arra jár-
tában „szemmel való megtekintését” elmulasztotta. „A' két régiséget annál nagyobb figye-
lemmel próbáltam fejtegetni...” — írja. A „két régiség” két réztábla, mely „találtatott
Kecskemét Városának vidékein”. Jankovich a már említett cikkhez csatolva közli fametszes
ábrájukat abban a reményben, hogy majd akad valaki, aki megfejtí „eddig meg nem magya-
rázott írásukat”.

A polihisztor Horváth Ádám Jankovichhoz küldött első levelének mellékleteként nyolc
sűrű levéloldalon fejtegeti a régi tárgyak mibenlétét, feliratuk jelentését. Tanulmányzámba
menő írása hamarosan megjelenik a *Tudományos Gyűjteményben* (1818. II. k. 123. l.) Jankovich
bevezetésével: „... jelen vizsgálódást, melyben a' Tudományok külömb ágain magának
borostyán koszorút már régtől érdemlettldősebb Szerző, mély olvasásának, 's toportszott
esméreteinek jeles próbáit előadta”, „siettünk mennél előbb Leveleinkbe iktatni”. Cím: *Tudós
Vélekedései Horváth Ádám Úrnak Jankowich Miklós két ismeretlen Régiségei iránt.* — Az I.
sz., római nagybetűkkel ellátott táblánál érdekesebb a II. sz. tábla írása, mely „a' mohos régi-
ségeknek legtávolabb ideiből való” Fejér György szerint. Jankovich „pelasgok írásának”
tartja. Horváth bizonygatja, hogy „Scythia — Hunn — Székely” betűk. A XIX. században
többen is foglalkoztak ennek a táblának feliratával. *Jász, pelasg*, majd „etrúriai visszás betűk”-
nek vélték.³ Volt, aki *hamis rovásírásnak*. Horváth nem a nagy nyilvánosságnak szánta rö-
g-tönözve leírt gondolatait. A közlésnek nem örült, mint azt Kazinczyhoz küldött (1818. ápr.
10.) leveléből tudjuk. Mai etruszk, római és rovásírás szakértőink aligha fogadják el helyesnek
vélekedéseit, melyek a másfél évszázad előtti történelem és régészet tévedéseit tükrözik. Kü-
lönben senkitől sem kérhetjük számom 1817-ben! a helyes megfejtést, amikor még ma is vita
tárgyát képezi a 2. sz. tábla írása, eredete. A nagyszámú klasszikus író műveinek ismeretéről
tanuskodó, rendkívüli olvasottságot mutató fejtegetés érdeme, hogy felismerte: az egyes betű-
típusok többféle nyelv tolmácsolására is szolgálhattak. Horváth „az elrejtett valóságnak fel-
fedezésére is törekedését leg első kinyilatkoztatta” (Jankovich).

Az első levél következő témája: „A' Nemzeti Dalok Gyűjteménye”. Horváth erről is a
Fejér György-féle ismertetésből értesült, a *Nemzeti Könyvtár* fejezetcím alatt. (Tud. Gyűjt.
idézett száma, 23. l.) „E' jeles Gyűjtemény' darabjai már ezren fellül szaporodtak. Ohajtáná
azokat a' Tulajdonos két ezerig szaporítani, és azonnan ékes formában a' jobb ízlésűeket Nem-
zetünknek díszére közre bocsátani.”⁴

Elképzeltető, hogy Horváth, aki már régen lemondott arról a reményről, hogy *Ötödfélszáz
énekek* c. gyűjteményét, vagy annak kivonatát nyomtatásban lássa, milyen fellelkesülve olvasta
a sorokat az 1000 dalról, s a majdani 2000-ről! Önzetlen úgyszeretetét mutatják a Jankovichoz
e tárgyban intézett következő sorai: „A' *Nemzeti Dalok Gyűjteményét* is örömet gazdagít-
nám: de mivel nem tudom, ha nem küldök e olyakat a' mellyek már meg vagynak? 'S talán
eredetiebben, mint az én Énekes könyvemben; tsak egynehányat írok által mutatóúl; némely-
lyeknek pedig első sorait írom ki, hogy ha és a' mellyek a' betses Gyűjteményben meg nem vol-
nának, ki irhassam, és meg-küldhessem, vagy vihessem magamban.” A levél második mellék-
lete tehát az *Ötödfélszáz énekekből kiírt dalok jegyzéke*. Ez a tény korábbi feltevést igazol. Az Ötöd-
félszáz énekek 1953. évi kiadványában ugyanis Bartha Dénes a gyűjtemény kéziratáról szólva
(26. l.) megállapítja, hogy „Az Ötödfélszáz Énekek részleges kéziratának minőségűit az a két
lapnyi (valószínűleg elveszett levél mellékletének szánt) sajátkezűleg másolt éneksorozat,
melyet az OSzK Oct. Hung. 446. jelzésű kéziratában (Magyar versek a XVIII. és XIX. szá-
zadból, Jankovich tulajdonából) fol. 40—41 találunk.” „Nyilvánvaló, hogy Horváth Ádám
egy barátja részére mutatványnak levélhez mellékelhette ezt a kivonatot, illetőleg verseszedet-
jegyzéket saját gyűjteményéből.”⁵ Annak bizonyítására, hogy a Jankovichhoz 1817. dec. 7-én
küldött levél második melléklete azonos a Bartha által ismertetett és teljes egészében közölt
daljegyzékkel, a következő érvek szolgálnak.

Az elveszettnek vélt levél 1959-ben, tehát hat évvel az *Ötödfélszáz énekek* kiadása után került
az OSzK kéziratárába, a másik két Horváth-levéllel együtt. A dalok jegyzéke és a levél azonos
minőségű és formátumú (8°) papírra, Horváth egyidejűnek látszó kezevonása, az azonos típusú
betűk, a tinta színe az összetartozást igazolják. A levél ugyan fakultabb, de ez a másfél szá-
zados külön tároltságból is eredhet, mert valószínű, hogy a daljegyzéket még Jankovich tette
el a tartalma szerint illetékes helyre. A leltári jelzet — Magyar versek a XVIII. és XIX. szá-
zadból, Jankovich tulajdonából — is erre utal. A levél és daljegyzék összetartozására vall ez a

³ Utóbbi megjelöléssel szerepel a *Magyar Nemzeti Múzeum* Római feliratos emlékei c. kötetben (Desjardins
Ernö—Römer Flóris). A tábla képe: XXXIX/1 a sz. alatt. — A két táblának ma már nyoma veszett. A velük
foglalkozó irodalmat és az e tárgyban mai szakértőkkel folytatott konzultációimat külön tanulmányban fog-
laltam össze.

⁴ A Jankovich-féle *Nemzeti Dalok Gyűjteménye* mind máig kéziratban maradt: OSzK kéziratár. Quart.
Hung. 173. sz. I—X. köt. 4° — Tartalmát és beosztását Bartha Dénes részletesen ismerteti az *Ötödfélszáz
énekek*. Bp. 1953. évi kiadásában Forrásjegyzék címszó alatt, 884. l.

⁵ Az „*éneksorozat*” ismertetése és anyagának közlés: *Ötödfélszáz énekek*. Bp. 1953. 26—28.

levélrészlet: „A' ki jegyzetekben [dalokban] a 412. 422. 424. Szentek: a' többiek populárisok.” A Bartha által közölt jegyzékben ugyanez a három „Szent” ének szerepel, a teljes gyűjtemény 43 ilynemű dalából.

Horváth legszívesebben személyesen vinné el daljegyzékét. „És azt annál örömebb tselekszem, mert azon én Énekes könyvem, mely 460, 0 és Új darabokból, s azok közt 233 magam tiszánlányjából áll: valamely arulkodó színes barátom, Comissariusi vizsgálás alá vetette; 's ugyan azért úgy nézik azt sokan mint tiltottat.” — Az „Énekes könyv” nyilván az *Ötödfélszáz énekek* gyűjteménye. A 460-as szám belefér a „mint-egy Ötödfél-száz” meghatározásba, de az is lehet, hogy további tizzel óhajtotta szaporítani anyagát.⁶ — Ki volt Horváth „színes”, vagyis színlelő barátja? Mág sem derült ki. A Bécsben való feljelentés, a „Comissariusi vizsgálás” — ismert tények megerősítése. A következőkben azonban újat mond: „... van egy tehetős Úr a'ki eredeti kézírásomat igen kívánván meg szerezni, jó jutalmat ígért érte; most pedig irtózik tőle.” — Ki lehetett a „tehetős úr”? Horváth főúri pártfogói közül első-sorban Festetich Györgyre gondolhatunk, mivel már korábban is, de különösen az 1817. év februárja, a Helikon ünnepségek indítása óta állandó kapcsolatban volt. Feltételezhető, hogy a keszthelyi könyvtár kotta kéziratban is gazdag anyagának kiegészítésére Festetich szívesen megvette volna Horváth eredeti kéziratát, mert nemcsak a hazai nyelvért, hanem „a magyar zene pártfogásában, terjesztésében is sokat tett”. „Kisfaludynétól, Szegedi Rózától magyar zenedarabokat kért lemásolás végett.” „A zeneiskolában ebben az időben magyar darabokat kérnek.”⁷ Hogy mégsem vette meg a „tiltott” portékát? Ez magyarázható azzal, hogy Festetich maga is, mint a Bécsből már régen kiutasított személy, a „megfigyelték” közé tartozott.⁸ Bárki volt is az érdeklődő „tehetős úr”, Horváth óvatosan elhallgatja a nevét, mert jól tudja, hogy leveleit ellenőrzik, pecsétjét gyakran feltörik.

Az *Ötödfélszáz énekek* 1813. évi kéziratához Horváth bevezetést írt JELENTÉS címen. Ebben hosszan magyarázza dalanyagának jellegét.⁹ A Jankovichhoz írott első levélben meglepő rövidséggel határozza meg gyűjteménye tartalmát: vannak „Szentek” és „Populárisok”. „Az Egészben vagynak Patrioticusok; Vitéziek, Erköltsiek, Nyájások és Szerelmesek.” — Ezt a beosztást Fejér György idézett ismertetéséből vette, amelyben így osztályozza Jankovich gyűjteményét: „I. rendben a' Vitézi (Heroici) II. az Erköltsi (Morales) III. a' Nyájás (Ludicri) IV. a' Szerelmes (Erotici) énekek vannak.”

Jankovich válaszában, melyet nem ismerünk, feltehetően bővebb tájékoztatást kért az „Énekes könyv” tartalmáról. Erre Horváth második, 1818. márc. 12-én kelt leveléből következtethetünk. „A' 460 Dalok' Lajstroma készen van én nálam az a. b. c. rendi szerint; de talán jobb lesz azt magammal vinnem Aprilis utólja felé Pestre a' hol egyszersmind a' szükségesekeket ki is írhatjuk belőle.”¹⁰

A harmadik, 1818. április 17-én kelt levél igen rövid. Ebben kéri Jankovichot, hogy a „két régiségről” szóló cikke után „ne legyen terhére” megjelentetni az abban előforduló sajtóhibák javítását sem, a mellékeltlen küldött jegyzék szerint.¹¹ Érdekesebb a levél befejező mondata: „26-dikkára e f. hónapnak vagy elviszem, vagy küldöm az Énekes könyvet is.” — A három levélben szembetűnő fokozódást találunk Horváth abbéli buzgóságában, hogy bemutassa gyűjteményét. Az elsőben mindössze 70 dal címét, ill. verskezdetét mellékeli. A másodikban már „A' 460. Dalok' Lajstromát” igéri. A harmadikban magát az „Énekes könyvet” viszi vagy küldi, tehát mindenképpen elakarja juttatni. Ezek alapján valószínűnek látszik, hogy az *Ötödfélszáz énekek* — itt „Énekes könyv” — kézírata Jankovich kezébe került. Küldte valakivel, vagy maga hozta fel Pestre Horváth? Nincs rá adat, de ez időbeli levelezéséből megállapítható, hogy 1818. április 17-e és május 16-a (a keszthelyi Helikon ünnepség kezdete) között volt alkalma lebonyolítani a tervezett utazást.

Feltehető, hogy Jankovich is sürgette a találkozást. Nem csak a dalok miatt. Más érdekből is. Horváth Zalában lakott, ahol abban az időben még „termettek” évszázados oklevelek, értékes kéziratok, régi levelek. Különösen azoknál a nemesi vagy főúri családoknál, ahol Horváth megfordult. Baráti és pártfogói körének fenntartására sokat utazott. Rossz utakon s a gyakran kiáradó Murán is átkelve járt az akkoriban még Zala megyéhez tartozó Muraközben.

⁶ A gyűjtemény anyagának szám szerinti beosztását lásd: Ö. É. Bp. 1953. 45—48.

⁷ KLEMPA Károly: A keszthelyi Festetich-féle zeneiskola. Győr, 1938. 15.

⁸ Festetich György (1755—1819) 1790-ben, mint a Graeven-huszárok alezredese, Litzkovich János századdal együtt kérényt nyújtott be az országgyűléshez. Ennek tárgya többek között: a magyar ezredek béke idején a hazában tartózkodjanak, a szolgálati és vezénylő nyelv magyar legyen. — A hadi tanács parancsára később mindkettőjüket elfogták. F. csak nehezen nyerte vissza szabadságát.

⁹ JELENTÉS. — Teljes szövege: Ö. É. 1953. 112—113.

¹⁰ „Az énekek rendje a. b. c. szerént”: Ö. É. 1953. 114—124. — Itt a legmagasabb sorsszám: 450.

¹¹ Horváth hibajegyzékét nem találtam a Tudományos Gyűjtemény későbbi számaiban. Valószínűleg a rövidesen bekövetkező szerkesztői változás miatt sikkadt el.

Többek között jó kapcsolata volt a „gróf Althanokkal.”¹² Megfordult Csáktornyan is, a Zrínyiek hajdani fészkeiben. Jankovich minden bizonnyal már első válaszlevelében „horgot vetett” ez irányban is, mert Horváth 1818. márc. 12-én kelt második levelét így kezdi: „Azért késtem eddig levelemmel; mert Zrini kéz-írásokra várakoztam: de meg-tsalatkozván reménységemben még eddig: küldöm ez egy pár régiséget.”

Meglepő gazdag a második levél melléklete. Van benne „Cserey Mihály Históriaja” ki vonása, történelmi nevezettségű személyek — Cserey, Zrínyi Péter, Teleki Mihály, Battyány Lajos — levele. Eredetiben és fordításban. Horváth önzetlenségére vall, hogy megváltik féltve őrzött, értékes kéziratától, de az is lehet, hogy a józan belátás vezette: jobb, ha nem tartja azokat magánál „pusztai szállásán”. Biztosabb helye lesz a már országos hírű gyűjteményben. Jankovich fizetett nemegyszer régi tárgyakért, írásokért, ez esetben mégsem valószínű, hogy Horváth pénzt fogadott el „Nagy Tudományú”, „Különösen tisztelt Erdemes” barátjától, „ha valamit találhatok ezután is, lessz gondom reá” — írja.

Horváth második levelében részletesen felsorolja mellékelt küldeményének anyagát. Ma már egyik sincs a levél mellett, de az általa említettek közül „Cserey Mihály históriaja” (XVIII. sz.-i másolat, több kéz írása) — ma is megtalálható az OSzK kézirtárában, a Jankovich-hagyatékban. (Fol. H. 75.) — Ugyanitt a Levelestárban szerepel „Teleyk Mihály levele Battyány Lajoshoz Nagyszében, 1744. dec. 12. V. 168. Fol. Hung. 86—87.”¹³ — A „Csereyhez írott Leveleit Zrini Péternek”¹⁴ — és „a’ Feleségéhez írott” levele nem található itt. A róluk szóló híradás egymagában felkeltheti a figyelmet.

A három, eddig ismeretlen levél értékes vonásokkal gazdagítja Horváth Ádám személyéről alkotott képünket. Új és becses adatokkal szolgál az irodalmi, történelmi, régészeti és zenetörténeti kutatás számára. Sűrített tartalom, tömör fogalmazás, egyéni stílus, eredeti szóhasználat a fő jellemzői. Kultúrtörténeti jelentősége mellett érdekes olvasmány is.

Két szenvedélyes dalgyűjtő — Horváth Ádám és Jankovich Miklós alakja került egymás mellé az ismertetett levelek nyomán. Mindketten kora ifjúságuktól kezdve szerették, gyűjtötték a dalokat. Jankovich elsődlegesen szövegük felé fordult érdeklődéssel, Horváthot dallamuk, hangulatuk is érdekelt. Mindketten nagybecsűlték a dalban a „rég”-t. Kettőjük társadalmi helyzetében, neveltetésében, életkörülményeiben, anyagi ellátottságában és szemléletében azonban nagy különbség mutatkozik. Horváth a levelezés idején már évek óta ott él a göcseji dombok közötti kis faluban: „a’ nagy világtól félre vonult magánosságba”, „kedvelt pusztai szállás”-án. A nálánál 13 évvel fiatalabb Jankovich ugyanekkor a fővárosban Vitkovics Mihály irodalmi szalonjában forgolódik, lapszerkesztés felől vitatkozik, országszerte gyűjti a nemzeti kincset érő régiségeket. Horváth a tőle három órányira levő Zalaegerszegre kocsizik be időnként postáért, hírekért, újságokért.

Jankovichnak naponta van alkalma arra, hogy Pest kulturális áramlatában, irodalmi mozgalmaiban részt vegyen. Horváth zsuputetős falusi házban él, Jankovich jómódú, sőt, gazdag ember. „Most ismét meghíva, hogy Pesti három háza egyikében vegyek szállást” — írja Kazinczy 1827. dec. 13-án.¹⁵ A szálláshoz pedig fogat is járt akkoriban! Külső megjelenésében bizonyára Jankovich, a fővárosi szokás szerint öltözködő ifjabb ember látszott modernebbnek Horváthnál, aki még mindig makacsul viselte divatjamúlt magyar ruháját, kopottasan is. A dalgyűjtés felőli gondolkodásban azonban utóbbi bizonyult modernebbnek. Jankovich „gyűjteményében aránylag kevés az újabb divatú népdal”. „Nemzet és nép: nagy különbség az ő szemében. Aligha volt hajlandó a nemzeti dalokat népdalokká lefokozni” — olvassuk egy róla szóló tanulmányban.¹⁶ Horváth Ádám Ötödfélszáz énekeinek 1953. évi tudományos jellegű kiadása bevezetőben többek között a gyűjtemény „magyar zenetörténeti jelentőségéről” szól, s arról, hogy „E kiadvány elsősorban a zenei-költői néphagyomány buzgó gyűjtőjét” „kívánja bemutatni”.

Horváth tudta, hogy „posthumus” művét a „Maradék”-nak készíti. Jankovich bízott benne, hogy kiadhatja a magáét. „Pesth, 21. Sept. 1827” Kazinczynak küldött levelében ezt írja: „Most a’ Nemzeti Dalok Gyűjteményével foglalatkosodom; ezeket négy Nemre osztván ki nyomtatásra készítém: több kötetekben folyvást ki adni szándékom, minthogy már ezeren felül gyűjtöttem.” „Légy, kérlek Barátom Te is gyámloló Segédem igyekezetemben, és mind

¹² Lásd: Kazinczy Levelezése XIV. 240.

¹³ Teleyk Mihály (III.) II. Rákóczi Ferenc tábornokának és kincstartójának fia — IV. Mihály — lehet a levélíró. — A címzett: Battyány Lajos (1696—1765), az ország utolsó nemzeti nádora. Köztisztviselőben álló személyiség.

¹⁴ Cserey Mihály (1668—1756), a neves történétíró, kinek „Historiája kivonását” küldi Horváth, nem lehetett Zrínyi Péter levelének címzettje, mert 1671-ben, amikor Zrínyit kivégezték, mindössze 3 éves volt. A levelek apjának vagy idősebb rokonának szólhattak. — Horváth kortársa: ifj. Cserey Farkas (1773—1842).

¹⁵ Kazinczy Levelezése XX. 420.

¹⁶ KROMPECHER Bertalan: Jankovics Miklós irodalmi törekvései. Bp. 1931. 19.

azokat, kik illyekben lelik gyönyörűségeket serkentsd a' még gyakorlásban vagy egyedül már csak kéziratokban levő Daloknak közlésére, hogy azokat általad meg nyerhessem.¹⁷

Kazinczy nem válaszolt a Nemzeti Dalok tárgykörére, legalábbis levelezésében nem találtam nyomát.

Jankovich még 1840-ben is (Horváth már 20 éve halott!) másolat hatalmas gyűjteménye számára. Nem képes gátat vetni gyűjtőszenvédelének. Közben a megújuló ország a reformkor lendületében sokkal inkább fordult az újat vagy éppen a jövőt hozó népies dalok felé, mint az ő ódon szövegeihez. Hogy teljes legyen gyűjteményének, be nem fejezett nagy munkájának tragikuma: a mi korunkban az ő anyaga tudományos szempontból „kevésbé megbízható, másodlagos forrásnak” számít.¹⁸

Horváth sohasem emlegette gyűjteményének „nemzeti” voltát. Populárisnak, népiesnek, népének mondta. Talán megsejtette, hogy a „maradék” másfél század múlva éppen ebben ismeri fel a nemzeti értéket, gyűjtő munkájának igazi jelentőségét.

1.

Nagy Tudományu Barátom!

Nagyon meg-illetett engem' a' Tudományos Gyűjtemény' XI-dik kötetjében le irtt Vadassi Gyűjteményrül való Hír adás és értekezés: Bánom és szégyenlem, hogy ez előtt egynehány esztendővel, Tassrúl, azt szemmel is megtekintem lehetett vala szerentsém; 's nem éltem vele. Vajha! még valaha helyre hozhassam, a' mit el-mulasztottam! — A' két régiséget annál nagyobb figyelemmel próbáltam fejtegetni; és a' mire mehettem; inkább akartam azt a' Tulajdonosnak, mint a Gyűjtemény' helybeli Redactorának meg-küldeni. — A' Nemzeti Dalok' Gyűjteményjét is örömezt gazdagítanám: de mivel nem tudom, ha nem küldöke olyakat a' mellyek már meg vagynak? 'S talán eredetiebben, mint az én Énekes könyvemben;? tsak egynehányat írok által mutatóul; némellyeknek pedig első sorait írom ki, hogy, ha és a' mellyek a' betses Gyűjteményben meg nem volnának, ki írhassem, és meg-küldhessem, vagy vihessem magam. És azt annál örömesebb tselekszem; mert azon én Énekes könyvemet, mély 460. 0 és Új darabokból, 's azok közt 233. magam tsinálmányjából áll; valamely arúlkodó szines barátom, Commisariusi vizsgálás alá vettette: 's ugyan azért úgy nézik azt sokan mint tiltottat; és van egy tehetős Úr a'ki eredeti kéz-írássomat igen kívánván meg szerezni, jó jutalmat ígért érte; most pedig irtózik tőle; Hiát mennél többet meg tarthatok belőle a' Maradékknak; annál jobb. A' ki jegyzettekben, a 421, 422, 424. Szentek: a' többek többnyire (!) Populárisok. Az Egészben vagynak Patrioticusok; Vitéziek, Erkölsiek, nyájasak és Szerelmesek. Ezekre is, a' Régiségek vizsgálására is, ohajtva várom a' választ, a Zala Egerszegi Postán. Petri Kereszturba. — A hol írja ezt. 7—Xbr 1817.

Horváth Adámus

Petri Keresztur 12-a Martz 1818

Különösen tiszteltt Barátom!

Azért késtem eddig levelemmel; mert Zríni kéz-írásokra várahoztam; de meg-tsalatkozván reménységemben, még eddig: küldöm ez egy pár régiséget, egy kis tartózkodással: mert az egyik, u:m: Cserey Mihály Historiája' ki vonása; nem is egyenesen az originálból való: és a' Csereyhez írott Levelét Zríni Peternek, maga is Cserey, fordításnak vallja; hanem a' Feleségéhez írottat úgy adja mint eredetit és egészét; kételkedem pedig abban is, hogy Cserey meg-ne volna ott Barátom Úr Gyűjteményjében: A másíkrúl, Teleky Mihály levelérül (:kinek nálam meg van a' manifestuma is:) ugy gondolkodom hogy nints meg, mivel az Értekezés tsak fejedelmek' levelérül szöll: de ha ez is meg-van, annál inkább örülök Barátom Úr Gyűjteményjének. — Külömben is egyik sem arra való hogy többeknek annál inkább Tudományos Gyűjtemény által, hanem tsak Magának B. Uramnak kezébe, és ritkásági közé való. A' Zríni Nemzetiségnek eredeti Leveleit, másutt nem gondolhatom találhathatóknak, mint Keszthelyen, a' hol már Majus' 16-ikka előtt nints reménységem meg tekinthetni. a' mi ZalaVrgeyi Arkhivumunk Zríni Péternél régibb ugyan valamivel; de az illyesekben nem gazdag. Gr. Althánoknál még kevesbbé találkozik: Csáktornyan sincs egyebb a' Vudajz Zríni koporsó irásánál. Azomban, ha valamit találhatok ezután is, lessz gondom reá.

¹⁷ Kazinczy Levelezése XX. 361.

¹⁸ Ö. E. 1953. 71.

A' 460. Dalok' Laistroma készen van és nálam az a. b. c. rendi szerént; de talán jobb lessz azt magammal vinnem Aprilis utólja felé Pestre, a' hol egyszersmind a' szükségeseket ki is irathatjuk belőle.

Többire betses Uri jóvoltába ajánlva tisztelettel vagyok Tisztelt Barátom Urk igazszívű tisztelője' s barátja

Horváth Am

3.

Különösen tisztelt Erdemes Barátom!

Annak a' betsületnek, melyre érdemesítette Uraságod amaz én értekezésemet a' réz táblákról, tellyesebbé tételére; ne legyen terhére, a' túlsó levelen ki-írt hibákat is a' most következő kötetbe be-nyomtatattatni. Midőn utóbbi levelemet, némely régiségekkel meg terheve elbótsattam, még akkor nem láttam a' vélekedést magában foglaló II. kötetet; az az oka, hogy e' keréssem akkori levelemből kimaradt. 26-dikára e f. hónapnak vagy el viszem vagy küldöm az Énekes könyvet is. Többire barátságába ajánlva különös tisztelettel vagyok Tisztelt Barátom Ur(nak)

Petri Keresztur 17-a Apr 1818

tisztelő szolgálja Barátja
Horváth Am

Láng József

DOKUMENTUMOK JÓKAI MÁSODIK HÁZASSÁGÁNAK TÖRTÉNETÉHEZ

Az alábbi, főszevegeként s részben a jegyzetekben közölt dokumentumokkal Jókai második házassága immár háromnegyed százada vitatott kérdéseihez kívánunk hiteles bizonyítványt szolgáltatni. A Jókai házasságával összefüggő, meglehetősen sokrétű problémák közül azonban lényegében csak annak a két napnak a Jókaival kapcsolatos eseményeit óhajtjuk érinteni, dokumentálni, amely Jókai és Nagy Bella 1899 szept. 16-i házasságkötését megelőzte. A két nap Jókai körüli eseményeiről több-kevesebb mértékben eddig is volt már tudomásunk. A történeteket először Feszty Árpádné tárta a nyilvánosság elé *A tegnapi* c., Budapesten 1924-ben megjelent könyve (a továbbiakban Fesztyné) *Jókai alkonya* c. fejezetében, majd további adalékok váltak ismertté Váli Mari memoárjainak (Váli Mari: *Emlékeim Jókai Mórról*. Bp. 1955. — a továbbiakban Váli M.) megjelenésével (l. az emlékirat *Jókai Mór feleségül veszi Grosz Bellát* c. fejezetét), végül pedig Nagy Bella emlékiratának előkerülése és publikálása (*Jókai Mórné Nagy Bella emlékiratai*. ItK 1975. 355—377. — a továbbiakban Nagy Bella) gazdagította a kérdésbe vágó ismereteinket. Jóllehet a felsorolt írások megfelelő részeinek adatai nagyjából hiteleseknek tekinthetők, ez adatok alapján egészében mégis csupán töredékes képet kapunk Jókai házasságkötésének előzményeire vonatkozóan. A kép teljessé tétele alapvető fontosságú a mind sürgetőbben elkészítendő korszerű, tudományos igényű Jókai-életrajz Jókai utolsó éveit tárgyaló fejezeteinek megírása szempontjából. Mindaz ugyanis, ami az említett két napon Jókai és Nagy Bella körül lejátszódott, nagy mértékben meghatározója volt azoknak a tragikus mozzanatoknak, amelyek Jókai késői házasságát végigkísérték. A Jókait addig naponta körülvevő családtagok, rokonok, barátok Jókai iránti későbbi magatartásának árnyékát tulajdonképpen már az említetteknek a szóban forgó két napon betöltött szerepe előrevetítette. E szerep kellő ismerete nélkül valójában nem érthető meg teljességgel az előbbieknél, mindenképp a Feszty és Hegedüs család tagjainak Jókai létrejött házasságával szemben elfoglalt s mindvégig képviselt álláspontja, végső soron pedig a házasság ellen Jókai haláláig, sőt — mint ismeretes — azon túl is folytatott, nem kevésbé a Feszty és Hegedüs családtól inspirált, Jókait magánlevelekben, irodalmi művekben és más módon állandó védekezésre készítő ellenséges kampány sem. Másfelől viszont a kérdéses két nap eseményeinek részletekre menő és pontos számbavétele nagyban hozzájárulhat a Nagy Bella személyét illetően ránk hagyományozódott ellentmondásos kép hiteles megrajzolásához. Éppen ezért tarthatjuk kiemelkedő jelentőségűeknek azokat a dokumentumokat, amelyek egymást részben kiegészítve, ugyanakkor egymást hitelesítve is szinte krónikás részletességgel adnak számot mindarról, ami az említett napokon Jókait érintően történt. E dokumentumok sorából kiemelten kell említenünk azt a két iratot, amely egyaránt a Jókai

házasságát közvetlenül megelőző események tárgyszerű rögzítésének szándékával jött létre. Ez iratok közül az egyik egy ún. emlékirat, melyet a Jókai házasságát megakadályozni próbált családtagok, barátok felelősségének elhárítása céljából, azaz mintegy önigazolásul három nappal Jókai házasságkötését követően idősebb Hegedüs Sándor felkérésére a Jókai szűkebb baráti köréhez tartozott Dárday Sándor (1842—1933), jogi író, ügyvéd fogalmazott meg, a másik Jókainak a Dárday-féle emlékirat ellendarabjaként írt, Jókai által „ellenmemorandum”-nak nevezett írása. Eme két, Jókai házasságkötésének körülményeit legteljesebben összefoglaló írás mellett Jókainak több olyan — mindaddig publikálatlan — levele maradt ránk, amely kifejezetten a házasságkötést megelőző akciókhoz kapcsolódik, egy kivételével ez akciók terméke, s így ugyancsak fontos adalékokat őriz a házasságkötés előzményeire vonatkozóan. Alább e Jókai házasságkötéséhez kapcsolódó dokumentumok közül elsőnek Dárday Sándor emlékiratát közöljük.

Több forrásból is tudjuk, hogy a Dárday által fogalmazott emlékirat összesen három példányban készült. E példányok közül az egyiket Dárday Feszty Árpádnak adta át, a másikat Hegedüs Sándor rendelkezésére bocsátotta, míg a harmadik — lényegében fogalmazványi — példányt a maga számára tartotta meg. A három példány közül ma csak egy eredetit ismerünk, Dárday Sándornak a maga részére megőrzött fogalmazványát. Ezt V. 2617-es jelzeten a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára őrzi. Dárday fogalmazványa alapján azonban az idők folyamán több — közgyűjteményeinkbe került — másolat is készült. Ezek a — számos kisebb mérvű szövegeltérést tartalmazó — másolatok kivétel nélkül annak a Dárday Sándor, Beöthy Zsolt és a Nemzeti Múzeum igazgatója, Szalay Imre részvételével Jókai második házasságáról folytatott, Márki-Zay Lajos országyűlési gyorsíró által lejegyzett beszélgetésnek a kapszán keletkezettek, amelyre 1913. ápr. 26-án a Nemzeti Múzeum igazgatósági szobájában került sor. A Beöthy Zsolttal és Szalay Imrével folytatott beszélgetés folyamán ugyanis Dárday sorra felolvasta a Jókai házassága kérdéseivel összefüggésben birtokában volt dokumentumokat, Jókai hozzá írt leveleit s az emlékirat szövegét is, így ez utóbbit teljes egészében tartalmazza a beszélgetés gyorsírói lejegyzése nyomán készült gépiratos másolat fogalmazványi, ill. tisztázati példánya, melyeket Bizalmas beszélgetések Jókai Mór második házasságáról a Nemzeti Múzeum igazgatósági szobájában 1913. április 26-án d. u. 5 óra körül címmel Fol. Hung. 1393-as jelzet alatt az OSzK Kézirattárában találhatunk. A Bizalmas beszélgetések . . . c. irat alapján a Dárday-féle emlékiratról még 1913. áprilisában további két, ezúttal már önálló s Dárday által hitelesítő záradékkal és aláírással ellátott másolat született (ezek egyikét l. ugyancsak az OSzK Kézirattárának Fol. Hung. 1393-as jelzetén, a másikat Bq 0910/135 jelzettel a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest-gyűjteménye őrzi), végül 1960-ban megmaradt gyorsírói szövegéből Márki-Zay Lajos diktálta írógépre az emlékirat legrissebb leiratát (l. V. — 3995/1/2 — jelzeten a PIM Kézirattárában).

Közlésünkben az emlékirat Dárdaytól való eredeti kéziratos fogalmazványi példányának szövegét követjük. Mindamellet nem hagyjuk figyelmen kívül, hogy e szöveg Beöthy Zsolt és Szalay Imre előtt történt felolvasása közben Dárday az emlékirat különböző szöveghelyeihez magyarázó, ill. kiegészítő megjegyzéseket fűzött, sőt elhangzottak ilyenek Beöthy Zsolt és Szalay Imre részéről is. Dárday megjegyzései nemegyszer olyan mozzanatokról tudósítanak, amelyeket az emlékirat megfogalmazásakor Dárday különböző szempontból mellőzött, elhallgatott. Éppen ezért az említett megjegyzések közül — beleértve Beöthy és Szalay megjegyzéseit is — azokat, amelyek Jókai házasságkötésének kérdésében Dárday emlékiratához képest kiegészítő adalékkal szolgálnak, a Bizalmas beszélgetések . . . c. irat — teljesebb — fogalmazványi példányára támaszkodva s ezt D₁-gyel jelölve, az emlékirat megfelelő szöveghelyéhez kapcsolva lábjegyzetben közöljük. Ezek után álljon itt Dárday emlékiratának szövege, amelyet a közlésre kerülő többi dokumentumhoz hasonlóan betűhíven adunk:

Emlékirat

Feszty Árpád és Nedeczky István¹ folyó évi sept. 14-én d. u. 4—5 óra közt felkerestek lakásomon közölve velem, hogy Jókai Mór nősülési szándéka komoly valóság, mert néhány órával ezelőtt Feszty Árpád ezíránt Jókaihoz komoly kérdést intézvén Jókai nemcsak megmáshatatlant elhatározásának, hanem ténynek nyilvánította, hogy Nagy Bella színművésznőt feleségül vette [1] s egyúttal átadta Feszty Árpádnak azon levelet, melyet elutazásával hátrahagyani szándékozott.²

¹ Nedeczky István (1831—1908): politikus, Deák Ferenc unokaöccse s politikájának egyik legfőbb támogatója. A szabadságharc idején huszárvezető. 1864-ben részt vett az Almássy Pál-féle összeesküvésben, amiért három évi börtönbüntetést szenvedett. 1869-től 1878-ig országyűlési képviselő. Jókai baráti köréhez tartozott.

² D₁: „A mondat felolvasása után Dárday a következő megjegyzést tette: „Tudnillik Feszty csak azt vette észre, hogy Jókai pakol.”

Feszty Árpád e levelet, melyben a vagyoni viszonyokra vonatkozó többféle rendelkezés foglaltatik³ előterjesztvén, arra kért fel a saját és Jókai Mór nevében, hogy azon ügyeknek rendezése végett Jókaival haladéktalanul érintkezésbe lépjek. Erre Nedeczky Istvánnal azonnal a szabadelvű körbe menve, itt Jókai azon kérdéssel fogadott: „Beszéltem e már Feszty Árpáddal?” Igenlő válaszmra Jókai kijelenté, hogy nősülése folytán leányának anyai jussát akarja kiadni, minek folytán a svábhegyi közös tulajdonkép bírt ingatlant⁴ ö 50,000 frtra értékelve, ennek 1/2 részét kifizeti s kötelezi magát, ha becsülő eljárás folytán azon birtok értéke többre becsültetnék, a többletet pótlólag fogja kiegyenlíteni, továbbá a közös tulajdont képezett balatonfüredi nyaraló vételárából fennmaradt eladási ár⁵ 1/2 részét is kiegyenlíti stb.

En közbeszólólag figyelmeztetém Jókait, hogy az ügyet itt nem rendezhetjük futólag, mert nősülése folytán új tényezőző lépven közben, szükségesnek tartom az egyezménynek közjegyzői felvételét, nehogy később a kellő jogi biztosítékok mellőzéséből perpatvar támadjon.

Jókai erre azt felelte: hogy ő közjegyzői intervencióba⁶ csak az esetben egyezik, ha az másnap folyamán effectuálható,⁷ mert ő az elutasását el nem halaszthatja, de különben sem tart attól, hogy zavarok keletkezhetnek, mert ő a maga vagyona felett is végrendekezési intézkedéseit már megtette egy Dr Weinmann Fülöp kir. közjegyzőnél deponált⁸ végrendeletben.⁹

Azon kijelentésemre, hogy miután Feszty Árpád információjá szerint is nincsen differenciáik kiegyenlítéséről szó és e szerint a becsülő eljárás szüksége sem forog fenn s ennél fogva az egyezménynek közjegyzői felvétele igen rövid idő alatt megtörténhetik, — Jókai arra kért fel, hogy másnap reggel 9—10 óra közt lakásán folytassuk a tárgyalást.

Sept. 15-én a mondott időben felkeresve Jókait a felveendő közjegyzői egyezmény tartalma iránt igen rövid tárgyalás után nemcsak barátságosan megegyeztünk, a mennyiben Jókai

³ Jókai Feszty Árpádnak szóló, dátum nélkül írt szóban fogó levele az Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattárában található (I. Leveléstár). Szövege a következő:

Kedves Árpád

En ma elutaztam Siciliába, hosszú időre.

Itt küldök Neked egy checket 1300 forintot, a mi Róának a háztartásra és Neked a házadósság törlesztésére való. Felveendő az Általános Takarékpénztárnál. Jóséfer [I] 8. szám alatt.

En a mai napon nőül vettem Nagy Bellát.

Nem azért, mert a nagy Galeotto öszszekergtetett bennünket (mer) hanem azért mert nagyon szeretem, s ő is nagyon szeret engem, mert megérdemli a becsülésemet, s hiszem hogy életem alkonyát boldoggá fogja tenni.

Megengedem, hogy hiba tölem újra kezdeni az életet, abban a korban, a melyben más tisztességes ember már csak a halálra gondol. En is gondoltam arra: tegnap előtt végrendeletet tettem közjegyző előtt (Dr. Weinmann Andrassy út 9. II em) melyben halálom esetére minden intézkedést megtettem. A birtokomat egészen és tehermentesen Róának és a leányának hagyományoztam azokon kívül kész pénzből, részvényekben és jó szerződésekben oly módon biztosítottam, hogy halálom után is egész életükre tisztességes jövedelmet élvezzenek[.]

A míg élek, kötelezem magamat Róának a háztartására évenként 3000 forintot fizetni, évnegyedes részletekben, azonkívül a tolettkiadásaira, a mennyit méltányosan tehetek, mint eddig.

A svábhegyi kiadásokra hagytam Krén Károlynál 200 forintot, a majoros, inas fizetését az Athenaeum pénztárnoka Tahy Gyula fogja rendszeren kiszolgáltatni, odakinn minden tartozást kifizettem.

A kőbányai váltótól egészen törlesztettem s Neked átadtam.

Ha valami sürgős kiadás fordulna elő, annak fedezésére felhatalmaztam Révai Mórt, a kinél követeléseim van nagyobb összegre.

A házadnál levő lakásomat továbbra is megtartom s a házadósság törlesztését magamra vállalom, a hogy szerződésünk diktálja.

Ha Siciliába megérkeztem, hollétemről tudósítani foglak.

Isten áldjon meg kedveseiddel együtt, én Titeket mindig szeretni foglak.

híved

Jókai Mór

Jókai leveléről — annak tartalmát megiehetősen pontatlanul idézve vissza — könyvében Feszty Árpádné is említést tesz. (L. FESZTYNÉ, 125.) Ugyanott, ill. az előző oldalon olvashatunk a levél átadásának körülményeiről is. Mint Fesztyné leírásából kitűnik, Jókai tulajdonképpen ezzel a Feszty Árpáddal csak később eljuttatni kívánt levéllel válaszolt Fesztynek Jókai házasságkötési szándékára vonatkozó kérdésére.

⁴ Jókai svábhegyi nyaralóját a hozzá tartozott mintegy három holdnyi területtel, melyet Jókai Laborfalvi Rózával közösen vásárolt az 1850-es évek első felében. A nyaraló a mai Széchenyi-hegyi Költő utca 19—21. sz. alatti villa.

⁵ Jókai 1889. febr. 9-én 13 ezer forintért eladta a Laborfalvi Rózával közösen épített s 1870-ben elkészült füredi nyaralóját. A nyaraló felét Jókai közvetlenül annak eladása előtt anyai örökségként Feszty Árpádnéra íratta. (L. LIPTÁK Gábor: Jókai Balatonfüreden. Veszprém, 1973. 20., ill. 39.) A villa eladási árának Fesztynek illető részét azonban Jókai második házasságáig nem fizette ki. Dárday szövegében a „vételáról fennmaradt eladási ár” kitétel nem tekinthető pontos meghatározásnak. Egyebek mellett erre utal, hogy a D.-ben Dárday a tényeknek megfelelően fogalmazva „a közös tulajdont képezett balatonfüredi villa eladási ára” fele részének kiegyenlítéséről beszél, s nem tesz említést vételáróról.

⁶ beavatkozásba

⁷ végrehajtható

⁸ letétbe helyezett

⁹ Jókai e végrendeletét — melynek tartalmáról a 2. sz. jegyzetben közölt levél tájékoztat — később visszavonta, s egy 1900. júl. 30-án tett újabb végrendekezését (I. erre Jókai Váli Marihus másnap, júl. 31-én írt levelét, OZSK Kézirattár, Leveléstár) követően 1903. febr. 20-án kelt végleges végrendeletében egyetlen és kizárólagos örökösévé Nagy Bellát tette meg. Ez utóbbi végrendelet szövegét I. VÜ 1904. máj. 15. 20. sz. 344. l.

hozzájárult ahhoz, hogy a svábhegyi ingatlan értékét 50000 frt. helyett 55,000 frttal vegyük számba,¹⁰ — hanem a bfüredi nyaraló eladási árából és a boldogult neje ékszereinek értékesítéséből¹¹ fennforgó igénynek kiegyenlítésére a svábhegyi ingatlanra bekebelezendő s általam proponált 10,000 frtnyi követelést Jókai önmaga 12,000 frtra emelte, annak kijelentésével, hogy hiszen ezzel csak leányomnak a saját birtoka lesz terhelve, mert a svábhegyi ingatlan végrendeletileg neki testáltam, megbíztam, hogy ezt meg is mondhatom, valamint annak kijelentésére is felkért, hogy a Feszty Árpád tulajdonát képező házban bírt lakását¹² csak a maga részére kívánja igénybe venni, leendő feleségével tehát ott lakni nem szándékozik, hanem vele szerény lakásban fog meghúzódni és jelenlegi lakását csak műhelyül és repräsentatio célra fogja használni. Végül arra kért fel, hogy Feszty Masa részére az ő édesanyja tehát az unokájának szépanyja által viselt jegygyűrűt és egy tokban lévő arany emlékérmét, mint emléktárgyakat adják át.¹³

A fenti egyezmény, kijelentések és üzenetek közlése végett Feszty Árpád lakásába érkezve, ott voltak még Nedeczky István és Hegedűs Loránt is.

Jókai nemeselelkűsége és az emléktárgyak átadása mindnyájunkat meghatott, de azon kérdésre, hogy megtörtént-e már az esküvő, feleletet nem adhattam, — mert arról Jókai egy szóval sem tett említést. Mindazonáltal lehetetlenségnek nyilvánítottam, hogy az titokban megtörténhetett volna, mire Hegedűs Loránt arra kért fel, hogy tartóztassam vissza Jókait a közjegyzőhöz való meneteltől, míg ő édesatyját Hegedűs Sándort elhozhatja, aki talán még Jókait szándékától eltérítheti.

Ezután visszatérve Jókaihoz huzamosabb idő után kértem várja be Hegedűs Sándort, ki meg akarja kísérelni, hogy őt nőülési szándékától eltérítse. Jókai erre szokatlan hévvel tiltakozott az ellen, hogy bárki is beleavatkozzék és felhívott, hogy azonnal induljunk el Dr Weinmann Fülöp közjegyzőhöz.

Útra kelve Jókaival a lépcsőházban talált unokáját csókokkal halmozta és e pillanatban érte Hegedűs Sándor és Hegedűs Loránt.

Jókai ekkor is hévvel tiltakozott minden beavatkozás ellen, de Hegedűs Sándor jogot formált ahhoz nemcsak, mint családtag, — hanem a nemzet nevében is hathatós szóval kérte: hogy dicső múltját és jövő nagyságát ne csorbítsa egy meggondolatlan kalanddal, a mely egyúttal sérthető családjára és agg koránál fogva phisikailag mulhatlanul végzetes phisikai következményű lehet saját személyére. E kéréshez járult könnyes szemekkel Hegedűs Loránt és hangos zokogásban törvén ki nemcsak az udvarban játszadozó unokája, hanem az egybegyűlt háznépe is, — a végtelen szeretetnek e megható jelenségei és a lángoló szavakban kifejezett ésszerűségnek ellentmondást nem tűrő követelményeinek hatása alatt Jókai szótalanul visszafordulva lassú, nehéz léptekkel tért vissza lakásába,¹⁴ hova Hegedűs Sándor a család tagjait egybegyűjtve, Jókai kijelenté, hogy nőülési szándékáról lemond.

Ezután rövid időközben felkért engem Hegedűs Sándor Jókaival egyetemben, hogy a Jókai részéről Nagy Bella színművésznohöz intézett lemondólevelét átadását magamra vállaljam.¹⁵ A levél megírása után Jókai Hegedűs Sándort és engem ölelve megköszönte, hogy a józan ész

¹⁰ Jókai alább közlésre kerülő „ellenmemorandum”-ából tudjuk, hogy a Jókai által Feszty né részére anyai örökség címén kifizetendő összegeket vagyon-, ill. értékbecslés alapján Dárday állapította meg. Az OSzK Kézirattárában a Fol. Hung. 1393-as jelzeten őrzött dokumentumok közt Dárday egy autográf ceruzairású feljegyzése található, mely nyilvánvalóan Dárday szóban forgó becsli eljárása során keletkezett. E feljegyzésben a „Svábhegyi nyaraló szállóval” 60 ezer forint értékkel szerepel. Valószínűnek látszik, hogy ezt az összeget Jókai túlzottnak találta, s az általa meghatározott 50 ezer, ill. a Dárday által becsült 60 ezer forint középarányosaként így alakult ki az 55 ezer forintos becsár.

¹¹ Labórfalvi Róza ékszereinek eladására vonatkozóan nincsenek közelebbi adataink. Az ékszerek értékét illetően azonban tájékoztat bennünket Dárdaynak az előbbi jegyzetben említett feljegyzése. Ebben Dárday az ékszereket 7 ezer forintra értékelte. Azonos értékkel említi az ékszereket Jókai is Váli Marihoz 1900 májusában írt levelében. (L. VÁLI M., 405.)

¹² Jókai Feszty Árpád Bajza utca 19. sz. alatti egy emeletes — egyébként a Feszty Árpád és Jókai Róza házasságkötését követő évben, 1899-ben Jókai által a fiatal pár részére épített — villájának emeleti lakását lakta, amelyért évi 1000 forintot fizetett Fesztyéknek. Ez utóbbira I. Dárdaynak a 10. sz. jegyzetben említett feljegyzését.

¹³ A jegygyűrűvel kapcsolatban I. Hegedűs Sándorné Jókai Jolán Váli Marihoz írt 1899. szept. 16-i levelét. (VÁLI M., 392.) A szövégelyhez a D₁-ben Dárday a következőt fűzte: „Olyan scéna volt Hegedűs Sándorné és Feszty né Róza között, hogy azt szinte el sem tudja képzelni az ember.”

¹⁴ A D₁-ben Dárday e ponton megszakította felolvasását, s a következőket mondta: „Megjegyzem, hogy emlékiratomban nem vettem fel egy jelenetet. Tudniillik itt a lépcsőházban íj. Hegedűs Sándor könnyes szemekkel így szólt Jókaihoz: »Móricz bátyám, mi lesz a te szobroddal?« Erre Jókai, mint egy diák, sőt szűkült tölgy megtörve, szótlanul megfordult és lassú, nehéz léptekkel visszament lakásába.” Beöthy ama megjegyzése után, hogy a jelenet mennyire jellemző Jókaira, Dárday még hozzáfűzte az előbbiekhöz: „Mondom, az emlékiratba én ezt a szobor-históriát nem vettem be, de nektek itt elmondom, mert tényleg nagyon jellemző.”

¹⁵ Jókai Nagy Bellához írt lemondólevele nem maradt ránk. A levelet kívül Jókai még egy 10 ezer forintra szóló csekket is küldött Nagy Bellának. L. erre Jókai Mórné Nagy Bella emlékiratának vonatkozó helyét (NAGY Bella, 364—365.). A csekkről a D₁-ben felolvasását e ponton megszakítva Dárday is említett tesz: „Nota benne megjegyzem, hogy ebbe a levélbe tette Jókai a 10 000 forintra szóló csekket, mint kielégítést. Én erről sem tettem itt megjegyzést, mert ez mellékes dolog.” L. még alább a 18. és a 28. sz. jegyzetet.

úttára tereltük és Jókai megkért, hogy a leány válaszát vele tudassam. Hegedűs Sándor és Loránt távozása után a Feszty Árpád lakásában időző Nedeczky Istvánt felkértük, hogy a míg megbízatásomban eljárók, Jókaihoz menjen, nehogy felindulásában baj érje és Nedeczky István előadása szerint őt is ölelve fogadta, kijelentvén, hogy már most belátja szándéka helytelen-ségét és köszöni, hogy attól eltérítették.

Feszty Árpád és neje azonban kijelenték, hogy nem bíznak Jókai elhatározásának állhatatos-ságában, mert legközelebb ismét követni fogja beteges szenvedélyét és szót nélkül fog távozni s szökni ép úgy, a mint ez alkalommal levélbe foglalt búcsú mellett készült távozni.

Ezek után felkeresvén Nagy Bella színművésznőt Szonydy utca 19. sz. a. lévő lakásában a levél átvétele önként érthetőleg drámai jelenetek közt folyt le a melyeknek csillapítására nem szolgált azon megjegyzésem, hogy nem érthetem meg egy 75 éves aggastyán iránti szenvedélyes szerelemnek ily drámai kifakadásait. Kértem a nemzet e nagy férfianak kíméletét, ki apai szeretettel és támogatással fogja őt ezentúl is művészi pályáján kísérni, ha lemond arról, hogy őt köznevelés tárgyává teszi. A vulkánikus eruptiók után jőzön választ kérve, Nagy Bella színművésznő íróasztalához ült s a mint színpadon szokás hangosan elmondott szöveggel néhány sorból álló levelet írt, melyet nyílt borítékkal adott át.¹⁶ A levél tartalma csak abból állott, hogy meg fogja tartani, amit 3 héttel ezelőtt fogadott és ezt nagy emphasisal¹⁷ ismét-ten hangoztatta, a nélkül, hogy én annak értelme iránt kérdést tettem volna sejtven, hogy azalatt holmi öngyilkossági fenyegetődzés lappang, mert szavamra fogadtatá, hogy a levelet Jókainak át fogom adni. Én azonban részemről a házasságról való lemondása iránt kívánva nyilatkozatot¹⁸ [Nagy Bella] az előzményekkel és a művésznő jelenlévő édesanyjának szitkozódásaival feltűnő ellentétben álló jőzön higgadsággal kijelenté: hogy azonnal kész lemondani, ha Jókai személyesen kifejezi előtte megváltoztatott szándékát s egyúttal biztosított, hogy semminemű scénával nem fog izgalmat kelteni.¹⁹

Ezzel távoztam annak kijelentésével, hogy teljesen alaptalan azon feltevés, mintha Jókai nem lenne ura önelhatározásainak és bárminemű kényszer hatása alatt állana.²⁰

Mielőtt Jókainak a fentebb említett nyílt levelet és üzenetet átadtam volna, betérve Feszty Árpádhoz, hol Nedeczky István is jelen volt, közöltem velük a fentebbi tényállást. Feszty Árpád és neje ismételen kifejezték abbéli erős hitüket, hogy Jókait csak erőszakkal lehetne attól visszatartani, hogy azon nővel többé érintkezésbe ne lépjen.²¹ Ez ha ma nem, holnap fog bekövetkezni s akkor minden erős elhatározása véget ért. A kényszereszközök alkalmazását mindannyian kizártnak tekintvén, Fesztyék eltekintve a netalán bekövetkezhető catastropha-tól a gyűlölség odiumát sem lennének hajlandók magukra vállalni. Nedeczky István és én nem osztozhattuk Fesztyék azon véleményét, hogy Jókai elhatározása nem szilárd s végül mindannyian azon nézetben voltunk, hogy jobb ha Jókai a mai elhatározásának még élénk behatása alatt és jelenlétem mellett közli a házasságról való lemondását, mintha legközelebb egyedül menve a művésznőhöz, akadálytalanul fog mai elhatározásától eltérítettetni.

Feszty ezután Jókaihoz menve jelenté²² neki, hogy én üzenettel visszatérvén, de annak át-vétele előtt ő a maga részéről kijelenteni óhajtja előtte, hogy tegyen, amit akar és vegye tudomásul, hogy bármikor baj érje gyermeki szeretetükre és támaszukra mindenkor számíthat.²³ Az ezután következett levél és üzenet átadásakor Jókai azonnal késznek nyilatkozott a házasságról való lemondását személyesen kifejezni és kijelentésemre: hogy egyedül nem hagyom menni, vele pedig csak az esetben megyek, ha férfiasan el van határozva, hogy lemondását fenntartja, Jókai azt felelte, hogy hiszen azért megyünk oda s nyomban el is indultunk.

Megjelenvén Nagy Bella színművésznőnél, ott találtuk Dr Sebestyén²⁴ ügyvéd urat, kit a művésznő nekem bemutatott. Jókai kezét csókolt a művésznőnek, a ki kimért hidegséggel,

¹⁶ Nagy Bella kérdéses levele ugyancsak nem maradt ránk.

¹⁷ hévvel

¹⁸ A D₁-ben rövid párbeszéd töri meg Dárday felolvasását e helyen: Beöthy: „A csököket ő hogy fogadta?” — Dárday: „Féltette.” — Szalay: „Úgy hallottam Hegedűs Sándornak visszaadta azzal, hogy »Azt gondolja, hogy én 10 000 forintért eladó vagyok? Itt van, tartsa meg magának.«” (Szalay szavai törölve.)

¹⁹ A D₁-ben Dárday a következőket fűzi a helyhez: „Az emlékiratnak az a passzusa, hogy Nagy Bella megígérte, hogy semmiféle scénával nem fog izgalmat kelteni, arra vonatkozik, hogy én előzőleg megígértem a művésznőnek, hogy elhozom Jókait, ha biztosít arról, hogy nem fog komédiát csinálni. De ezt csak úgy röviden vettem be.” (Tl. az emlékiratba. — L. J.)

²⁰ Dárday a D₁-ben a mondattal kapcsolatban megjegyzi: „Mert engem is az őregasszony azért átkozott, hogy azt mondta, hogy én a kormány megbízásából járok el, azt ők nagyon jól tudják.”

²¹ Az erőszakkal való visszatartás módjaként Fesztyék körében eleve Jókainak elmeháborodottá, beszámíthatatlanná nyilvánítása merült fel. Mint Fesztyé visszaemlékezéseiből tudjuk, Fesztyék e gondolat jegyében különböző idegrovosokkal — Conrad, Laufenauer Károly, Ranschburg Pál — már korábban, a visszaemlékezésekből kikövetkeztethetően kb. augusztus végétől, figyeltették Jókait. (L. FESZTYNÉ, 120—123.)

²² A D₁-ben Dárday itt közbeveti: „— mert ez is nagy komédiás —”

²³ Beöthy a D₁-ben a következőt fűzi a mondathoz: „Komédia. Ezt már ismerjük.”

²⁴ Sebestyén József

szótalanul fogadta. Én jelezvén jövetelünk célját ezután Jókai remegő hangon fejezte ki, hogy megrendült egészségi állapota és agg koránál fogva nem kötheti egy fiatal lénynek sorsát magához. De apai szeretettel fog iránta viseltetni és apai szeretettel kíván felőle gondoskodni. —

Nagy Bella erre „méltóságos úr” megszólítás mellett az iránt kért nyilatkozatot, hogy ő csábította avagy készítette-e a házasságra, avagy nem-e csak az ő kérelmének engedett? Jókai erre azt felelte: „Úgy van, az én kívánságom volt.” Erre a művész azt felelte: „Tegnap óta ön méltóságos uram, csak egy éjszakával lett öregebb!” és elfojtott indulattal folytatta: „Őn tudja, hogy köztünk soha anyagi kérdések nem merültek fel, és én tudom, hogy revolverezés eredménye az, hogy az esküvő előtti napon változtatta meg elhatározását; de jól van, az én szívem hideg lett és lemondok!” Ezzel zokogásba tört ki, mialatt Jókai a művésznek karját simogatva és kezét csókolva²⁵ hirtelen felállott és felém fordulva azt mondá: „Kedves barátom! Feszty nálam volt és azt mondta, hogy én szabadon kövessem szívem hajlamát, — én nem tehetek egyebet és holnap megesküszünk. — Mondjad ezt nekik” s ezzel kezét nyújtva mondá: „Isten veled!”

A művész édesanyja erre Jókai lábához borulva csókolta kezét, míg a művész elfojtva zokogott. —

Én Jókai kezét tartva mondám: „Móricz! Te már is beteg vagy. Az akaratérőnek ily teljes fogyatkozása azt mutatja, hogy beteg vagy! Jöjj most velem!” De Jókai elfordult és kimerülten egy pamlagra dőlt, — beszédemre és kérésemre többé nem válaszolt és csak intéssel fejezte ki, hogy többé nem kapacitálható!²⁶

Elbűcsúzva a jelenlévőktől és a még zokogó művésznőtől, távoztam és közöltem Fesztyékkel a beállott fordulatot. Ezt azonban ők különben is csak idő kérdésének tekintvén, újból biztosítottak, hogy csakis hatósági interventióval lehetne a dolgok folyását meggátolni, de annak igénybe vételére ők nem hajlandók.

Nedeczky Istvánnal ezek után hazatérve, rövid időköz után egy hordár hozott Jókaitól nekem egy levelet, melyben arra kért, hogy a reggel folyamán stipulált²⁷ közjegyzői egyezményt foganatosítsam s egyúttal kért, hogy többé ne kínozzuk újbóli eltérítési kísérletekkel.²⁸ Válaszként megírtam Jókainak, hogy délután 5 órakor a közjegyzői egyezmény aláírása céljából érte[] fogok jönni²⁹ és elmenve Dr Weinmann Filöp kir. közjegyzői irodájába a közjegyző helyettesével felvettem a stipulált okmányt.³⁰

Fentebb jelzett időben felkeresvén Jókait a művész Szondy utcai lakásában a szükséges okmányok átvétele végett vele a Bajza utcai lakásba indultunk, miközben Jókai közölte

²⁵ A D₁-ben Dárday a helynél megszakítva felolvasását ezt mondja: „Mert megjegyzem, hogy mikor első alkalommal ott jártam, akkor a művész nagyon is pongyolában volt, de mikor Jókaival odamentünk, akkor egy igéző sűrűség volt rajta, amiből szép karjai kilátszottak.”

²⁶ A Nagy Bella lakásában lejátszódtott különböző jelenetekre I. még Nagy Bella emlékiratának idevágó részét (NAGY Bella, 364—365).

²⁷ kikötött, feltételül szabott

²⁸ Jókai szóban forgó levelét I. OSzK Fol. Hung. 1393 jelzet alatt.

A levél szövege az alábbi:

Kedves Barátom
Alea jacta est. Lehetetlen egy életet tönkre tennem. A kielégítési módszer nagyon rosszul vált be. Mennem kell a megkezdett úton.

A leányom örökségi kielégítése ügyét hajtsd végre. A 25 ezer forintos checket s az Árpád váltóját megtaláld az íróasztalom fiókjában, vagy a Wertheim kasszámban. Mindent aláírok, ha kell in bianco.

Ne tegyetek több kísérletet azzal csak engemet kínoznátok agyon

Isten velünk

híved
Jókai Mór

99 15
IX

[Címzés:]

Méltóságos
Dárday Sándor urnak
baráti tisztelettel

Sürgős

Budapesten
Állami Számvevőszék
Zöld fa utca 22

A levélhez a D₁-ben Dárday a következő megjegyzést fűzi: „Erről a levélről én emlékiratomban nem tettem említést, mert Nagy Bella akkor már nevévé lett Jókainak. Az, hogy a kielégítési módszer nagyon rosszul vált be, arra vonatkozik, hogy Jókai egy 10 000 forintról szóló csekket ajánlott fel a művésznőnek. Ezt az adatot én emlékiratomban nem akartam felvenni.” (Jókai levele s Dárday kommentárja a D₁-ben megelőzi Dárday emlékiratának szövegét.)

²⁹ Dárday Jókaihoz írt válaszelevelét nem ismerjük.

³⁰ A D₁-ben Dárday ezt fűzi a mondathoz: „Ide nem tartozó dolog, hogy én előbb a közjegyző helyettesével megszövegettem az okmányt és csak azután mentünk Jókaival együtt [a] közjegyzői irodába.”

velem Fesztyék búcsúleveleit³¹ és egyúttal tudatta, hogy a szükséges okmányok egy részét nekem címzett levélbe zárva átküldte Feszty Árpádnak.³²

E levél átvételére betérvén Feszty Árpádhoz, ott találtam Fenyő Sándor szerkesztőt,³³ Bródy Sándor hírlapíró és Dr Demjanovich³⁴ házi orvost. Ezekkel tanácskozások folytak az esetleges hatósági interventió módja iránt és Dr Demjanovich határozottan azt állítva, hogy a szexuális erotómánia folytán beálló »paralísis« aggkori elmebetegség jelenségei fennforogván, ő mint orvos teljes megnyugvással hajlandó a hatósági interventióknak igénybe vételére.³⁵ Erre felvilágosítván őt, hogy ezt mint orvos nem teheti és csak a család lenne arra jogosítva kielégítő orvosi bizonylatok alapján, — ezzel annak megkísérlését megakadályoztam és egyik lehetőségnek azt is megjelöltem, hogy a házasság kihirdetése folytán a polgármesteri hivatalnál is orvosi bizonylatok alapján lehetne interveniálni és óvást emelni a házasság kötése ellen, de ezt is csak a legközelebbi családtagok tehetnék sikerrel. Feszty Árpád erre kijelenté, hogy az összes anyakönyvi hivataloknál eszközölt nyomozás szerint a kihirdetés nem történt meg, — amire kételeimet [!] fejeztem ki, mert Nagy Bella művésznő állítása szerint a házasság a polgármesteri hivatalnál már be van jelentve s erre alapította velem szemben a meggyalázás sérelmét.³⁶

Az idő rövidsége folytán nem lévén lehetséges ennek constatalása és a hatóságnál leendő közbelépést mindannyian perhorrescálván,³⁷ — ezek után Feszty Árpádtól átveve Jókai levelét, — felkerestem a lakásán várakozó Jókait, kivel a közjegyzőhöz menve, ott a már fentebb

³¹ A D.-ben „búcsúlevelét”. Fesztyék kérdéses levelei (ill. levele) nem maradt ránk. Ránk maradt viszont Jókainak Fesztyékhez írt válasza (l. OSzK Kézirattár, Levelestár), melynek szövegét itt közöljük:

Kedves Leányom
Kedves Fiam

Mindig a szívem martyrja voltam, most is az vagyok. A fátum úgy hozta, hogy hozzá nőjön a szívemhez egy szegény nyomorult teremtés, a kit nem vagyok képes megölni. Az állambölcsék nem értik ezt meg; de Ti megfogjátok érteni. Ha szenvedni kell, inkább én szenvedjek.

Kedves Leányom, Te azt írtad nekem, hogy a míg boldog leszek, addig nem fogsz látni, én pedig azt kívánom Neked, hogy sokáig boldognak lássalak. Anyai örökségedet úgy fogom kiadni, a hogy Ti kívánjátok. Előlegképen átadok Dárday barátunknak egy 25 000, huszonezter forintrol szóló checket a Belvárosi takarékpénztárhoz, a többit később is elrendezhetjük, egészen a Ti kívánságotok szerint. Te és Árpád igazán szereteljesen [!] viselkedtetek ebben az én nehéz életfordulómban, a miért az Isten meg fog Benneteket áldani: a világ véleményével nem törődöm.

A kedves drága Máriánkat örökké imáimba foglalom: róla gondoskodni soha meg nem szűnök.

Régen lehetett az, mikor sírtam, ma van a napja[.]

Isten áldjon meg Mindnyájatokat

1899 Sept 15.

Szerető apátok
Jókai Mór

³² Jókai Dárdayhoz intézett újabb levele Fol. Hung. 1393 jelzet alatt ugyancsak az OSzK Kézirattárába n található. Szövege a következő:

Kedves Sándorom

Most már az idő rövidsége miatt nem tehetünk egyebet, minthogy Te Neked átadom a 25 ezer forintos checket és Árpád 6000 forintos váltóját, a 12 ezer forintrol szóló kötelezvényt majd küldd utánam Nápolyba, a honnan Neked írni fogok. Az egységünket aztán majd hitelesíthetjük, ha egyszer visszakérülök a hazámba, a mit remélek. De itt már megfojt a levegő, menekülnöm kell.

Hogy a szívem tette miatt ki fognak nevetni, azzal nem törődöm, már úgy is át estem rajta. Hiszen ötven esztendővel ez előtt is megköveztek azért, hogy a szívem hajlamát követtem, s a sors nekem adott igazat. Bizom az Istenben. Ha én ezt a szegény leányt megölném (pedig vagy physice vagy moraliter megölném) akkor volnék igazán elkárhoztatva az én legfőbb bíráim, a saját lelkiismeretem által.

Áldjon meg az Isten Téged és szeretedet [!]

Bp 1899 Sept 15

Szerető barátod
Jókai Mór

[Címzés:]

Méltóságos
Dárday Sándor úrnak
barátilag
Becses értékpapirokkal
31 000 forint értékben

Helyben

³³ Fenyő Sándor (1864—1930): az 1891-ben indult Magyar Hírlap egyik megalapítója, 1897-től a lap felelős szerkesztője.

³⁴ Demjanovich Emil

³⁵ A D.-ben e helynél Dárday elmondja, hogy Demjanovich szerint a szexuális erotomániának az Öreg ember nem vén ember c. regényben is vannak jelei.

³⁶ Jókai és Nagy Bella egybekelési szándékát valóban nem hirdették ki, mivel Jókaiék ez alól dispencziót, felmentést nyertek. L. erre alább Jókai „ellenmemorandum”-át. A dispenczióról a D.-ben a szöveghelyhez fűzött kommentárjában már Dárday is említést tesz: „A művésznő tehát azt mondta, hogy már be van a házasság jelentve. Fesztyék az anyakönyvi hivatalban jártak, Jókai pedig dispencziót kért a polgármesteri hivatalban. Erről Fesztyék nem tudtak.”

³⁷ elvetvén

részletezett közjegyzői egyezményi okmányt Jókai aláírta s ezután elkísértem a művésznő lakásáig. Innen Feszty Árpádhoz menve ott találtam Nedeczky Istvánt és később Hegedűs Sándort is ki megérkezvén informálta magát a történetek felől.

Hegedűs Sándor helyeselte a hatósági intervenciótól való tartózkodást, azzal a kijelentéssel: hogy ha nem Jókairól lenne szó, habozás nélkül gondnokság alá helyezést tanácsolna, — de egy Jókait nem lehet ezen szerelmi kalandért a világ előtt beszámíthatatlansággal vádolni.

Feszty Árpád pedig közölte, hogy egy biztos ember által kísérteti Jókait egész útján, hogy az esetben, ha bárhol a házi orvos és az orvosi szaktekintélyek által vélt »paralísis« aggkori elmeengyeség folytán baj érne,³⁸ azonnal tudomást nyerjen a felől és akkor a készen tartott orvosi bizonylat alapján a netalán szükséges hatósági intervenció iránt a szükséges intézkedések megtehetőek legyenek.³⁹

Az anyagi kérdések tekintetében Hegedűs Sándor utalt azon erkölcsi felelősségére, mely őt terheli a nemzeti adományként gyűjtött összegnek megóvása tekintetében.⁴⁰ Ennek folytán közöltem vele, hogy Jókai a leányát Feszty Rózát illető anyagi örökség kiadása fejében 25.000 frtról szóló utalványt állított ki, — de arról, hogy azon felül a nevezett pénzintézetből vett-e fel valamely összeget, tudomásunk nincsen.

Közöltem vele továbbá, hogy Jókai a nekem tett nyilatkozata szerint a Sváb-hegyi ingatlan birtokát végrendeletileg leánya Feszty Róza részére testálta, a Dr Weinmann Fülöp kir közjegyzőnél deponált végrendeletében. —

Nevezett közjegyző helyettese kérdésemre igazolta is, hogy Jókai néhány nap előtt nála egy magánvégrendeletet deponált, a melynek tartalmáról természetesen tudomással nem bírhat. —

Hegedűs Sándor ezek után felkért, hogy a dolgok lefolyásáról egy emlékiratot szerkeszténék, melyet mindannyian aláírva, bizonyosságul szolgáljon az érhető felelősség elhárítására. Ezen emlékiratot megírva, a mai napon előterjesztettem az aláírtaknak.

Budapest 1899 évi Sept. 19én

Dárday Sándor
Nedeczky István
Feszty Árpád
Hegedűs Sándor
Dr Demjanovich
Fenyő Sándor
Bródy Sándor

Dárday emlékirata, magától értetődően, Jókai tudta nélkül készült. Az emlékirat aláírói s mindazok, akiknek tudomásuk volt az emlékirat megszövegezéséről, aligha akarhatták, hogy az emlékirat ténye Jókai tudomására jusson. Közel két évvel házasságkötése után Jókai mégis az emlékirat egyik aláírójától, mégpedig Feszty Árpádtól értesült az emlékirat létezéséről. 1901 későtavaszan Feszty egy Jókaihoz írt, azóta elveszett s ma csupán Váli Mari tartalom-összefoglalása (I. Vári M., 432—433. l.) alapján ismeretes levelében tett említést az emlékiratról, elmondva, hogy az három példányban három különböző helyen van letéve. Az emlékiratról kapott híradás nagy felháborodást váltott ki Jókaiából. Jókai felháborodását csak fokozhatta az, hogy levelében Feszty az emlékirat tartalmát oly módon aposztrofálta, mintha az emlékirat Jókai házasságkötésének időpontjára nézve Jókai elmeállapotának beszámíthatatlanságát tanúsítaná, s így az emlékirat Jókai halála után jogalapot szolgáltathatna Jókai házassága érvénytelenségének kimondásához, illetőleg Nagy Bellának Jókai nevétől való megfosztásához. Érthető hát, hogy Jókai nyomban Feszty levelének vétele után lépéseket tett annak érdekében, hogy megismerje az emlékirat szövegét. E lépések elsőjeként Jókai jún. 15-én egyidejűleg táviratban s levelében sűrűsben Pestre kérte a Hathalmon lakó Ihsz Lajos, Károly bátyja Etelka nevű lányának férjét, ill. ennek akadályoztatása esetére Váli Marit, hogy vele beszélje meg a feendőket. (Az Ihsz Lajoshoz küldött levelet I. OSZK Kézirattár Fond V/700/2. A táviratot I. Váli M., 431. l.) Jókai hívására nyomban másnap Ihsz Lajos is és Váli Mari is feljött Pestre, akiket Jókai Sváb-hegyi villájában fogadott. Miután itt közvetlenül érkezésük után Jókai megismertette velük Feszty levelének tartalmát, s tanácsukat kérte az emlékirat meg-

³⁸ A D₁-ben e ponton Dárday közbeveti: „— t. i. Demjanovics azt állította, hogy utközben ki fog törni rajta —”.

³⁹ Jókai „biztos ember”, azaz házidetektívvel történő kísértetésének gondolata Jókai házasságkötése esetére nem a házasságkötést megelőző estén, hanem már a 21. sz. jegyzetben említett idegorvosi megfigyelések idején megfogalmazódott. Fesztyné visszaemlékezései szerint a gondolat Laufenauer Károlytól, ill. Ranschburg Páltól származik. (L. FESZTYNÉ, 123).

⁴⁰ E szöveghelyén a D₁-ben Dárday közbeveti: „Mert ez állítólag úgy lett gyűjtve, hogy az összeg azután nemzeti célra lesz fordítandó. Így mondták nekem.” A kérdésre s Hegedűs Sándor tényleges szerepére I. alább Jókai „ellenmemorandum”-át.

szerzésére vonatkozóan, Váli Mari javaslatára Jókai telefonon magához hívatta Eötvös Károlyt annak reményében, hogy ő mint ügyvéd előteremti majd az emlékirat egyik példányát. Eötvös Károly Jókai Iház Lajos által telefonon továbbított üzenete nyomán azonnal felkocsizott a Sváb-hegyre, s készségesen megígérte Jókainak az emlékirat megszerzését. Váli Mari és Iház Lajos Jókaival együtt megnyugtatta Eötvös Károlytól egy napi Sváb-hegyi időzés után visszautaztak Hathalomra. (Szóban forgó pesti látogatásukra s annak a fentiekben érintett részleteire l. Váli M., 431—433. és 437—439. l.) Eötvös Károly azonban, jóllehet azt ígérte, rövid időn belül megszerzi az emlékiratot, sem az emlékirattal, sem egyébként nem jelentkezett Jókainál. Júl. 5-én Váli Marinak írva, ennek jún. 26-i érdeklődésére (l. az OSzK Kézirattárában Fond V/447/24 jelzet alatti levelét) válaszolva Jókai nem is mulasztotta el, hogy e fölötti csalódásának kifejezést adjon: „Az Általad említett jó barátunk azt ígérte, hogy három nap múlva meglátogat bennünket, azóta már három hét elmúlt, s még nem volt szerencsénk hozzá” — írta Jókai levelében (l. OSzK Kézirattár Levelestár és Váli M., 446. l.) Júl. 20-án kelt válaszában (l. OSzK Kézirattár, Fond V/447/25 és Váli M., 446—448. l.) Jókai idézett mondatára reflektálva Váli Mari észrevehetően igyekezett megnyugtani Jókait, mondván: „Az *ígért* »három nap« valószínűleg azért növekszik hetekké, mert azokat a bizonyos iratokat olyan hétféjű sárkányok őrizhetik, a mikkel *nem egy könnyen* lehet elbánni . . .”, de Jókai nem várt tovább Eötvös Károly intézkedésére, hanem érintkezésbe lépett régi ügyvédjével, Sebestyén Józseffel, megbízva őt, hogy járjon el ügyében.⁴¹ És Sebestyén József alig egy nap alatt előteremtette Jókai számára az emlékiratot. Mégpedig rendkívül egyszerű módon. Sebestyén egyenesen Dárdayhoz fordult, de ezt megelőzően Dárdaynak címezve az alábbi levelet íratta Jókaival:

Kedves Barátom.

September 16ikán lesz két éve, hogy szeretett nőmmel házasságra [!] léptem[.] Ez idő alatt, mint mindenki tudja és látja, Istennek hála, a legjobb egészségben, békében és boldogságban élek és munkálkodom. Nem törődöm Fesztyné méltatlan haragjával, miután tudom, hogy a legtöbb jótétemény következménye a hátatlanság, sem némely rokonom okatlan gyűlölködésével, haragjával, minthogy az emberi érdekeket s gyűlöletük kűfforrását ismerem. A boldogság, melyet a sors osztályrészemül juttatott, bőven kárpótol ezekért.

Az idő is bebizonyította, hogy én cselekedtem helyesen, a midőn szívemre hallgatva, s nem törődve a jónak látszani akaró rokonaimmal, nélkül vettem azt, a kit magamhoz a legméltóbbnak tartottam.

Mindezt elmondanom nem lenne szükséges s különösen nem Te Előtted, ki boldog új otthonomban is felkerestél már nehányszor. De még is kénytelen vagyok vele most, a midőn Hozzád fordulok[.]

A napokban ugyanis egy kínos fölfedezésre jutottam[.]

Én mindig teljes joggal hittem és hiszem, hogy a Fesztynének adott nagy pénzüsszeggel 86 ezer koronával, a mibe nincsen beszámítva az a 22 ezer korona, a mit Fesztyné évek során át kölcsönöztem, s miket ő soha meg nem fizetett, s melyet a Te közbenjárásod folytán adtam, s nélkül hogy erre kötelezve lettem volna, minden ügyemet a legnagyobbelkűbben intéztem el. S most még is arrol értesít engem Feszty Árpád, hogy a rokonok és jóbarátok a házasságom megkötését megelőző időben egy jegyzőkönyvet vettek fel rólam, s ezt 3 példányban kiállítva különböző helyeken őriztetik. Minthogy pedig legelső sorban Te voltál az, a ki Feszttyék érdekében annyit fáradoztál nálam, bizonyosra veszem, hogy egy ily jegyzőkönyv a Te birtokodban van.

Ezen jegyzőkönyv tartalmáról nekem okvetlenül értesülnöm kell! Mert súlyt fektetek arra, hogy akkori tudatos, megfontolt elhatározásomról az utókor, ha esetleg Fesztyné részéről értesítetik, ez ne történjék egyoldalúan és ne emlékem rovására. Mert nem engedhetem meg sem Fesztynének, sem senki másnak, hogy házasságom megkötése alkalmával akár cselekedeteimet, akár benső életemre vonatkozó dolgokat, tudtom s beleegyezésem nélkül, jegyzőkönyvbé megörökítsenek s különösen úgy nem, hogy én annak valóságáról meg ne győződhessenem.

Hozzád fordulok tehát első sorban, mint olyan emberhez, a kit a barátság jogánál fogva arra kérhetek, légy szíves ezen házasságom előtt felvett jegyzőkönyv tartalmát velem közölni.

Csak így vélem másféle eljárás alkalmazását elkerülhetni. Mert elhatároztam, hogy ezen jegyzőkönyvnek megszerzésére minden módot fel fogok használni. Eddig csak azért szenvedett ezen ügy halasztást, mert bevártam Hathalmi rokonaim látogatását, a kikkel ez ügyben tanácskoztam is.

⁴¹ Eötvös Károllyal kapcsolatban Jókai két hónappal később, már az emlékirat megismerése után, szept. 5-én Iház Lajoshoz intézett levelében (l. OSzK Kézirattár Levelestár) Váli Mari júl. 20-i levelére utalva azt írta, hogy Eötvös Károly igen jól tudta, hogy az emlékirat egy példánya Hegedűs Sándornál van, de Eötvös „érdektalanai a kegyelmes úr markában futnak össze, a kinek a barátsága ő rá nézve becses. Nem a hétféjű sárkány ült azon az okiraton, hanem az érdek molozusa.”

Neked kötelességed ezt velem tudatni, s én el is várom Tőled.
Ha azt azonban akár nem tennéd, akár nem tehetnéd, én kénytelen lennék, a nyilvánosságot sem kerülve, más úton érvényesíteni az akaratomat.

Házasságom előtt is ügyeimben, mint tudod, dr. Sebestyén József járt el s ő ismeri az akkor történt dolgokat. Ez ügyben is Sebestyén urat kértem fel, Hozzá intézett levelemet közöltem vele, s megbíztam, hogy járjon el az érdekében, keressen fel Téged, kérjen fel ő is a jegyzőkönyv átadására, s csak ha ez nem sikerülne, tegye meg a további lépéseket.

Újból is kérve és várva értesítéseted [!], legszívesebb baráti üdvözzettel maradok,
Svábhegy 1901 Jul 6 án

igaz híved
Dr. Jókai Mór

[Címzés:]

Méltóságos

Dr. Dárday Sándor úrnak
a M. K. Szmszék Alelnökének
baráti tisztelettel

Budapest
Zöldfaucza 22.

(Jókai levelének eredetijét l. OSZK Kézirattár Fol. Hung. 1939.)

Dárday Sándortól tudjuk, hogy Jókai levelét az emlékirat ügyében eljárva Sebestyén József adta át Dárdaynak. (L. a D₁-ben Dárdaynak a levélhez fűzött kommentárját.) Hogy az események Jókai levelének átadásától az emlékirat Jókai kezéhez jutásáig hogyan alakultak tovább, azt mindenekelőtt Jókainak szept. 5-én Ihász Lajoshoz írt, a 41. sz. jegyzetben már említett leveléből tudjuk, melyben Jókai a kérdéses eseményeket a következőképp írja le:

Sebestyén odamenne Dárdayhoz „elmondta neki, hogy Jókai Mór, Feszty Árpád levele alapján, »kérdésipert« akar indítani az említett jegyzőkönyv előadása végett, a melybe Fesztyéken kívül bele fognak vonatni Hegedűsek is (Szavait idézem) »Ebből hét országra szóló botrányper lesz, a mely ártani fog Fesztyéknek, ártani fog Hegedűségnek, de ártani fog Jókainak is: — használni egyesgyedül nekem fog, az ügyvédnek, a ki mint a processus vezetője világhírre kapok. Én tehát, minthogy ez a per csupán nekem lenne hasznomra, azt ohajtom, hogy ne inditassék meg, hanem intézzék el e kinos ügyet csendesen, tisztességesen. — Önnek tudnia kell e jegyzőkönyv létezéséről.»

Igy beszél, így cselekszik egy becsületes ember, egy gavallér.

A mire a másik becsületes ember és gavallér, Dárday Sándor, a »noblesse oblige« törvényénél fogva nem tehetett egyebet, mint hogy kihúzta az íróasztala fiokját, s előadta belőle a keresett jegyzőkönyvnek *eredeti* példányát, a mit ő maga fogalmazott *memorandum* cím alatt. S nem csak azt tette meg, hanem másnap felkeresett bennünket a Svábhegyen, magával hozta az eredeti memorandumot s azt ott előttünk felolvasta (A házasságom történetét).

Mindazt, amit Jókai levelének idézett részében leírt, 1913-ban hasonlóan mondta el Dárday fentebb említett kommentárjában: Sebestyénnek „azt válaszoltam — olvashatjuk a D₁-ben —, hogy jegyzőkönyvről szó sincs. Egy emlékiratról tudok, amelyet magam készítettem és amely csakugyan három példányban lett kiállítva. Az egyik példány Fesztyéknél, a másik Hegedűseknél van, nálam pedig csak az emlékirat conceptusa van meg. A conceptusból közöltem Sebestyénnel az emlékirat tartalmát, és azt mondtam, hogy még a következő nap délutánján kimegyek a svábhegyi villába... és nagyon szívesen közlöm Jókaival az emlékirat tartalmát, hogy meg legyen nyugtatva. Megemlítettem, hogy az emlékiratban a Jókai karakterére vonatkozólag semmi dehonesztáló nincsen és a hűségnek megfelelően adtam elő az egész ügyet. Másnap tényleg el is mentem... Jókaihoz és akkor Nagy Bellának és az ő édesanyjának jelenlétében felolvastam a conceptust... és megemlítettem Jókainak, hogy a 10.000 forintos csekkről nem tettem említést, mert a művész akkor már felesége lett és ezt az adatot nem akartam az emlékiratba felvenni. Jókai és felesége is nagyon köszönték ezt.”

Dárday emlékiratának ismeretében Jókai — mint az Ihász Lajoshoz írt szept. 5-i levelének egyik fentebb nem idézett mondatából kiténik — az emlékirattal szemben Sebestyén József tanácsára írta meg a maga „ellenmemorandum”-át. Ez utóbbi — lényegében megegyező szöveggel — két példányban készült. Az egyik példányt Jókai feleségének, a másikat pedig Sebestyén Józsefnek adta át. Jókai írásával szemben az idő szeszélye kiméletesebb volt, mint Dárday emlékiratához, mivel Jókai „ellenmemorandum”-ának mindkét példányát ránk maradt. A Nagy Bellának adott példányt ugyancsak Fol. Hung. 1393-as jelzeten az OSZK Kézirattára őrzi, Sebestyén József példányát Nagy Bella hagyatékából (!) Nagy Bella öccsének, Nagy Lajosnak a végakarata szerint a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattárába került. (Ezt l. V. 3928/3 jelzeten.) Az előbbinek külső borítójára Jókai ráírta: „Memorandum Melyet szeretett feleségemnek adtam át, hogy azt saját belátása szerint használhassa Dr. Jókai Móricz.”, az utóbbin

ilyen jellegű rájegyzés nem található. Alább az „ellenmemorandum”-ot közölve a Nagy Bellának átadott példány szövegét követjük, a Sebestyén József-féle példánynak ehhez képest eltérő szöveghelyeit pedig — eltekintve a csak helyesírási természetű szövegeltérésektől — a jegyzetek közt regisztráljuk. Ennek megfelelően Jókai „ellenmemorandum”-ának szövege a következő:

Házasságom története s a Hegedűs családhoz való viszonyom

Két hónap mulva két esztendő lesz, hogy szeretett feleségemmel, Grosz Bellával törvényes házasságra léptem.

Mindenki láthatja, hogy élek, egészséges vagyok: a kik közelebről érintkeznek velem, azt is tudják, hogy családi életemben boldog vagyok. A ki otthonomban fölkeres, mindenki magasztalólag ismeri el, hogy azt szerető szív alakította át, ki maga is csak otthonában keresi megelégedését. Szellemem, kedélyem épségéről tanúskodnak e két év alatt megírt [] műveim,⁴² szerkesztői működésem,⁴³ részvénytársaságoknál igazgatótanácsosi állásban kifejtett közhasznú ténykedésem,⁴⁴ — és különösen a párizsi világiállításon elért fényes írói és szónoki sikerem.⁴⁵

Es még is e nyár folytán arról értesültem, hogy az én testi és lelki épségem állapotáról némely rokonaim a házasságomat megelőző napon jegyzőkönyvet vettek föl, s az⁴⁶ a jegyzőkönyv három különböző helyen van letéve.

Ez a tudatás engem⁴⁷ nyugtalanított. Tudtom és beleegyezésem nélkül ily okiratot szerkeszteni s azt titokban tartogatni senkinek joga nincsen; — vagyonomat magam szereztem, jóvedelmemet magam kerestem becsületes munkával: senkinek a világon nincs ürtgye fölöttem gondnokságot gyakorolni.

Minthogy fogadott leányom, Feszty Árpádnének anyai öröksége kiadásánál Dárday Sándor, közös barátunk, volt a közbenjáró, egyenesen ő hozzá fordultam értesülés végett.

Mire ő maga személyesen meglátogatott svábhgyi házukban, előbb megizene, hogy ő maga fogalmazott egy memorandumot házasságkötésem körülményeiről.

Ezen memorandum megírására Dárday Sándort idősb Hegedűs Sándor kereskedelmi miniszter kérte fel, ki, mint unokahúgom és nevelt leányom, Jókay Jolán⁴⁸ férje, családi összeköttetésben van velem. A jogcím ugyan nem a családi ügyeimbe avatkozás volt, hanem azon állítólagos ok, miszerint a Jókai jubilaum alkalmával alakult végrehajtó bizottság többek között id. Hegedűs Sándort is kiküldte a nekem nemzeti ajándéku átadott százezer forint hováfordításának ellenőrzésére.

Már ennél a kiindulási pontnál is tartozom egy lényeges helyreigazítással.

Az említett százezer forint, igaz, hogy mint nemzeti ajándék adatott át nekem az ötvenéves jubilaumjomat rendező bizottság által, mint összes munkáim tiszteletdíja. — Az ekkor kapott nemzeti ajándékok képezik egész életemnek, írói működésemnek legfényesebb jutalmát, tanujeleit nemzetem szeretetének. E szeretetet igyekeztem munkáimban megérdemelni és viszonzni. E szeretet *elnyerése* volt életem fénykorszaka. Saját szívemből, saját lelkemnek írom ezt a vallomást, a mit kívülem csak azok fognak olvasni, a kiket igaz szeretet és rokonszenv csatolt hozzám: hogy a midőn engem az én felséges uram, imádozt nemzetem, az egész Magyarország, legnagyobb kitüntetésének polczára fölemelt, a megidvezülést éreztem itt e földön, előlegezve a halhatatlanságból. Az a fény, mely akkor⁴⁹ a nemzet oltárán nevetem átragyogta, el fog világítani sírom halmáig, s még ott sem fog kialudni. Örök hálám a nemzet iránt túl fogja élni szívdobbanásomat. Hogy összes műveimnek száz kötete (2000 nagy ivre terjedő) valósággal megjelenjen a kiszabott idő alatt: ez iránt vállalat *anyagi felelősséget* a Belvárosi Takarékpénztár Igazgatósága, s ennek a biztosítására lett lekötve minden e takarékpénztárhoz befolyó előfizetési összeg, azzal együtt az én honoráriumom is[.] A takarékpénztár fizette ebből a nyomdai és egyéb kiállítás költségeit. *Ennek az ellenőrzésére s az én*

⁴² Nagyszámú kisebb lélegzetű munkáit itt nem sorolva fel, Jókai házassága említett két éve alatt írta meg Egetvő asszonyszív c. a Pesti Hirlapban 1900. dec. 25. és 1901. apr. 6. között publikált regényét.

⁴³ Jókai a kérdéses időben a Nemzet c. politikai napilapnak főszerkesztője, továbbá szerkesztője a Rudolf trónörökös által kezdeményezett Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képből c. enciklopédiasorozat magyarországi részének.

⁴⁴ A szóban forgó időben Jókai két nagy részvénytársaságnak, az Athenaeum könyv- és lapkiadó vállalatnak és a Révai Testvérek Irodalmi Intézetének volt igazgatótanácsi tagja; tagja volt ezen kívül még az Adria, a Generali és az Általános Takarékpénztár igazgatóságának.

⁴⁵ L. erre NAGY Bella, 367–368. és az ehhez kapcsolódó 50–56. sz. jegyzeteket.

⁴⁶ A Sebestyén József-féle példányban; ez

⁴⁷ A Sebestyén József-féle példányban; engemet

⁴⁸ A Jókai Jolán Jókai bátyjának, Jókay Károlynak volt a lánya, aki hétéves korától, 1856 tavaszától férjhezmeneteléig, 1871 tavaszáig Jókaiéknál nevelkedett.

⁴⁹ A Sebestyén József-féle példányban; ekkor

érdekeim⁵⁰ megvédésére lett kiküldve a jubiláris bizottság, melynek id. Hegedűs Sándor is tagja volt. Összes műveim száz kötete azonban a rendes határidő alatt pontosan megjelent s a megrendelő közönségnek szétküldetett.

És akkor,⁵¹ a száz kötet megjelenése után a Belvárosi Takarékpénztár által szabad rendelkezésemre bocsátott a százezer forintnyi írói tiszteletdíj. S ezzel a felügyelő bizottság tagjainak, köztük id. Hegedűs Sándornak a küldetése is megszűnt. A miről az is tanúskodik, hogy én ebből az összegből azonnal kölcsön adtam Feszty Árpád vőmnek 6000 forintot: minden felügyelő bizottsági ellenvetés nélkül.

Tehát id. Hegedűs Sándornak ezen az okon nem volt semmi alapja az én magány ügyeimbe beavatkozásra.

Dárday Sándor azonban id. Hegedűs Sándor felhívására megírta a házasságomról szóló memorandumot s annak egy másolatát neki átadta, az eredetét magánál tartotta. A másik két példány holléteiről Dárday nem adott felvilágosítást.⁵²

En a házasságomat a fogadott leányom és vőm tudtával sőt beleegyezésével kötöttem. E beleegyezés ára volt a Fesztynének, anyai örökség czimén követelt vagyonának becsárban kiadatása. A becsárt Dárday Sándor állapította meg[.] Én azt kiszolgáltattam kész pénzért erő checkben, váltóban, kész pénzben, betáblázott kötelezvényben. Ez örökségkiadási tény és szerződés hitelesítése végett a közjegyzőhöz kellett mennünk Dárday Sándorral.

Lakásom udvarán jött ránk szemközt id. Hegedűs Sándor és fia Loránt. Utamba álltak, kértek, rimánkodtak, hogy álljak el házassági szándékomtól; ne rontsam le az emlékszbomat, ne hozzak szégyent, gyalázatot a családra ez őszszeköttetéssel.

Ha nem az udvaron (csaknem a nyílt utcán) a cselédség előtt lettünk volna, igen keserű feleletet adhattam volna nekik erre a mondásra. „Hozott én rám szégyent, gyalázatot az én családom nőivadéka annyit, hogy egész férfikoromban kerülőm kellett miatta a felső társaságot; — és most, midőn egy tiszta, ártatlan, becsületes jellemű hajadont akarok szerető hitvestársammá tenni, jön elem az én családom, szégyent gyalázatot hányni a szememre. Hogy Benke Róza el tudja felejteni azt, hogy törvénytelen születésének szégyenét én törültem le róla, a midőn a velem semmi vérbeli rokonságban nem álló apátlan szülöttet, leányommá fogadtam,⁵³ nevemmel megajándékoztam, örökösömmé tettem, s most tőle kell a vádat hallanom, hogy én hozok szégyent⁵⁴ az ő családjára! Se a menyasszonyomnak, se a családjának nincs egy makulányi folt az egész életében; a ki ellenkezőt állít, az undokul rágalmaz!”⁵⁵ — Valami efelét mondtam is akkor, de nem azon a határozott hangon, a melyen talán négy fal között tettem volna.

Átláttam, hogy válságos helyzetben vagyok. Ha dühösködöm, lármázok, dulakodni kezdek, közbotrány lesz belőle, a minék én esem áldozatul.

Voltak előttem hírhedett példák.

A rokonok, jó barátok, orvosok körülfogják a gondnokságra ítelt családtagot, — ápolás ürügye alatt becsalogatják, ha szépen nem megy, viszik erővel az elmekórosok intézetébe. Innen⁵⁶ aztán csak mint holt ember kerülhet elő. Ha koporsóban, az még kedvezőbb eset; de van, a kit koporsó nélkül eresztenek ki a világba, hogy szaladgáljon, mint élő halott, keresve az elvesztett helyét, a mit sehol sem talál meg többé. S nekem sok ilyen elveszteni való helyem volt. Ha kihagyom [!] magamra⁵⁷ kiáltani, hogy háborodott vagyok, gondnokság alá vesznék, tönkre leszek téve vagyoniilag és erkölcsileg.

Ez villámgyorsan világított át a lelkemen.

Arra gondoltam, hogy most kényszerhelyzetben vagyok s egyetlen feladatomból ebből ki szabadítani magamat.

Első dolgom tehát azt színlelni, hogy rokonaim rimánkodásai által meg vagyok hatva s lemondok a házassági szándékomról. Ezt azonban jegyesemnek meg kell írnom s e végett az egész családi jelenet át lett helyezve a dolgozó szobámba.

⁵⁰ A Sebestyén József-féle példányban: érdekem

⁵¹ A Sebestyén József-féle példányban: ekkor

⁵² E bekezdésben Jókai tévesen határozta meg Dárday emlékiratának példányszámát. Mint arról fentebb már szó volt, az emlékiratból csak három eredeti példány készült, amibe beleértendő Dárday fogalmazványi példánya is.

⁵³ Jókai 1886-ban, közvetlenül felesége halála előtt adoptálta felesége lánykorából való, Lendvay Márton-tól származó, 1861-ben tüdőgyulladásban hirtelen elhunyt lányának, az ún. „második Róza”-nak házasságon kívül id. Andrassy Gyulától született leányát, „harmadik Róza”-t, azaz a későbbi Feszty Árpádnét.

⁵⁴ A Sebestyén József-féle példányban: szégyent gyalázatot

⁵⁵ Nagy Bellával és családjával kapcsolatban Jókai házasságkötését megelőzően különböző, jórészt a Feszty és Hegedűs család által felröppentett híresztelések terjedtek, többek között pl., hogy Nagy Bella anyja nyilvánosházat tartott fenn Pesten. (L. VÁLI M., 391., ill. 396–398. Vö. még Váli Mari 1900. szept. 8-án Jókaihoz írt levelével. OSZK Kézirattár Fond V/447/14).

⁵⁶ A Sebestyén József-féle példányban: Onnan

⁵⁷ A Sebestyén József-féle példányban: magamat

Ott, a családtagok és Dárday Sándor jelenlétében megírtam a jegyesemhez a lemondó levelet, a minék átadását személyesen Dárday vállalta magára. — Bizonyos voltam felőle, hogy jegyesem nem fogadja el e lemondást. Azt is tudtam, hogy személyesen kíván velem beszélni. A föbbire nézve tisztában voltam. Készen volt a polgármesteri dispensatio s az engedély a holnapi anyakönyv vezetői összeesketésre. Az időnyerés az én részemen volt.

Ugy történt, a hogy előre láttam. Hegedűsék a levelem elküldése után megnyugtatta magamra hagytak. Rövid időn visszatért Dárday hozzám a válasszal, hogy jegyesem csak akkor hiszi el lemondási szándokom valóságát,⁵⁸ ha ezt ő előtte személyesen elmondom. Odamentem hozzá Dárdayval együtt.

Soha sem felejttem el jegyesemnek se szavait, se megjelenését. A nő méltóság megtestestülése volt. Nem csinált jeleneteket, nem zokogott; csak a lelkét mutatta be a maga tisztaságában, mely csak a saját becsületére büszke, s azt az én becsületemmel azonosnak tartja; minden anyagi előnyt, ajánlatot visszautasít; ő csak azt kér, a mit maga adhat; igaz szeretet; „*voltam olyan becsületes leány s leszek olyan becsületes asszony, mint bárki az önök társaságából!*”

— Kár, hogy ezeket a szavakat Dárday a memorandumából kifelejté.⁵⁹ A találkozás eredménye az volt, hogy én ott maradtam a jegyesemnél, elhatározva, hogy egybekelésünket másnap megtartjuk. Dárdayra hagytam, hogy a Fesztyékkel való szerződésemet hozza rendbe.

A jegyesemmel aztán, a hogy korábban elhatároztuk, megállapodtunk abban, igaz holnap, egybekelésünk után azonnal nászútra fogunk kelni;⁶⁰ addig pedig el nem hagyjuk egymást.

Nekem azonban még is haza kellett mennem a szállásomra, hogy az útrakész bőröndömet elhozassam. A mint e végett a szállásomra felmentem, mely a Fesztyék lakása fölött van, azonnal benyitott hozzám Feszty Árpád, ezekkel a szavakkal:

„*Kedves apósom! Ne hallgasson ön arra, a mit Hegedűsék beszélnek; hanem kövesse, a mit a szíve tanácsol.*”

Ez az ő részükről a legteljesebb formaszzerű beleegyezés volt a házasságomba, a mit hozzám írtt [!] búcsúleveleikben is megerősítettek.⁶¹

Ezzel visszatértem útikészletemmel a menyasszonyom lakására s azontúl nem hagytuk el egymást.

Menyasszonyomat rég idő óta⁶² ismerem, s nem fellobbanó szenvedély, de igaz tisztelet és imádásig menő rokonszenv az, a mi lelkemet az övéhez csatolja. Az áldozat az ő részén van, s ő annak teljes tudatával nyújtja nekem kezét. Kínálják kincsekkel; nem veszi vissza tőlem. Körülveszik csábítással, fenyegetik balsorssal; nem tántorodik meg. Mikor a sorsomat az ő kezébe teszem, mintha az oltárra tenném.

Erre az éjszakára az én kedves Bellám nekem engedte át szűz fekhelyét; maga az édes anyja szobájába ment alunni.

Én ébren álmodtam, kezeim imára kulcsolva.

A mig itt e szerény hajlék alatt nem hallatszik más, csak az ártatlanság, a szeretet, az imádásig sohajttása; az alatt az elhagyott házban gyűlést tart az ádáz gyűlölet, irigység, kapzsiság, háládatlanság.⁶³ A fölött tanácskoznak, hogy lehetne engem az utolsó órában erőhatalommal elszakítani a menyasszonyomtól s mint ürítlet, a bolondok házába csukatni?

Engemet! Jókai Mórt!

Ott van a házi orvosom, Demjanovich Emil, ki éveken keresztül vizsgálta ismerte életműszervezetemet; konstatálta, hogy se agyammak, se szívemnek, se egyéb organumomnak legkisebb baja nincsen — és most még is kész volt orvosi bizonyítványt kiadni arról, hogy gondnokság alá veendő lelki beteg vagyok.

Ott van a lapszerkesztőm Fenyő Sándor, a kinek épen e napokban adtam át lapjában közlés végett egy egész kész regényt,⁶⁴ a mely munkaképességemet bizonyítja. Ő is kész engemet megsemmisíteni.

Ott van a régi jó pajtásom, tarokk-companistám Nedeczky István, a ki mindennapi tanúja kedélyem, egészséges eszem változatlan állapotának; és ő is beleegyezik e⁶⁵ hihetetlennek látszó merényletbe.

Csak egy ember mond ellent: a jogtudós Dárday Sándor. Ő felvilágosítja a társaságot, hogy a leirtatás, elfogatás más rendes halandónál sem megy olyan könnyen, nem hogy Jókai Mórnál. Ahoz előbb hatósági meghatalmazás kell; szakértő orvos vizsgálata alapján, a minnek a gyermekgyógyász házi orvos nem tekinthető, s ily hatósági meghatalmazást csak a család legközelebb álló tagjai kérhetnek.

⁵⁸ A Sebestyén József-féle példányban: valóságát

⁵⁹ Nagy Bella idézett szavaira l. NAGY Bella, 365.

⁶⁰ Jókaiék nászútjára l. NAGY Bella, 365—366.

⁶¹ L. fentebb a 31. sz. jegyzet.

⁶² A Sebestyén József-féle példányban: régóta

⁶³ A Sebestyén József-féle példányban: halátlanság

⁶⁴ Fenyő S. lapja a Magyar Hírlap.

⁶⁵ A Sebestyén József-féle példányban: a

Ez a tanácskozmány Feszty Árpádné termében folyt le.

Fesztyék nem vállalkoztak (Dárday memoranduma szerint) ennek a kieszközlésére. Nekik már akkor kezükben volt a nyolcvanhat ezer korona érték, melyet az adoptált Benke Rózának kifizettem.⁶⁶ (Legalább is háromszorosát annak, a mit a valóságos anyai örökség érhetett.) Ha elmebetegség miatt házasságkötésemet lehetlenné teszik, ez összeget vissza kell térítenők,⁶⁷ mert akkor a velük kötött szerződésem is érvénytelen: azon összeg is a gondnoki kézbe kerül, s akkor aztán várhatnak, a míg meghalok.

Azonban Feszty Árpád vőm egy általa kigondolt tervet terjesztett elő, mely szerint ők engemet a nászutamon egy titkos rendőrügynökkel fognak kísérgetni, a ki fel lesz hatalmazva, iratokkal ellátva arra, hogy engemet, ha útközben kitör rajtam az őrjögés, rögtön elfogasson s visszahozzon.⁶⁸ — S ez mind nem az én lázálmam képzelete: ez így van megírva Dárday Sándor memorandumában.

De hátra volt még a másik közeli rokon, id. Hegedűs Sándor. Későre érkezett meg. Nem hozta magával a legszükségesebbet, a mit vártak tőle, dr Navratil⁶⁹ előkelő szakorvos bizonyítványát az én elmebetegségem felől. Ez a szaktudós megtagadta ezt a szívességet a kedves nászurától, a hogy ezt Jolán hugom keservesen elpanaszolta.⁷⁰ Így azután Hegedűsnek sem maradt hátra más véleménye, mint hogy az én örülte nyilvánításom [!] tervétől el kell állni. Ellenben az egész házasságom történetét Dárday Sándorral memorandum alakjában megírtni.

Pedig hát el kell ismernem, hogy egyszer életemben csakugyan nagy bolond voltam: akkor, a mikor Benke Róza adoptálását kieszközöltem. Ha akkor engem a hozzám legközelebb állók, a helyett, hogy az adoptálásba beleegyezének, rögtön kényszerzubbonyba dugnak s Schwartzer tébolydjába⁷¹ becsukatnak, hát azt nagyon megérdemeltem volna. Örültség volt tőlem, hogy *atyailag* szerettem azt az elhagyott lényt, a kit a saját nagyanyja gyűlölt s úrnővé tettem a házamnál, jötteteimmel elhalmoztam, s a kiben egy szikrája nem volt a háladatosságnak. Ezért a boldogságomért még most is bűnhődöm.

A fogadott leányom gyűlölködése ellenemben tehát eléggé indokolva van a rendes emberi természet szokásai által. Sok jót tettem vele, nagy hálátlanságra van feljogosítva ellenemben.⁷²

De mi oka lehet a Hegedűs családnak a házasságom ügyeibe való beavatkozásra, s a megtörtént házasság után folytatott rendszeres üldözésre?⁷³ Hisz a mit én id. Hegedűs Sándorért tettem, az olyan mérlegeelhetlen csekélység; mindössze is szegény kis újságíróból a miniszteri pedig emelkedni segítettem,⁷⁴ a mi megemlékezésre sem érdemes: — a feleségét kis leány kora óta házamnál neveltem, kiházasítottam, míg kegyelmes asszony korában meghálálhatta ezt nekem az által, hogy engemet nőmmel együtt egy illustris társaságba meghívtak közül durva módon kizárasson⁷⁵ s folyton üldözzön, bosszantson, rágalmazzon.⁷⁶

Hát miért ez üldözés?

Az alább másolatban közölt levél felvilágosítást ad e kérdésre.

⁶⁶ Az itt s Jókai Dárdayhoz intézett, fentebb közölt 1901. júl. 6-i levelében is említett 86 ezer korona egyenlő a 32. sz. jegyzeten belül olvasható levelében forintérték szerint kifejezett összeggel, vagyis 43 ezer forinttal.

⁶⁷ A Sebestyén József-féle példányban: térítlenlök

⁶⁸ Tervét Feszty Árpád Váli Mari visszaemlékezése szerint meg is valósította. L. VÁLI M., 395.

⁶⁹ Navratil Imre (1833—1919), A Rókus Kórház neves gégész és agysebész orvosa.

⁷⁰ Nem sikerült kideríteni, hogy Hegedűs Sándorné Jókay Jolán milyen panaszára utal Jókai. Talán az emlékiratát átadó Dárdaytól értesülhetett Jókai Hegedűsné panaszáról, miként Dárdaytól hallhatott Navratil szerepéről is, melyről egyetlen más rendelkezésünkre álló forrásban sem esik szó. Noha Navratil megtagadta Hegedűs Sándor kérését, Jókay Jolán 1899. szept. 16-án, vagyis Jókai házasságkötésének napján Váli Marihoz írt levele (l. VÁLI M., 392—393.) szerint mégis sikerült egy bizonyítványt kiállíttatni arról, hogy Jókai nincs beszámítható állapotban. Ezt a bizonyítványt, mint Jókay Jolán levelében olvashatjuk, Laufenauer Károly állította ki.

⁷¹ A magyar tudományos elmekörtan megalapítója, Schwartzer Ferenc (1818—1889) által 1850-ben Vácban létrehozott s 1852-ben Budára áthelyezett, 1878-tól Schwartzer Ferenc fia, Schwartzer Ottó (1853—1913) irányítása alatt állott első magyar elmegyógyintézet.

⁷² Feszty Árpádné Hegedűs Sándorné Jókay Jolánnal együtt egyik legfőbb kezdeményezője volt azoknak a családi, de nemegyszer a családi kereteket jócskán túllépő intrikáknak, melyek különösen 1899 végétől 1902-ig Nagy Bellával való házassága miatt Jókai ellen folytak.

⁷³ A Hegedűs család tagjainak ilyenén való szerepét az előző jegyzetben jelzett évkürből a Jókai-levelezés számos darabja tanúsítja. (L. Jókainak Jókay Jolánnal, id. és ifj. Hegedűs Sándorral, Váli Marival, ill. Iház Lajossal való levelezését.) A levelek egy részét közölve I. Váli Mari emlékiratának Jókai második házasságát érintő utolsó fejezeteiben.) E levelekben a Jókai elleni mesterkedések bő részleteiről értesülhetünk.

⁷⁴ Hegedűs Sándor, aki előbb mint a Budapesti Szemle, majd 1868-tól mint a Hon munkatársa újságíróként kezdte pályáját, valóban nem kis mértékben Jókai támogatásának köszönhetette, hogy a kor vezető politikusai közé emelkedhetett.

⁷⁵ Az esetre nincs konkrét adatunk, de hogy valóban megtörtént eseményről van szó, azt bizonyítja, hogy 1900. szept. 2-án a családi ellenségeskedések ügyében id. Hegedűs Sándorhoz írt igen hosszú levelében (l. Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára V. 2577) Jókai ugyancsak utal erre.

⁷⁶ A Sebestyén József-féle példányban: üldözzön, rágalmazzon.

Megnősülésem után másfél hónapra visszatértünk kedves nőmmel együtt Budapestre⁷⁷ Az első hetekben nagyon el voltunk foglalva új szállásunk⁷⁸ berendezésével.

Az alábbi levél november 9ikén keletkezett; alig tizenkét napra haza érkezésünk után. Irtam a⁷⁹ levelet ifjabb Hegedűs Sándor, miniszteri hivatálnok özvegy Pethy Józsefné, született Vály Mária unokahugomnak.

A tartalma következő:

„Kedves Mari néném!”

Keresztapa úgy látszik már is nagyon megbánta tettét; adósságot csinál adósságra⁸⁰ s a donna pedig szeretőjével⁸¹ (Sebestyén) Schlesinger kucsírozik.⁸²

Soha ily elhanyagolt állapotban Jókai még nem volt, rongyos ing, rongyos mellény. (Loránt a szabadelvű párti referálása)

Reméljük mindnyájan, hogy ő is szabadulni ohajt a donnától és akkor visszatér hozzánk, a családhoz és így emlékei és írói joga a Jókay családra fog rászállni. (Ez maga 300 ezer forint) A Donnát pedig hamar elfelejti a közvélemény.

De természetesen nagyon vigyázó politikát kell a családnak követni azzal az (olvashatlan szó) — szemben. De remélhetőleg lassu és az én apám józan okos esze után indulva czéft érhetünk és Jókai a családé lesz.

Sokat panaszkodik szegény (Nagy Miklós, Adorján stbnek) és így remélhetjük, hogy jóra fordul a dolog és a Donnát el lehet játszva távolítani akkor. És Jókai a miénk lesz, az a családé. Adja Isten, hogy elérhessük ezt, közös akarattal, közös szeretettel. És az én jó apám higgadt és a körülményeket egyedül ismerő tapintata minket ebben az iratározatos ügyben sikerre vezessen.

1899 Nov 9kén⁸³

Ifjabb Hegedűs Sándor.⁸⁴

— Egy szót sem vesztegetek arra, hogy ennek a levélnek a hány sora, ugyannyi hazugság, aljas rágalom; egy futóbolond fantáziájának a szüleménye.

De beszámítás alá esővé teszi ez iratot az a körülmény, hogy ezt a levelet özv. Pethy Józsefné, Vály Mária unokahugom közölte id. Hegedűs Sándorral a végett, hogy ő ennek az intencióját desavualja.⁸⁵ Id. Hegedűs Sándor ezt nem tette, sőt azt kívánta, hogy ezt a levelet közölje unokahugom Ihász Lajossal, Eteleka hugom férjével. Ihász Lajos e levélre azt nyilatkozta ki, hogy ő örökségelházhászába⁸⁶ nem elegendik, a mi közte és a Hegedűs család között majdnem becsületbeli ügyet támasztott.

Tehát az örökségelházházi indok rajtamaradt a Hegedűs családon.

A hihetelenséggel határos a „tény”, hogy egy dúsgazdag család ily kapzsisági indítók miatt folytasson megsemmisítő, boldogtalanító rendszeres üldözést a családnak a feje, a névadója, a dicsőségszerzője ellen, a kit a világ Jókai Mór név alatt becsül. — És még is így van.

S e rideg tényállással szemben nem marad nekem más kötelességem, mint minden(t) lehető módot elkövetni méltatlanul üldözött hitvestársamnak megvédelmezésére, jogainak megoltalmazására s azoknak minden törvényes eszközzel való biztosítására, a mikre nézve a megfelelő intézkedéseket már megtettem s jövőre is meg fogom tenni. Isten úgy legyen nekem segítségemre.

Irtam ezen ellenmemorandumot svábhegyi nyaralónkban, teljes jó egészségben, lelki egyensúlyban sajátkezűleg s megőrzés végett rábizom szeretett feleségemre, kit Isten őrizzen és áldjon meg mindenkor[.]

Ugyanennek sajátkezűleg írott másodpéldányát átadtam megőrzés végett meghitt ügyvédemnek Dr. Sebestyén Józsefnek.

Budapest Svábhegyen

1901 Julius 16ikán

Dr. Jókai Móricz.

⁷⁷ 1899. okt. 26-án. (L. erre NAGY Bella, 37. sz. jegyzet.)

⁷⁸ Az Erzsébet körút 44. sz. alatt bérelt lakásról van szó.

⁷⁹ A Sebestyén József-féle példányban: e

⁸⁰ A Sebestyén József-féle példányban: adósságot adósságra csinál

⁸¹ A Sebestyén József-féle példányban: a szeretőjével

⁸² A Sebestyén József-féle példányban: kucsírozik

⁸³ A Sebestyén József-féle példányban: 9én

⁸⁴ Ifj. Hegedűs Sándor levelét Váli Mari bocsátotta Jókai rendelkezésére. A levélnek nagy része volt abban, hogy Jókai — látva, hogy a Hegedűs család tagjai nem szüntetik be ellene irányuló akcióikat — végül is megszakított mindenféle kapcsolatot a Hegedűs családdal. Az ezt bejelentő, id. Hegedűs Sándorhoz dátum nélkül 1900. szept. 22-e körül írt levelében (l. OSZK Kézirattár Fond V/696/2) ifj. Hegedűs Sándor levelével kapcsolatban Jókai ezt írja:

„Alkalmam volt Nagyméltóságod fiának múlt évi november 9én Pethy Józsefnéhez rólam és nőmről frott levelét megismerhetni. Ez egy olyan áthidalhatatlan örvényt képez közöttünk, melyen keresztül soha többet ez életben nem találkozhattunk még a halálos ágyamnál sem.

Azért kérem Nagyméltóságodat, hogy bárhol találkozzunk is a társaságban, ne méltóztassék engemet semmiféle felismerő köszöntésben részesíteni, miután azt képtelen volnék viszonzni.”

⁸⁵ helytelenítség

⁸⁶ A Sebestyén József-féle példányban: örökségelházhászába

BABITS BÉKE-ÍRÁSAIBÓL

Fogarasi beszédei a békéről

Babits Szekszárdon és Pécsen, diákkorában a szabadságharc emlékeinek légkörében nevelkedett. Két nagybátyja vett részt benne, az egyik mint Perczel Mór hadsegéde, a másik Klapka oldalán. Az 1900-as évek elején a közvéleményt éveken át országos kérdésként izgató közös hadsereg problémái természetesen az ő figyelmét sem kerülhették el. A kor nagyszerű darabja volt Földes Imre *A császár katonái* című színműve. Ezt az ifjúságnak fogarasi első tanévében mutatták be. Ő tartotta előtte a bevezető beszédet. Nyílt lázítás az osztrák szoldateszka ellen. Már itt is a gondolat fegyverét ajánlja az ifjúság figyelmébe.¹

Az osztrák parlamentben 1908-ban Masaryk cseh képviselő fölszólalt, hogy az 1899-i hágai békekonzferencia megnyitásának napját, május 18-át, mint már több nagy államban szokás, rendeljék el a tanuló ifjúság számára békenapnak és ismertessék előttük a világbéke jelentőségét. Ennek előzménye az Interparlamentáris Unió 1889-ben megalapított nemzetközi szervezete. Ennek VI. brüsszeli konferenciáján 1899-ben Jókai Mór is részt vett mint a magyar országgyűlés küldöttje. Magyarországon 1909-ben rendelte el Apponyi Albert a világbéke nap bevezetését. Babits Mihály a Dreyfus-ügy óta tanúsított érdeklődést a háború és béke problémái és okai iránt. Ő vállalta rögtön az első tanévben az ünnepi beszéd megtartását.²

A császár katonái

Kedves tanuló ifjúság!

Az a tragédia, melyet ma fogunk látni, nem klasszikus mű.

Földes Imre nevét hiába keresnők irodalmi kézikönyveinkben.

Földes Imre új írót. Nem került még az irodalom történetébe s lehet, hogy nem is kerül oda soha. Sokkal inkább a koré, ezé a koré, hogysem diadalmasan vitorlázhasson át jövődö korokba. Drámája érdekes korjellemző adat lehet a jövődö tudósok számára, de a közönséget kevésbé érdeklik a múlt kérdései s remélnünk kell, hogy azok a kérdések, melyeken ez a dráma megfordul, valaha a múlt kérdései lesznek. Remélnünk kell, hogy ez a dráma valaha hatását f gja veszteni. Mert hatását tárgyának köszöni. Jellemképei közt egy sincs, amely lelkünkbe nyomulna; ezek a katonák inkább csak a közismert typosok egyéni vonások nélkül; a darabban eszmék harcolnak és nem emberek.

Aki a Bánk bánt elolvassa, a nemes bán, a haragos Petur, a szegény Tiborc örökre régi ismerősei. Ilyen kedves ismerősökkel a Császár katonáiban nem találkozunk, inkább egyoldalú gúnyképekkel vagy színtelen alakokkal, kiknek szájával az író beszél. A darab nyelve szintén nem eredeti, nem is drámai. Kifakadásait, sőt élceit is az újságokból ismerjük. Gondolatai mindannyiunk gondolatai. Aktuális és hazafias darab: az aktuális és hazafias darabok eredendö hibáival. De igen, ami a legföbbsz hibája, abban van a legföbbsz ereje.

És az, amint mondtam, a tárgya. A legjobb darabok nem az aktuálisak, de az aktuális darabok gyakran a legnagyobb sikert érik el korunkban. Miért? Épen azért, mert bennük az író nem hőseinek küzdelmét hozza színpadra, hanem közönségének küzdelmét. Épen azért, mert a szereplök szájából az író lelke beszél, s az író lelkéből a közönség lelke. Az író nem mint idegen áll szemben közönségével, hanem egy közüle, kinek más törekvése sincs, mint közönségének érzelmeit kifejezni. S ebből a szempontból a Császár katonái a tösgyökeres aktuális dráma. Targya igazi drámai tárgy, igazi küzdelem. Társadalmunk és politikánk legnagyobb, legégöbbsz, legkiegyenlithetetlenebb ellentéteit hozza a színpadra. A katonaság és polgárság ellentéte másutt is megvan, de sehol sem oly keserü mint nálunk. Más nemzeteknek is vannak politikai válságai, de mik ezek a mieinkhez képest? Még mindnyáján emlékszünk az esztendöre, melyben e darab született. A gyermekek is emlékeznek; de tudják-e hogy mire emlékeznek? Más nemzet lelkének is vannak betegségei — a mienknek szervi baja van, amely idönként meg-megújul. Minden, ami egy drámát nagygyá tehet: a tragikum, a vas végzet, megoldhatalan fájdalom ellentét, reménytelen, kényszerü küzdelem: minden megvolt, csak a hös hiányzott. És mégis hány magyar lélek érezhette magát tragikai hösnek; volt joga rá. És ki inkább mint a katona, a magyar katona.

¹ GÁL István: Babits a világbékeért. Bartóktól Radnótiig c. kötetemben. Bp. 1973. 139—146.

² KEMÉNY Ferenc: A világbéke. Bp. 1910.

Magyar katona: abban az évben majdnem ellentmondásnak hangzott. A Császár katonáinak abban a példányában, amelyet a színház igazgatósága szíves volt pár napra rendelkezésemre bocsátani, egy kis bekezdést, csak egyetlen bekezdést az egész darabban a színházi cenzor átkékeruzázott. Nem tudom, el fogják-e mondani e bekezdést a következő előadásban; de talán akkor sem lesz felesleges, ha ezt a darab alapeszméjébe mélyen belevágó pár mondatot kétszer is meghalljuk. Íme, mint mond Iváz főhadnagy, egy magyar katona:

Iváz: Tudtára ébredtem rabszolgaságomnak. Nehány év előtt... amikor... egyszerre megmozdult az ország levegője és szél kerekedett... Egyik napról a másikra itt lógtak a levegőben az ún. katonai kérdések és én egyik napról a másikra gazembernek éreztem magam. Némelyik évszázadnak megmozdul a lelkiismerete egyszerre... hirtelen. Akkor én is így néztem magam elé, mint magácska és én is azt kérdeztem: „Különös... Eddig szó sem volt erről és most egyszerre...” „Tudja Erzsike, a nagy kérdések mindig a kis embereket vágják fejbe legelőszőr.”

Vajon azóta minden jól van, vajon mindennek vége, vajon nem jön-e új szél? ki tudná? A keserűség nem szűnt meg, s amit a felnőttek éreznek, a gyermekek sejtik. Melyik gyermek életében ne volna egy kor, amikor katona akar lenni? Kit ne lelkesítene egy Hunyadi, egy Zrínyi dicsősége, a fényes kard, villogó bátorság? Ki akarna gyáva lenni, ki nem kívánná hazáját védeni? Ki nem sóhajtott a sohasem Toldival:

Hej, ha én is, én is köztetek mehetnék
Szép magyar vitézek, aranyos levették!

De amint növekedünk, már hogy kezdünk elgondolkozni. Megérezzük, hogy a magyar ember katona akkor is, ha nem katona, és gyakran éppen azért nem lehet katona, mert katona. Eljön az idő, amikor a szép aranyos egyenruha bántani fogja a szemüket és a portopé nem a bátorságnak, hanem az engedelmességnek talán rabszolgaságnak szimbolusául fog feltűnni. Az Isten örök harcot rendelt e világban, de a fegyverek változnak. S a ma nagy szellemei azért küzdenek, hogy az új kor fegyvere ne a golyószóró és hadilégző legyen, hanem valami, ami még hatalmasabb, és mégis keresztényibb fegyver: a gondolat. A hadsereg azonban, mint egy beteg szerv, mely valaha hasznára volt a testnek, de ma magában túlfejlődve, s elvesztve régi célját, a test erőin élőködik, nő és a testet, melynek régi szerve, csak fogyasztja: a hadsereg él és nő naponként, eszi a milliárdokat és milliárdok életét, célját veszítve önmaga céljává válik, áldozatot kíván önmagát túlélve, mint egy régi isten, akiben már senkisémet hisz, s akitől mégis mindenki fél. Így van ez más boldogabb hazákban; kétszeresen így van ez minálunk, ahol a katona nem mindig a nemzet katonája.

S most már megérthetjük, miért jöttünk ide, a Császár katonáit látni. Ez a darab nem irodalmi remek, és mi nem is irodalmat tanulni jöttünk ide. Az életről akarunk hallani ma, arról az életről, amely felé megyünk, a mai magyar életről. Iskola, színpad és irodalom mind testvérek abban, hogy az életre tanítsanak. És aztán, fiúk, gondolkozniok kell arról, amit az író mond. Gondolkozzon az is, sőt az leginkább, aki katona akar lenni. Talán hamarabb avul el az író drámája, ha már a gyermekek és az ifjak is nemcsak a mesét fogják benne látni. És ez az író nem kívánhat szebb sikert, minthogy a drámája minél hamarabb elavuljon.³

Békenapon

De semmi: aki katona, katona, aki katona, tűrjön el mindent: csak a haza legyen boldog! De melyik háború tesz boldoggá egy hazát? „Éltesd ha kell csekélybe vedd, de a hazát könnyelműen kockára ki ne tedd” — mondja Vörösmarty, Deák Ferenc barátja. De nem oly játék-e a háború, melyen nemzetek vannak a kockán s melyen nyereség lehetetlen? Győztünk! ég és föld tele dicsőségünkkel; főnkretettük az ellenséget; de városainkban özvegyek és árvák vannak, sírnak, kétségbeesett tönkrement családok koldulnak; itt egy féllábú, amott egy félkezü; földjeink vetetlenek, aratatlanok, ki arat, ahol a halál kaszál? hisz a kaszából kard lett, karddal szántottunk, vérrel boronáltunk, most emberhúst ehetünk, embervért ihatunk; jön az éhínség; nincs más. Győztünk: de országunk pusztá és hol a munkás, aki termővé varázsolhatná? ki tudja hol! homokban, fűben hever, ki tudja hol? Győztünk, de megfogytunk; hol a régi nyugalom, munka, erkölcs?

³ Fogaras és Vidéke. 1909. 52. sz., 1910. 1. sz.

Majd beáll a béke, kihevertük a harc borzalmait; de ifjúságunk legszebb idejét áldásos munka helyett hadi robottal tölti, áll a nagy hadsereg, henyél, haladás nélkül, rabszolgaságban, cifra nyomorúságban; és mi fizetjük, mindenki fizeti, a szegények garasából szerzik a drága ágyúkat, mennek a nagy milliók; a legszentebb, legszükségesebb dolgokra nincs pénz: a katonaságra mindig kell lennie.

Szükség van a békéhez a háborúra? Lehetetlenség háború nélkül élni, amíg emberek lesznek, emberi szenvedélyek, emberi harag, önzés, kapzsiság? Amíg erősek lesznek és gyengék és az erősek el akarják nyomni a gyengéket? Egyszer már erről is beszéltem, fiúk. Igaz bizony, amit a régés görög filozófus, a homályos Herakleitos már megértett és amit a mi korunkban hatalmasan bebizonyított Darwin: az élet örök harc, harc a létért, vagy inkább a haladásért; a derekabb, az erősebb győz, él és mindig a derekabb, az erősebb győz és él és így lesz a világ mindig derekabb és erősebb. A legkezdetlegesebb állatkák már küzdenek és a küzdésben erősödnek és felülmúlják önmagukat s eljön az idő, amikor már nem oly kezdetleges állatkák többé. Ez a fejlődés; és az ember istenekhez hasonló eszével e fejlődés csúcán áll, mint minden állatok közt a legderekabb a legerősebb; vajon itt megálljon és nem kell-e tovább vinnie ezt a fejlődést? Fejlődni csak küzdelemmel lehet. De a küzdelem fegyverei nem egyformák. Mért lett az ember a legerősebb minden állatok közt? mert a leghatalmasabb fegyvere van: ez a leghatalmasabb fegyver az ész. És ez a leghatalmasabb fegyver lehet egyúttal a legszelidebb fegyver is. És éppen ebben áll a fejlődés: hogy a fegyverek hatalmasodva szelídülnek. A harc örök; de akik hajdan erővel harcoltak, szükséges, hogy majdan ésszel harcoljanak. És ha harcot jelent az üstökös, remélnünk és munkálnunk kell, hogy csak a szellem harcát jelenthesse.

Kedves ifjak, ez az üstökös a tudósok szerint éppen az a bethlehemi csillag, amely hajdan a születését jelentette Annak, aki a béke erkölcsét, azt az erkölcsöt, melyet mi vallunk, hozta a világra. A keresztény erkölcs a szelíd fegyverek erkölce, s minden igazi keresztény ellensége a durva háborúnak. Akadtak bölcsek, olyanok, mint a Platon Kalliklése, akik azt állították, hogy ez a mi erkölcsünk ellenkezik a természet örök törvényével, az örök harccal, melyet a természetben látunk, ellenkezik az erősek győzelmével, mely egyedül biztosítja a haladást. Azt állították, hogy ezt az erkölcsöt a gyengék gondolták ki, védelmeznünk magukat az erősek ellen, akiknek természet szerint győzniük kell; azért tiltja meg ez az erkölcs a gyengék elnyomását. De be kell látnunk, hogy ezt az erkölcsöt maga a természet állapította meg öröktől fogva, a természet, amely a fegyverek szelídlésére törekszik, hogy nagy céljait, a nagy fejlődést, minél kevesebb pazarlással valósíthassa meg. Amint a fizikában, úgy az életben is minél kevesebb erőpazarlásra tör a természet: minél kevesebb pazarlás, minél kevesebb halál: ez a természet és ez az erkölcs, amely egy a természettel. Az erőnek győznie kell; de nem a testben van az erő, mert akkor az állatoknak kellett volna győzniük, hanem az emberi szellemben.

De ha nem lesz háború, hova lesz a hősiesség, az önfeláldozás? S vajon csak a háborúban van-e hősiesség és önfeláldozó hazaszeretet? Tán nem oly hatásos a béke munkája, de hasznosabb, nagyobb, szebb és — nehezebb, hősiesebb is. Felhevülni, halálba rohanni, tán gyűlöletes életét legszebb halhatatlansággal elcserélni — mint Széchenyi mondja — mi nagy mesterség ez? Melyik magyar ifjú ne volna képes erre? De nálunk ma több és nemesebb hazafiság kell, a munka hazafisága, a szellemi munkáé, amely a legdicsőbb és leghősiesebb dolog a világon. Nem órákig harcolni: esztendőig dolgozni: ehhez kell férfiu.

A békés harc, a békés munka, ez az ifjú amiért nekünk lelkesednünk kell, és Széchenyiért, nem Kinizsi Pálért. Hősök legyünk, de a béke hősei, a munka hősei, hősök vérontás nélkül, meghaljunk, ha kell, de elsősorban mindenképpen éljünk a hazáért! Éljünk és dolgozzunk; munkánk harc, szavunk kard legyen, pihenésünk győzelem! S ha mind megteesszük kötelességünket, akkor magától eljön a béke ideje, amelyért „buzgó imádság epedez százezrek ajakán”, az az idő, melyről Arany énekeit 1850-ben egy nagy háború után:

Nagy gondolat képzelné is
Dicsó, felséges eszme:
Az embernem, mint egy család
Szeretettől övezve...

Hogy vér a vért ne ontaná
Hiú bálványi végett
Bosszulni sértett áljogot
Vagy nemzet-büszkeséget,
Hogy fajra-faj ne költene
Az ápolt népgyűlölség.
S nemzet ne kísérné tapssal
Más nemzet sirbadóitét.

Hogy a virág és a gyümölcs
Mit a jó föld hoz ingyen,
Soha ne lenne harc miatt
Feldúlva téreinken:
S a vérvonalat, hol lengtenek
Hazug hírnév zászlói
Ne kísérnék az éhhalál
Sötét szárnyú hollói.

Hogyne siratná az anya
Elő fiát halottul
Ne retteghetne a jegyes
A mátkai napoktól,
Ne venné fel a kora gyászt
Kicsiny árvákkal árván
A nő ki nem virraszta még
Férje halálos ágján.

Hogy az utódok sírjait
Ne számlálná meg a vén,
Hazája vagy idegen föld
Vidékeit nevezvén
S ne nézne könnyező szemmel
A kéklő messzeségbe,
Keresve, kérdve hasztalan:
Ki fogja már szemét be?

Hogy a késő emlékezet
Miképp gyermekkorára
Álom gyanánt eszmélne csak
A rég letűnt csatákra
És lenne béke, oly örök,
Mint Isten szellemében,
Megkezdve itt — állandóul,
Folytatva majd az égben.⁴

Babits védőbeszéde a Fortissimo ügyében

Babits *Fortissimo* című háborúellenes verse először megjelent: Nyugat 1917. márc. 1. I. 494—495. (Három első fogalmazvány-töredékét különböző tételek alatt találtam meg, rövidesen közölni fogom őket.) A Nyugatnak ezt a számát emiatt elkobozták, Margalics vizsgálóbíró rendelte el felfoglalását. A költőt aznap reggel sorozták. Az Úllői úti kaszárnyába ment a szembenlevő Valéria Kávéházba ment be reggelizni. Az újságba bepillantva olvassa, hogy a Nyugatot az ő verse miatt elkobozták. „Megrémlök: mi lesz, ha ezt a sorozó orvos is olvassa. Odaállok az orvos elé, az rám se néz, mondja: Babits Mihály, alkalmatlan. Azután hozzám fordul: Igaz, hogy a Nyugatot elkobozták?” Nyilvános tárgyalásra március 6-án tizenegy órára rendelték a Markóba. Április 10-én a vizsgálat befejezését nyilvánító végzést küldte meg neki ügyvédje, Győri Ákos, fölkészítve őt arra, hogy várhatják a vádiratot. Ezt megelőzően március 10-én felettes hatóságával, a VKM-mel közölték, hogy büntügyben eljárás indult ellene. Szerencsére tárgyalásra nem került sor, mert annak kimenetele kiszámíthatatlan lett volna, hiszen Váry Albert sajtóügyi ügyész, a népbiztos-perek hírhedt ügyésze lett volna a vádbiztos. Az igazságügyminiszter, Vázsonyi Vilmos törölte az eljárást, amiben része lehetett annak, hogy fia, Vázsonyi János Babits tanítványa volt.⁵

Istenkáromlás

Istenkáromlásról vádolnak — az ügyészség a Nyugat múlt számában *Fortissimo* címen megjelent versemet elkobozta: s bűnvádi eljárást indított ellenem, ezzel kompromittált a közönség előtt is és megfosztott egyúttal a legjobb védelemtől —, mert a legjobb védelem volna

⁴ Fogaras és Vidéke. 1910. 23. sz.

⁵ A *Fortissimo*-ügy. Kézirata és iratai: OSZK Babits-hagyaték Fond III/1580—1581. — ÉDER Zoltán: Babits a katedrán. Bp. 1966. 256—269.

idenyomtatni az inkriminált verset: ez tisztává tenne egyszerűben minden intelligens ember szemében. Abban rejlik éppen az ily eljárás kegyetlensége hogy homályban hagyja a művet, melyet meggyanúsít — így a legszentebbek is vádolhatók, s a vallásos közvélemény szemében feketék maradnak: mert az utólagos fölmentés pszichológiai hatása a közönségre sokkal kevesebb, mint az elközbás momentumáé.

Aki a verset ismeri, tudja, hogy a legtávolabbról sem gondolhattam arra, hogy akár a legaggodalmasabb ügyész is megbotránkozhatson benne: s az előtt védekeznem sem kellene: — megpróbálom azonban a közönség tájékoztatására — amely a verset nem ismerheti — fölhozni azon érvek főbbjeit, melyekkel a bíróság előtt védekezem: mert a közönségnek is bírói fennhatósága van írói fölött, s joga, elítélni nemaságukat ítélőszéke előtt.

Legkülönösebben hatott rám az ellenem felhozott vád azért, mert ismerem már e vádnak az ellenkezőjét is. Évekkel ezelőtt akadtak lapok, melyek azért támadtak, mert írásaimban kifejezésre jutott világnézetemet klerikálisnak és szabadgondolattal ellentétben állónak találták. Azóta vallási meggyőződéseim semmiben sem változtak — s ma vallássértéssel vádol az ügyészsg. Már ez a körülmény is gondolkodóba ejthetne, hogy mindkét vád valószínűleg tévedés, mely műveim figyelmeitlen olvasásából vagy helytelen értelmezéséből származik.

Nézzünk tehát szemébe a vádnak. Először is első tekintetre világos a versből, hogy itt nem egyvalamely vallási szisztéma vagy felekezet elleni sértésről lehet szó, hanem csupán magának a vallási eszmének, sőt hogy úgy mondjam, magának az Istennek megtámadásáról. De hát mit jelent ez? Az Isten tagadását veti talán szememre a vád? Ezt először is nem tiltja a törvény: de különben sem hiszem, hogy versemről szólva erről lehetne beszélni. Szabadelvű és felvilágosodott embernek tartom magamat, de — azt hiszem sokadmagammal együtt — sohasem érztem annyira az Isten és Gondviselés gondolatának szükségességét, mint az utolsó években. S az inkriminált vers is olyan, hogy aki némi megértéssel olvassa, lehetetlen meg nem éreznie benne éppen ennek a hangulatnak a kifejezését.

Rettenetes időket éltünk át, s alig hiszem, hogy valakinek közülünk — de akár a bírák és ügyészek közül is eszébe ne jutottak volna hasonló gondolatok, mint amilyenek ebben a szerencsétlen költeményben önkénytelen kifakadtak. A világháború halmozott és véget érni nem akaró szörnyűségei éppen a hívő lélekben okoznak nagy megrendülést; az atheista, kinek számára a Gondviselés semmit sem jelent, nem érezheti annyira lehetetlennek, borzasztónak a dolgot, nem annyira egész világképét rombadólnak vagy megingótnak mint a hívő. Épen a hívő az, akinek szeme és keze önkénytelen az ég felé emelkedik: Hát nincs Isten? vagy süket? vagy alszik? Az Istenhez szól a léleknek e felkiáltás; és ha a lélek sem hinne Istenben, nem fordulna így hozzá, nem kiáltana így. A szerencsétlen lélek tusakodása ez az Istennel. Mint a Jákobé, aki Istennel vitázott, mintegy kényszeríteni akarva, hogy áldja meg őt:

„Nem bocsátlak el téged, míg meg nem áldasz engemet!”

Nagy szerencsétlenségek idején épen a legszentebb lelkek jutottak gyakran ilyen hangulatba, és a Bibliából sok példát idézhetnénk annak ellenében, aki azt mondaná, hogy vallássértő dolog az Isten jószágán kétségbeesni és az Úrnak mintegy szemrehányást tenni. Evvel a hangulattal fejeződnek be pl. Jeremiás siralmai:

„Miért feledkezel meg örökké rólunk? elhagy-ó minket sok ideig? Térj meg Uram mihozzánk és mi is megtérünk, újítsd meg a mi napjainkat mint vala a régi időben! De mindenestül megvetettél minket, felette igen megharagudtál ránk!”

Ezek a próféta utolsó szavai, s ily utolsó szavak az egész könyvre rávetik árnyékukat.

Az én inkriminált passzusom elgondolásánál is bibliai hangulat lebegett lelkem hátterében és idézhetek Jeremiásból egy másik, háború és éhség idején írott helyet, melynek egész menete megegyezik az én versem menetével:

„Kelj fel, kiáltás éjjel első álomkor, önts ki szívedet mint a vizet az Ur előtt, emeld föl kezeidet Hozzá a te kisdedeidnek lelkükért, kik elfogyatkoztak az éhség miatt minden utcáknak elein. Lásd meg Uram és tekintsd meg kivel cselekedtél így? avagy illik-e megölettetni az Ur szent helyében a Papnak és a Prófétának? Az utcákon a földön heverték a gyermek és a vén ember és az én ifjaim fegyver miatt elhullottanak.”

Idézmem lehetne a 22. zsoltárt is ez elkeseredett hangulat példájául — azt a zsoltárt, amelyet Krisztus is idézett keresztyén:

„Én Erős Istenem, én erős Istenem, mért hagytál el engemet? Én Istenem, kiáltok napestig, de te nem hallgatsz meg: éjjel is nincsen nékem vesztéglésem. Mindenek kik engemet látnak, megsúfolnak engemet, azt mondván: Bizott az Urban: szabadítsa meg őtet! mentse meg őtet, mivelhogy néki jóakarója!”

Ha Krisztus elhagyatva érezhette magát atyjától, és kifakadhatott szenvedései között: mennyivel természetesebb ez egy gyarló emberről! És mikor volt olyan természetes mint manapság?

De mondhatná valaki, hogy a szent frók, bármily erős, szinte szemrehányó hangon beszélnek is kétségbeesésükben a nép szerencsétlenségeiről az Isten előtt, annak tagadásáig és meg-

tagadásáig mégsem mentek. Addig azonban én sem mentem. Az én egyik legerősebb sorom: „Tagadjuk őt, talán fölébred!” — nemcsak azt implikálja, hogy nem vesztettem el hitemet egészen a Gondviselésben: hanem azt is, hogy még mindig várom Tőle a rettenetes állapotba sodort emberiség megmentését. S vajon aljas, s e Gondviseléssel szemben ellenséges és gyalázó-e a költemény gondolata, s az a hang, amelyet használtam? Aki értelemmel ítél, nem mondhatja ezt. A gyermekek ha észreveszik, hogy a ház ég fölöttük, és apjuk mély álomba merült, cibálni, verni kezdik őt, nem szeretethiányból, nem tiszteletlenségből, hanem hogy fölébredjen és segítsen rajtuk: épen azért mert csak Őtőle várnak segítséget. Ez volt az én versem alapötlete, s ez van kifejezve az égő házban horkoló gazda hasonlatában, melynek, úgy érzem, egészen bibliai íze van. Nagyon csodálkoztam, mikor ezt a helyet is az inkriminált passzusok között olvastam: ezt csak olyan ember írhatta oda, aki a bibliában nem nagy olvasott.

Még egy támpont marad fenn a vád számára; a süket jelző az Isten kicsinylésére látszik vallani, s valóban ez az, ami a versben leginkább káromlásszerű. De csak annak, aki nem olvassa el a költemény végét is illő figyelemmel. Mert a végső strófából világos, hogy itt nem valami kicsiny emberi süketiségről van szó, hanem a nagy Természet fenséges nyugalmának süketiségéről, arról az isteni süketiségről, melynek a mi apró bajaink törpe semmisségek. Világos, hogy a süketiség nem lekicsinylés itt, hanem épen a fenség kifejezése, s az ember, aki kiszakadt a süket Istenből, szenvedni s pusztulni: az a kicsi, az a féreg, a nagy istenség süket fenségéhez képest. Igaz, hogy ennek a gondolatnak pantheista íze van. De ha a pantheizmus vádja ellen is védekezni kellene, akkor igazán a középkorban érezném magamat. (De különben az egész ügy nem középkori-e?) A pantheizmust ma már egy századdal Goethe kora után, igazán nem lehetne eltüntetni a költészetből, s a magyar poézisben is régi polgárjogot nyert: hisz Madách, sőt Arany is, sok helyütt fejezték ki pantheista gondolatokat.

Ami végre a botrányokozás vádját illeti, arra megjegyezhetem a következőket: a költészet perspektívája és hatása egészen más, mint a prózáé. Ami prózában talán sértően erős kifejezés lenne, versben gyakran fenségesen széppé válhatik, mint egy-egy külön talán durva hang a Wagner Orkheszterében. Az én versem megítélésénél is költői példák és szempontok után kell menni; akkor lenne botrány okozásra alkalmas, ha nagy költők hagyományossá vált gyakorlatával ellenkeznék, s a költészet fenségeseknek és ártatlanoknak elfogadott hangulataiból botrányosan kiültne. Hogy mennyire nem így van, azt mindenki jól érzi, aki a világirodalomban csak egy kevésé is járatos. Kétségkívül több joggal volna lefoglalható istenkáromlás vétségé miatt Petőfinek az a költeménye, amelyben ilyeneket olvashatunk:

Milyen kegyetlen az az Isten
S a balga ember térdet hajt előtte
Atyjának hívja és imádja őt...
Zsarnok vagy Isten és én
Átkozlak tégedet!
Ott ülsz az égi trónuson hideg
Méltóságodban érzéketlenül
Csak úgy mint itt a földi zsarnokok
S uralkodol kevélyen és naponként
Hajnalsugárral s megrepedt szíveknek
Vérével újra s újra fested
Királyi széked kopott bíborát!
Légy átkozott, zsarnoknál zsarnokabb!

Tudjuk, milyen rettenetes kifakadásokban tört ki Vörösmarty kétségbeesése; s valóban őszinte nyílt vallomást tesz az istenkáromlás mellett, mikor így szól:

Setét eszmék borítják eszemet
Szívemben istenkáromlás lakik:
Kívánságom: vesszen ki a világ...

Ha nyugtalanító és kétségbeesett kifakadásról szól a vád, akkor ez bizonyos még nagyobb mértékben inkriminálható. Vagy — hogy a világirodalom klasszikusaiból is idézzek — ideírom a Goethe Prometheusának egy helyét, azt, amelyet a költő külön lírai költeményként is kiadott, s melyet így kétségkívül a saját hangulatának kifejezéséül kell tekintenünk:

Wer Half mir?
Wor rettete mich?
Hast du nicht alles selbst vollendet
Heilig glühend Herz,

Und glühtest jung und gut,
Betrogen, Rettungsdank
Dem Schlafenden da droben?

.....
Ich dich ohren? Wofür?
Hast du die Schmerzen gelindert?
Hast du die Thränen gestillet?

Mindenesetre ezek is jóval erősebbek az én szavaimnál. Ami pedig a kétségbeesett és nyugtalanító hangulatot illeti, ha ez is hiba volna, akkor nagyon sokat épen a világirodalom legfenségesebb és méltán legtöbbre tartott műveiből kellene elítélni. A magyar költészetből pl. nem állhatna meg Kölcsey sok verse (a Vanitatum Vanitas vagy az Igazság), Vörösmarty legremekebb darabjai (mint az Emberek vagy az Előszó), Arany némely verse (mint a Kertben) vagy Madách. A szelíd Arany maga káromlásszerű képekkel festi ezt a hangulatot:

És engem akkor oly érzés fogott el...
A szőlősgazda is, az egyszeri,
Magánkívül s örvöngve kacagott fel
Látván hogy szőlőjét a jég veri?
Dorongot ő is hirtelen kapott fel
Paskolni kezdé, hullván könnyei:
„No hát jó!” — így kiált — „én uram istenem
Csak rajta! hadd lám, mire megyünk ketten!”

Így én, a szent romon, emelve vádat
Magamra, a világra, ellened...

És prózában is, hivatalos irodalmi fórumról, nem habozik kijelenteni (Madách bevezetések a Kisfaludy-társaságban): „Óhajtható ugyan hogy a költői lélek teljes harmóniában legyen a világgal; de ha nincs, ki tehet róla. A művészet harmóniája nem mindig az optimizmusé is egyszersmind.” — És ha valamikor érthető és megbocsátható volt a költőnél az isteni gondviselésben való kétségbeesés hangja: mikor volt annyira az, mint napjainkban?

Összegezve tehát a felhozottakat, versem nem okozhat botrányt, mert a költészetnek ismert és örök motívumait alkalmazza oly korban, mely azok alkalmazását különösen indokolja, s mert belül marad oly határon melyen irodalmunk s a világirodalom elismert nagyjai botrány nélkül sokszorosan és merészen túlmentek. De nem okozhat botrányt azért sem, mert nem alacsony stílusú: mindent el lehet mondani róla, csak azt nem, hogy a tömeg szájaíze szerint volna hangolt. Letompított, szinte filozófus befejezése kizárja az izgatás célzatát. Végre oly folyóiratban jelent meg, melynek közönsége egyedül irodalmi szempontokat keres.

Nem hiszem tehát, hogy káromlásban vétkes vagyok, legfeljebb oly módon, mint a Vörösmarty Szent Embere, aki azt imádkozta egyre: „Legyen átkozott az Isten!” — mert egyebet nem tudott, de az Úr hőbb és igazabb imának fogadta az átkozó szavakat, mint az álszentek langyos könyörgését.

Szabó Ervin mint Babits irányítója a béke-irodalomban

Schöppflin Aladár, Babits és Szabó Ervin barátságának krónikása tanúskodik a két nagy szellem egymás iránti rokonszenvéről és egymás tudásának kölcsönös hasznáról:

„Sűrűn, néha hetekig, szinte minden nap találkoztak. Meglepetve láttam, hogy bár a szellemi élet oly különböző területein élnek és dolgoznak, mennyi érintkezési pontot tudnak találni, s milyen hamar belelelegyedtek a beszélgetésbe. Kiderült, hogy Szabó Ervin jól van tájékozva irodalmi dolgokban is. Babits és Szabó Ervin között meleg barátság fejlődött ki, beszélgetésük közben kiderült, hogy a szociológia Babitsnak mégsem olyan teljesen idegen terület, érdeklődött, kérdéseket intézett barátjához, egy-egy kérdésben megmondta véleményét, sőt kérdezősködött arról is, hogy milyen könyvekből szerezhetne behatóbb tájékozottságot.”

Szabó Ervin 1918 nyarán új kiadóvállalata, az Új Magyarország könyvsorozata keretében Madzsar József, Jászi Oszkár és a saját könyvein kívül Babitscal lefordíttatta Kant *Az örök béké-jét*. Ez azóta sem jelent meg újra Magyarországon. 1975 végén a bukaresti Kriterion Téka sorozatában kiadta, de sajnálatos módon éppen a világbéke irodalmának azt a fontos bibliográfiáját hagyva ki belőle, amelyet maga Babits állított össze.⁶ Ezt hozzáférhetlensége miatt itt közöljük újra:

⁶ Tovább. 1947. május 30. — GÁL István: Babits és Szabó Ervin barátsága. Id. könyvem 94–105. — GÁL István: Új adatok Szabó Ervin utolsó napjairól. Népszabadság 1974. febr. 17. — KANT: *Az örök béke*. Ford. stb. BABITS. Bp. 1918. 99–100.

A békemozgalomnak ma már nagy irodalma van, melyet legteljesebben a norvég Institut Nobel katalógusának megjelent kötete mutat. Magyarul tájékoztatót adhatnak a budapesti Városi könyvtár kiadásában A világháború irodalma címen megjelent füzetkék, melyek a békeirodalmat is felölelik. A mozgalmak történetére nézve: Ter Meulen: Der Gedanke der internationalen Organisation in seiner Entwicklung. Hága, 1917.

A békeirodalom régebbi képviselői (csak a legnagyobb neveket említjük):

Dante (1265—1321): De Monarchia.

Erasmus Rotterdams (1467—1536): Antipolemus.

Campanella: Monarchia Messiae. 1633.

Vico: De universi juris uno principio et fine uno. 1720.

Grotius: De jure belli ac pacis. 1625.

Sully, duc de: Mémoires des sages Oeconomies d'Etat de Henry le Grand. 1638. — Minisztere által IV. Henrik francia királynak tulajdonított világbéketerv.

Penn (Pensylvania alapítója): An essay towards the present and future peace of Europe. 1690.

Saint Pierre, abbé de: Mémoire pour rendre la paix perpetuelle en Europe. 1712.

Leibniz: Tractatus de jure suprematus. 1677.

Rousseau: Extrait du projet de paix perpetuelle de M. l'abbé de Saint-Pierre. 1761.

La Harpe: Des malheurs de la guerre et des avantages de la paix. 1767.

Mably: Entretiens de Phocion sur le rapport de la morale avec la politique. 1767.

Bentham (1748—1832): A plan for an universal and perpetual peace.

Herder: Briefe zur Beförderung der Humanität. 1793—1797.

Kant: Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis. 1793.

Látnivaló, hogy a békegondolat megalapítói az emberiség legnagyobb szellemeinek sorából kerültek ki. Az újabb gondolkodás nagy alakjai sem vélekednek másként e kérdésekben: de az utópisztikus magabizást pesszimiztikusabb hangulat váltotta fel. A nép elfordult bölcsseinek tanításaitól, s egy új türelmetlen istennek karjaiba dobta magát, a nemzetiség istenének, ki minden bálvány között a legtöbb emberáldozatot követelte. Bár a legnagyobb szellemek sohasem hajoltak meg e véres isten előtt: a középszerű irodalom és átlagkultúra szaturálódott annak imádásával. Ez áramlat árnyékában a militarisztikus hatalmak lavinaszerűen szervezkedtek s a szörnyű szervezettel szemben a békeeszmének is mozgalommá kellett válnia. A praktikus kérdések kerültek előtérbe, filozófia helyett szaktudomány. Az eszme filozófikus és erkölcsi oldalát elhanyagolták, a népek lelkét szinte átengedték a nacionalista világnézetnek; míg nem a világháború hatalmas erőre lobbantotta ismét a békemozgalom érzelmi karakterét.

A szakszerű békeirodalom főleg a békekonferenciák évkönyveiben (Das Werk von Haag) és a folyóiratokban (Demain, Friedenswarte, Holländische Nachrichten, Internationale Rundschau, War and Peace stb. és a magyar Nemzetközi Élet) található. A könyvek közül csak néhányat (kivált a magyarul olvashatókat) említjük:

Angell, Norman: Rossz üzlet a háború (The great Illusion).

Giesswein Sándor: Kereszténység és Békemozgalom.

Richet, Charles: A háború múltja és a béke jövője (Le Passé de la guerre et l'avenir de la paix).

Szabó Ervin: Imperializmus és tartós béke.

Azonkívül Forel és Fried művei.

A háború szépirodalma végre mély és nagy műveket mutathat fel, melyek az érzelmi béke-mozgalomnak hatalmas hordozói:

Barbusse, Henri: Tűz (Le Feu).

Karinthy Frigyes: Krisztus vagy Barabás.

Latzko, Andreas: Menschen im Krieg.

Lengyel Menyhért: Egyszerű gondolatok.

Musset, René: A szökött katona (Pierre Dumet, le Refractaire).

Rolland, Romain: Au dessus de la Melée.

Suttner, Berta: Die Waffen nieder!

Tolsztoj, Leo: Háború és Béke; — azonkívül röpiratai, például Kiáltvány az emberiséghez; az orosz—japán háborúról írt könyve és hátrahagyott munkái között a Gyermekek Bölcsesége.

Ugyanezeket az érzelmeket találjuk nagy festőknél is, Callottól (Misères de la Guerre) Verescsaginig és Zichy Mihályig. Nincs az emberi kultúrának ága, ahova ez az érzéskomplexum már be ne szívárgott volna.

Megemlítjük még a Magyar Szent Korona Országainak Békkegyeletét, mely Giesswein Sándor elnöklete alatt működik s hivatalos lapja a Nemzetközi Élet.

Európa Lovagjai és a Gondolat Internacionáléja

A háború derekán több terv is született az értelmiség előkészítéséről a háború utáni változásokra. Balázs Béla már 1915-ben fölvetette Jászi Oszkárnak, nem kellene-e 40—50 kimagasló értelmiségit beszervezni, akik a háború utáni változásokra fölkészüljenek. Jászi ezt akkor még fölöslegesnek tartotta. Lukács György jegyezte föl, hogy 1916 telén Szabó Ervin hívott össze néhány magyar író, rajta kívül Babitsot, Balázst, Gábor Andort, s arról tanácskoztak, mit tehetnének a magyar írók a háború ellen. Schöpflin többszöri gyakori összejövetelekről tud Babits lakásán. Részt vett ezen Jászi, Bíró Lajos, Karinthy, Lengyel Menyhért. Más alkalommal Lengyel Menyhért hívta meg az írókat lakására. Ő mondta el nem sokkal halála előtt, hogy Babits és Szabó Ervin fölkereste azzal, hogy indítsanak folyóiratot a béke érdekében. „Hónapokig tanakodtunk, emlékszik vissza Schöpflin, de bizony nem tudtunk semmi komoly eredményre jutni. Akiket fölszólítottunk csatlakozásra, azoknak legnagyobb része emlékezve arra a visszahatásra, melyet Babits Húsvét előtt című verse támasztott hivatalos részről, nem mert vagy nem akart közénk állni.” Időnként Jászi Szabó Ervinnel, Dienes Pállal és Valériával, Babitscsal nemcsak Jászi pasaréti villájában találkozott vagy a budai hegyekben tett kirándulást, hanem még a Dobogókőre is fölment egész napra. Bárhogy is vonakodtak, ki-kimaradoztak vagy csatlakoztak az írók, végül is kialakult egy nagyszámú író, művész, tudós társaság, elsősorban a *Nyugat* és a *Huszadik Század* munkatársai köréből, de a velük szimpatizálók seregéből is, amely főképp az 1917. februári, majd a nagy októberi forradalom után egyre jobban aktivizálódott. Hozzjárult ehhez Károlyi és Jászi 1917. decemberi svájci útja, részvételik a berni békekonferencián és nem utolsósorban a fővárosba érkező antimilitarista, pacifista könyvek és folyóiratok átszivárgó példányai. Különösen Romain Rolland írásainak és magatartásának volt nagy bátorító és ösztönző hatása. Jászi 1917. december 6-án kereste föl önkéntes svájci száműzetésében a nagy békeharcost, aki háborús naplójában részletesen följegyezte magyar vendégéről nyert benyomásait és vele való huzamos eszmecserejét. Romain Rolland szerint Jászi így mutatkozott be neki: „Meggyőződhetik kérésemnek (egy rövid látogatás ügyében) oka nem hiú kíváncsiság, hanem morális szükséglet: meg kell ismer-nem személyesen azt az embert, aki úgyszólván jelképes szintézisévé vált minden nemes törek-vésnek, amely verrel borított és eldurvult Európának igazi és mély megújódását célozza.” Mindkettőjükre nagyban hatott ekkoriban még Wilson ideológiája, ugyanakkor azonban sokat vártak a megújuló Oroszországtól is: „Jászi osztja elragadtatásomat az új Oroszország iránt... Ugy látja, hogy az új élet lehetőségei, a jövő új szociális életformái csak ott valósul-hatnak meg. Mindkettőnk szemében főbenjáró fontosságú az orosz forradalom győzelme Európa jövője szempontjából.”⁷

Jászi hazatérése után írta nagy művét a közelgő háború végi kilátásokról és a békekorszak kívánatos berendezkedéséről. Ennek elején ő is megfogalmazza az orosz forradalom világtörté-nelmi sorsforduló szerepét: „... jött az orosz forradalom s végső logikai konzekvenciáig vitte a népek leszerelésének és önrendelkezési jogának gondolatát a gyönyörű, vakmerő racio-nalizmussal, mint amellyel egykor a francia forradalom az emberi jogokat proklamálta... Az orosz cárizmussal megbukott az imperialista pánszlávizmus, s a centralista, militarista Oroszország átalakulóban van egy demokratikus konföderáció irányában, mely meg fogja oldani a rengeteg birodalom államalakulási és nemzetiségi problémáit, s a hűbéri nagybirtok végleges felosztásával a hódító politika gyökerét fogja kirántani.” Nem merülhetünk itt a könyv részletes ismertetésébe, csak Babits közvetlenül forradalom előtti és forradalom alatti kiáltványainak és cikkeinek Jásziéval egyező, részben talán tőle ihletett, majd azokon túlnövő, párhuzamos gondolatait idézzük. A létesítendő Nemzetek Szövetségének a Dunai Konföderáció tervét támogatniuk kell. Ebben „olyan óriási fejlődési lehetőségek tárulnának fel, melyek csakis az Egyesült Államokéi mellé állíthatók. A dunai és balkáni népeknek a nemzeti szabad-ságot kell biztosítaniuk, hogy végleg szabad legyen az út az Európai Egyesült Államok felé... A jövő fejlődésére nézve nagyobb és reményteljesebb példát nyújtanak, mint akár a helvét szövetség, akár a német Bund, akár az Egyesült Államok... Háború vagy Szövetséges Állam! Ez a jövő nagy sorsdöntő kérdése... Az államaalakulás új formája a nemzet fölötti állam, szabad egyenrangú államok szövetsége, a legényegesebb fejlődési lépése a nemzeti államok kialakulása óta... az egész földkerekségre kiterjedő szövetséges állam, az a Civita

s

⁷ GÁL István: Babits és Szabó Ervin barátsága. Id. kötetemben 95—98. — Romain Rolland Jászi látogatá-sáról: Napló a háborús évekből 1914—1918. Vál. BENEDEK Marcell. Bev. DOBOSSY László. Bp. 1960. 230—233.

Dei, mely úgy a legmélyebb vallásos, mint a legátfogóbb filozófiai intuíció szerint földi pályánk tulajdonképpeni értelme és logosa.”⁸

Jászi könyve mellett Babitsra legjobban hatott Szabó Ervin fontos műve, az *Imperializmus és tartós béke*. Ennek mottója Goethe és Jefferson mellett Babits *Húsvét előtt*-je. Ennek alap-esszméje, hogy a nemzetek békéjét legjobban a szabadkereskedelem biztosítja, azonkívül azonban „elsősorban emberek kellene, más, jobb, tökéletesebb emberek. A szellem a fontos! Nyissák meg lelküket az emberiség régi ideáljainak: a humanizmus, a szabadság, a méltányosság eszméinek, zárják ki egyéni életükből is az erőszak, a kiváltságok, a türelmetlenség szellemét, és meglássák, megtaláljuk az utat, amely az igazságé, amely elvezet a békés és erős, a szellemünket szabadjára eresztő élethez.”⁹

Babitsnak Szabó Ervinnel és Jászi Oszkárral való ismeretsége, együttműködése, sőt, barátságja két értékes dokumentumban is maradt az utókorra. Bár a szervezet 1918 őszi találkozásain Szabó Ervin már nem vehetett részt, de a tisztikar Babits kézírásával fennmaradt szövegében még ő van elnöknek jelölve. Mindkét dokumentum a *Knights of Europe* romantikus nevet viseli. Az elnevezés forrására még nem sikerült rábukkanni, de nyilván angolszász mintára választották ezt (Amerikában *Knights of Labour* néven létezett egy szervezet, Angliában különböző „orderek”, rendek vannak). Az OSZK Babits-hagyatékában levő kézirati példány Jászi Oszkár írása Babits javításával és rövidítéseivel. Itt a leglényegesebb eltérés kettőjük szövege zése között, hogy Jászi az Európai Egyesült Államokról beszél, Babits pedig Európai Államszövetségre javította ki. Jászi kézírását első közlésemkor Szabó Ervinénak tulajdonítottam. Nem kétes, hogy az egész eszmerendszerben Szabó Ervin nézetei is érvényesültek. Az MTA Szabó Lőrinc hagyatékában található Babits első fogalmazványa egy terjedelmesebb és költőibb szöveg. Összehasonlítás végett az alábbiakban közlöm mindkét szöveget.

A kiáltványnak készült szöveg kiegészítése és folytatása annak mintegy száz radikális író, művész és tudós által aláírt nyilatkozatnak vagy kiáltványnak, amelynek eszméi a nemzetek testvériségéről Bartók Béla többször használt kifejezésére emlékeztetnek, egyes mondatai pedig egyeznek Babits 1918. november és 1919. február között írt, valószínűleg valaha is leírt legradikálisabb hangú cikkeivel (*Az első pillanatban, Éljen a Köztársaság!, Az igazi haza*).

A kiáltvány ötlete és szövege föltűnő rokonságot mutat azzal az eddig itthoni kutatásunkban föl nem merült kiáltvánnyal, amelyet Romain Rolland szövegezett, és amelynek aláíróit Barbusse szervezte meg. Ez hazai sajtótermékeinkben még nem került elő, de valószínűnek kell tartani, hogy pesti orgánumból kerülhetett az egyik első erdélyi folyóiratba.

The Knights of Europe

I. A szövetség tagjait Európa szellemi munkásai (utóbbi két szó áthúzva, Babits írásával helyette: elfogulatlan szellemeinek — G. I.) javából válogatja ki, kiket szellemi önállóság és teljes erkölcsi függetlenség jellemez. A Szövetség inkább kevesebb taggal béri, de feltétlenül elvárja minden egyes tagjától, hogy a Szövetség céljait egész egyénisége súlyával — mit se törődve opportunista szempontokkal, sőt veszélyeket kockáztatva — helytálljon.

II. A szövetség célja az Európai Egyesült Államok megalakítása. (Az Európai Egyesült Államok áthúzva, Babits betűivel följéje írva: „jobb: Európai Államszövetség” — G. I.) E cél elérése a szövetség tagjai (beleírva: tettel — G. I.) szóval és tóllal támogatnak minden törekvést

a) ami a sovinizmus és a lokálpatriotizmus (utóbbi áthúzva, helyébe írva: nacionalizmus — G. I.) minden formáját háttérbe szorítja és a nemzetközi érzületet erősíti;

b) ami az életképes állami egységek kialakulását elősegíti, s a nemzetiségi kisebbségek szabad nyelvét, kulturális és gazdasági fejlődését előmozdítja;

c) ami a demokratikus és szociális haladást előreviszi;

d) ami mind szélesebb körben tör utat a free trade gondolatának;

e) ami demokratikus miliciákká fejleszté át a mai dinamikus és arisztokratikus hadseregeket;

f) ami érvényt igyekszik szerezni a demokratikus konföderáció, a leszerelés és a nemzetközi döntőbírárság gondolatának, minél több állam és nemzet között;

g) ami felveszi a harcot az uszító iskolával, az uszító sajtóval és az uszító kultúregyesületi tevékenységgel szemben.

(A zárójelben következő szöveget Babits kihúzta: — G. I.)

(III. A Szövetség elvárja tagjaitól, hogy ezekért a törekvésekért — ki-ki a maga társadalmi körében és működési területén — minden lehető alkalommal és oly módon szálljon síkra, hogy

⁸ JÁSZI Oszkár: A monarchia jövője. A dualizmus bukása és a Dunai Egyesült Államok. Bp. 1918. 18., 75., 81., 82., 96., 97., 98.

⁹ SZABÓ Ervin: Imperializmus és tartós béke. Bp. 1917. 50–51.

föllépése erkölcsi erejével és szellemi magaslatával serkentően, példaadóan, eszményt kitűzve lépjen fel a reakció gáncsvetéseivel szemben.

A szövetség ezáltal mintegy avant-gardja, taktikai generálstabja, ha kell, első tűzvonala akar lenni az Új Európáért, a népek demokratikus szövetségéért meginduló küzdelmeknek, melyekben együtt kíván harcolni mindezen tömegekkel és szervezetekkel, melyek ezt a célt nemcsak akarják, de kellő eszközökkel dolgoznak megvalósításért.)

IV. A Szövetség nyílt egyesület, de tagjait legnagyobb gonddal válogatja meg, mert akár szellemileg, akár erkölcsileg inferioris elemek csatlakozása csak akadály lehetne céljai elérésének. Száz igazán jó európai olyan, aki legmélyebb szükségleteiben és értéketikájában tényleg az! — többet használhat nagy ügyünknek, mint a közömbösök ezrei vagy nem teljesen tisztánlátók százezerei.

V. Tagjainak folyton tartó egyéni munkája mellett a szövetség alkalmas időben és helyen kongresszusokat hív egybe, úgyszintén könyveket és brosúrákat ad ki, vagy idegen elemekkel is vitákat rendez törekvései népszerűsítésére és az ellenáramlat diszkreditálására. Ha szükség lesz rá, társadalmi és politikai ligákat szervez az egyes részlettörekvések, például a nemzeti-ségi egyenjogosító, az uszítók elleni küzdelem, a szabad kereskedelem követeléseinek keresztülvételére.

A szövetség törekedni fog egy nagy nemzetközi orgánum, The Review of Europe megalkotására. (Az egyes cikkek fordításai ido nyelven is megjelennek.)¹⁰

The Knights of Europe

Mi, Európa Lovagjai, köszöntünk minden jó európaít. Ti, kik szenvedtetek és vágyakoztatok! Halljátok, kik vagyunk, halljátok, miért jövünk! Testvérek! Halljátok mind, ti, kiknek hite és lelkiismerete ébredszik!

Akaratunk

Európa szellemi nemességéből állítunk hadsereget.
Európa egyesülését akarjuk előkészíteni a lelkekben. Ellenségünk: minden előítélet, ami eszménknek útjában áll. Harcunk szellemi harc. Hangulati: megnemesítő és felszabadító.

Lovagrend

Ily harc hadserege nem lehet „politikai párt”. Sem tudományos társaság; sem érdekszövetég. Csupán rajongók tábora lehet, keresztes vitézek serege: lovagrend.

Egylet, társaság közös munkát folytat, kollektív küzdelmet. A lovagrend egyéni munkát, egyéni harcot kíván tagjaitól.

Társaságokba érdekeik közössége hajtja az embereket. A lovagi fogadalom ellentétes lehet az egyén érdekével: áldozatokra is kötelezhet.

Politikai vagy érdekküzdelem alkalmazkodással, megalkuvással jár. A mi küzdelmünk eszmei volta, célunk magassága nem tűr illyet.

Érzelmek ellen harcolunk, s új érzelmeket akarunk teremteni. Érzelmek ellen gyengék az ész fegyverei; az előítélet fanatizmusával csak az igazság fanatizmusa mérkőzhetik.

A Nemesek

A lovag nemesember. A szellem lovagja csak nemes szellem lehet.

A nemes szellem szabad. Kíméletlen lelkiismeretvizsgálással öli ki önmagából az előítéletek öröklött csiráit, amelyek ellen harcolni akar.

Nyílt és emelkedett. A magas célra tekint, nem törődve közelebbi, szűkebb szempontokkal. Áldozatkész és ideálista. Igazságérzete minden önzésen felül áll. Faj, nemzet vagy osztály önzésén is.

Mindezekről teljes erkölcsi függetlenségnek kell kezeskednie.

A nemes szellem végre hívó és szilárd. Semmi hátrány, gúny vagy kényelmetlenség meg nem ingatja.

Akiben ezekből egy is hiányoznék: annak a lelke nem lovagnak lelke. A nemesek társasága csupán keveseké.

¹⁰ Babits-hagyaték Fond III. Közölve Bartóktól Radnótiig c. kötetemben. 156—158.

A Kapocs

A lovagok Kapcsa — mely őket egymáshoz és a Célhoz fűzi — a becsületbeli fogadalom kapcsa; és a Hit ereje.

Egyszóval: hitvallás. A jelen emberi lét legmagasabb ügye, legszentebb feladata: melynek mindent alárendelni, melyért mindent feláldozni dicsőségünk és kötelességünk.

Hitben az erő

Hiszünk a jövőben. Hisszük az erkölcsi érzés fejlődését, túl az egyének viszonyain. Rendületlenül hisszük az európai egység megvalósulását, a háború kiküszöbölésének és az egész emberiség testvérítésének első zálogaként. Valljuk, hogy az egyetlen, ami ezt késleltethetné: a hitetlenség volna. Hisszük, hogy meglegyen.

Megvetjük és üldözzük a restség és gyengeség kételyeit. Gúny mosolya, kiábrándultság fölénye nem hat ránk. Túrni fogunk, mint az első keresztények. Nyíltan valljuk hitünket, hogy mások is hinni merjék és vallani. Legyen mindenkié!

S hitünk szerint élünk

A cél egy, a kötelesség ezer. Szóval, tollal, tettel mindig kész szolgáló lesünk a nagy Célnak. Egyetlenegy alkalmat sem hagyunk elrepülni. Támogatunk mindent, ami azt közelebb hozza. Harcolunk minden ellen, ami útjában áll.

Különösen pedig:

támogatunk mindent, ami a nemzetközi érületet, az emberiség testvériségének gondolatát erősíti, vagy a nemzetek közötti politikai, érzésszerű vagy gazdasági válaszfalakat lerombolni alkalmas,

minden lehetséges eszközzel támogatjuk és terjesztjük a konföderáció, a leszerelés és a nemzetközi döntőbírósg gondolatát minél több állam és nemzet közt,

minthogy a mai nemzetiségi ellentétek csak úgy szüntethetők meg, ha minden nemzetiség, nemzet vagy nemzetrész szabad nyelvi, kulturális és gazdasági fejlődését biztosítjuk:

küzdeni fogunk minden olyan helyzet ellen hol egyes embercsoportok egymást anyagi vagy erkölcsi elnyomásban tartják,

minden módon iparkodunk megakadályozni minden olyan törekvés, javaslat vagy intézmény érvényesülését, mely a nemzetek közötti ellentéteket fokozhatja, vagy jövőendő háborút készíthet elő,

kíméletlenül s mellétekintetek nélkül fölvevesszük a sovinizmus és nacionalizmus minden formája: valamint az iskola, sajtó és kultúregyesületi tevékenység ellen, mely ezeknek szolgálatában áll.

Hazafiatlansággal fognak bennünket vádolni

Büszkén állunk meg a váddal szemben. Így vádolták a legnagyobb magyart, így mindenkit, ki valahol régi rosszak ellen támadni mert.

A nép javát senki sem kívánhatja forróbban minálunk. De vádlóink nem a nép javát értik a hazán. Politikai és hatalmi intrikák jelszava az náluk, háborúk cégére, minden régi rossznak foglalata.

Az ő hazájuk, amiről Vörösmarty beszél:

Neve: szolgálj és ne láss bért.

Neve: adj pénzt és ne tudd mért.

Neve: halj meg más javáért.

Neve szégyen, neve átok:

Ezzé lett magyar hazátok.

De ez nem a haza. Ez csak egy név.

Mi nem tiszteljük ezt a nevet. A mi hazánk nem név, nem fogalom. A mi hazánk: a nép maga. S a nép java egy az emberiség javával.

Az emberiség pedig nem lehet boldog morál nélkül. Morál nélkül, mely nemzetektől és osztályoktól ugyanazt az önfeláldozást követeli, amit a közérdek az egyesektől kíván. Az önzés sohasem szent: a nemzetek önzése még veszélyesebb az emberiségre, mint az egyesé. S az emberiség ügye mindennél előbbreváló.

Mi, Európa Lovagjai, a nemzetközi morál érzését akarjuk bevinni a népek tudatába. E nemzetközi morál lovagjai leszünk. Serkentünk, példát adunk, eszményt tűzünk ki.

Így leszünk előőrse, vezérkara, első tűzvonalra, ha kell, az új Európáért folyó küzdelemnek. De mindig a szellem magasságából harcolunk, s az erkölcs erejével.

Egész életünk, egész egyéniségünk az eszméé

De a folyton tartó egyéni munka mellett közös munkát is végeztünk. Egyesülésünk hatalmát használni fogjuk, s közös küzdelmünknek orgánumokat iparkodunk teremteni. Lovagi gyűle: kezések, lovagi írárok fogják hirdetni akaratunkat. Tornákat is tartunk mint régi lovagok-de szellemi tornák lesznek ezek.

Utunkat a Szentlélek fogja világosítani. A Szentlélek erejével bátran küzdünk a Babonák ellen, melyek az Emberiséget gyűlölködő csoportokra osztják, és tizedelik, ma úgy, mint a vallásháborúk korában. S a Szentlélek ereje győzni fog!¹¹

A világszellel békéje

Az európai szellem legkiválóbb reprezentánsai deklarációval fordulnak a világ intellektuellei-jeihez. A felhívás, amelyet Romain Rolland szövegezett, így hangzik:

Szellemi munkások, Testvérek, akik szétszórta élték az egész világon és akiket öt éve választanak el egymástól a hadseregek, a cenzúra és hadban álló nemzetek gyűlölete: hozzátok fordulunk ebben az órában, amikor a bástyafalak leomlanak és újra megnyílnak a határok, hozzátok fordulunk azzal a felhívással, hogy alakítsuk újjá a mi testvéri szövetségünket, egy új, erősebb és biztosabb szövetséget, mint amilyen a régi volt.

A háború szétzilálta a mi sorainkat. Az intellektuellek túlnyomó része tudását, művészi termelőerejét és értelmét a kormányok szolgálatába állította. Nem akarunk vádat emelni senki ellen, senkit sem akarunk szemrehányással illetni. Ismerjük az individuális lélek gyengeségét és a nagy kollektív áramlatok elementáris erejét. Az utóbbiak elseperték az előbbieket egy pillanat alatt, mert senki sem volt felkészülve az ellenállásra. A jövőben azonban meg kell védenünk a szellem szuverénitását, felmérve a pusztítást, amelyhez az egész világ intelligenciájának tehetetlensége vezetett. A gondolkodók és a művészek is fonták szálait annak az ostornak, amely végig vágott Európa testén és szellemén a mérgezett gyűlölet embertelen erejével. Tudásukkal, a régi és az új szellem erejével, történelmi, tudományos, filozófiai és költői eszközökkel fokozták fel a gyűlöletet és arra törekedtek, hogy szétrombolják a szolidaritást és szeretetet az emberek között és mikor ezt tették, beszennyezték, megalázták, letaszították trónjáról a Gondolatot, amelynek reprezentánsai voltak. Szenvedélyek hangszerévé degradálták és lehet, hogy a tudat alatt, de egy politikai vagy szociális réteg, egy állam vagy osztály egoisztikus érdekeinek szolgálatába rendelték.

Ebből az elvadult kavargásból, amelybe a világ összes győztes és legyőzött nemzetei belesodródtak, megtépve és leszegényedve kerültek ki a népek és szívük mélyén, ha nyíltan nem is ismerik be, szegénykezniük kell. A kompromittált Gondolat a harctól bukkant került ki.

Társak, álljunk talpra, szabadítsuk ki a szellemet ebből a zűrzavarból, a megszegényítő kapcsolatokból, lealázó szolgaságából. A szellem senkinek sem lehet szolgája. Mi vagyunk a szellem szolgái. Nincs más mesterünk. Azért teremtődünk, hogy hordjuk és védelmezzük az ő fátylóját, hogy ismét összegyűjtsük körülötte a megtévelyedett embereket. A mi szerepünk és kötelességünk, hogy adjunk egy fix pontot, hogy mutassunk egy sarkcsillagot a szenvedélyek anarchiájának közepette, az éjszakában. A gőgöt és a kölcsönös rombolás szenvedélyét elutasítjuk magunktól. Mi egyetlen igazságot tisztelünk, szabadon, határok nélkül, választófalak nélkül, fajok és osztályok előítélete nélkül. A humanizmus hevít bennünket mindenekfelett, érte dolgozunk széles e világon. Mi nem ismerünk népeket. Mi csak a Népet ismerjük. Az egyetlen, az egyetemes Népet, amely szenved, amely küzd, amely elbukik és újra feltámad. És amelyik harcol, izzadságától és vérértől megáztatott durva utakon.

Ez a nép valamennyi ember népe és valamennyien a testvéreink. És ettől a testvériségtől dobban meg a szívünk, amelyet mi vad csaták fölé szívárványként ivelünk. E testvériség kapcsa a szabad, az egyetemes, a hatalmas, a folyton megújuló és örök Szellem.

Jane Addams (Egyesült Államok), René Arcos (Franciaország), Henri Barbusse (Franciaország), Leon Bazalgette (Franciaország), Jean Richard Bloch (Franciaország), Robert Bracco (Itália), Dr. L. E. J. Brumer (Hollandia), A. de Chateaubriant (Franciaország), Georges Chenneviere (Franciaország), Benedetto Croce (Itália), Albert Doyen (Franciaország), Georges Duhamel (Franciaország), Prof. A. Einstein (Németország), Dr. Frederik van Eeden (Hollandia), Georges Eckhond (Belgium), Prof. A. Forel (Schweiz), Verner von Heidenstam (Svéd-

¹¹ MTA Kézirattára, Szabó Lőrinc-hagyaték. Ms. 4699/75.

ország), Herman Hesse (Németország), P. J. Jouve (Franciaország), J. C. Kapteyn (Hollandia), Ellen Key (Svédország), M. Lopez-Pico (Katalónia), Heinrich Mann (Németország), Marcell Martinet (Franciaország), Frans Marsree (Belgium), Emile Masson (Franciaország), Jacques Mesnil (Belgium), Sophus Michaelis (Dánia), Mathias Morhardt (Franciaország), Prof. Georg-Fr. Nikolai (Németország), Eugenio d'Ors (Katalónia), Prof. A. Prenant (Franciaország), Romain Rolland (Franciaország), Bertrand Russel (Anglia), Han Ryner (Franciaország), Paul Signac (Franciaország), Jules Romains (Franciaország), G. Thiesson (Franciaország), Henry van de Velde (Belgium), Charles Vildrac (Franciaország), Leon Werth (Franciaország), Israel Zangwill (Anglia), Stefan Zweig (Ausztria).¹²

¹²Tavaszi (Nagyvárad) 1919. júli.

PAIS DEZSŐ: A MAGYAR ŐSVALLÁS NYELVI EMLÉKEIBŐL

Bp. 1975. Akadémiai K. 344 l.

Pais Dezső közismerten rossz levélíró volt, sőt: egyáltalában nem levelezett senkivel, mint ahogy könyvek írásával sem foglalkozott. Ez a kettő nem az ő műfaja volt. Megnyilatkozási formájának elsősorban a részlettanulmány („dolgozat”) és az egyetemi előadás tekinthető, melyek néha az összegezés igényével is biztattak, de ezek publikálásakor mindig hangoztatta írása vázlatosságát, végleg be nem fejezett voltát. Kedvelt ténykedése volt ezenkívül persze a szerkesztés (melyet művészi pedantériával végzett), sőt — legalábbis egy időben — a lapalji jegyzet és a glossza, melyeket fanyar iróniája és a szikár paisi stílusba beágyazott petárdák miatt a Magyar Nyelv olvasói várva vártak, a folyóirat friss számaiból nemegyszer elsőként ezeket olvasták. „Dolgozatai” között is előkelő hely illeti meg szótörténeti tanulmányait. Érdekes módon ezek sem nevezhetők egytől egyig lezártaknak, hiszen tudjuk: némelyiket évek múltán újra elővette, korábbi nézeteit csiszolta, alakította, módosította. Nagymestere volt az analízisnek, a filológiai aprómunkának. Minden adatot számba vett, egyenként értékelt, mégsem veszett el közöttük, a legbonyolultabb adatrengetegben is biztosan tájékozódott, és tudatosan óvakodott attól, hogy egyes adatokat túlértékelyen, ami bizony néha többünkkel megesik. Ezért olvassuk munkáiban a sok „talán”-t, „valószínű”-t, ezért ajánl néha több magyarázati lehetőséget, és végső soron ezért a sok feltevés, az ún. két vagy három csillagos következtetés műveiben. Nem tudni, hány százezer adat fordult meg kezén, az azonban bizonyos, hogy ezek nagyobb összefüggéseket is feltártak előtte: Pais Dezső nemegyszer gerjesztett szimpia adalékokból olyan villanófényt, amely szélesebb területeket tett beláthatóvá.

Munkamódszerét ismerve, voltaképpen szükségszerű — bármily különös is —, hogy első könyve (nem számítva könyvnek Anonymus-fordítását, az ehhez fűződő terjedelmes jegyzeteit, Ómagyar olvasókönyv-ét stb.) halála után jelent meg. Mindjárt meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez a posztumusz

mű formáját tekintve valóban könyv, mégsem egységes monográfia, hanem tematikailag rokon tárgyú cikkek egybefűzött „gyűjtélke”.

A sajtó alá rendező Kázmér Miklós megaemlékezik arról, hogy Pais Dezső az ötvenes évek vége óta foglalkozott egy olyan könyvmegírásával, amely ősvallásunk nyelvi emlékeit dolgozta volna föl. E szándékát egyébként Pais szóban és írásban is többször hangoztatta. Hogy azután ő ilyen könyvet képzelt-e el, amilyent Kázmér Miklós állított össze Pais hagyatékából és korábban publikált írásaiból, azt nem tudjuk. Kázmér említi, hogy Pais a kiadatlan kéziratokat nem tekintette befejezetteknek, a régebben kiadottakhoz is gyűjtögetett újabb adatokat és talán a közlesre szánt szómagyarázatok tanulságainak összegezését is tervbe vette. Ez utóbbi mindenestre elmaradt. A könyv ilyenformán lett a régi magyar hitéleti terminológia kérdéseivel foglalkozó etimológiák laza együttese. A belőlük adódó tanulságokat és összefüggéseket az olvasónak magának kell megfogalmaznia, ha végig rágja magát a könnyűnek éppenséggel nem nevezhető szövegben.

A könyv anyagának több mint felét korábban közzétett tanulmányok adják. Ezek az 1914 és 1966 közötti időszakaszban jelentek meg, jobbra a Magyar Nyelvben vagy elvittve egyéb helyeken (az *agyafűrt, megtorol, reg, áld és átkoz, haj — huj — kaját, táltos és orvos, garabonciás, gajdal, szemfényvesztő* szavainkról írt ismert tanulmányai, ill. a *tündérről* és a finnugorság léleképzeteiről írt dolgozatának egyes részletei). A kézirati hagyatékából származnak viszont — a már publikált cikkekhez csatlakozó kiegészítő szakaszokon, fejezeteken kívül — „*A néző és a látó*” (250—255. l.), melyben a „varázsló” és „jós” régi elnevezéseit teszi nyelvszeti mikroszkópja alá a szerző, továbbá a „*Manó*”, melyet ugyancsak egyféle sámán-kategóriának tart, s a *mond-* ige tövéből származtat (256—263. l.), a „*Boldog*” (264—271. l.), melynek a vallásos terminológiához tartozása mai szemmel nem evidens, Pais török szószár-

maztatási javaslata azonban az eredeti 'megkötözött' → 'elvarázsolt' → 'elragadtatott' jelentésen át visz a 'szent'-ig, közben kapcsolatba hozza a szót *bávad, bavul, bavit, bámul, báj, bódul* szavainkkal, azaz egy újabb „szószervezet” (vagyis: egy töre visszavezetnető, abból szerte burjánzott, sok tagúva önálló-sult szócsalád) kimutatásán fáradozik. Az „*Örül*” c. cikkben (272–278. l.) azt fejtegeti, hogy e szavunk eredetileg 'forog, kering' jelentésű lehetett, s e jelentés átment a sámáni révület előidézésének, az ehhez kapcsolódó lelki állapotok megnevezésére. A szót különben török eredetűnek mondja, s ugyanabból a töből származtatja, mint az *ör(öl), örvény* szavakat. A „Török *bus* 'gőz, köd' vagy 'varázsolt' — magyar *bűsz* és *bösszű*” cím önmagáért beszél (279–281. l.): a törökből jött 'gőz, meleg', ill. 'harag' jelentésű deverbális főnév a finnugor *reg* szócsaládban tapasztalt jelentésfejlődést ismétli. Az „*Isten és ördög*” c. tanulmányban (282–299. l.) az *isten* magyarázatában visszatér a finnugor *ös-ből* való eredeztetéshez, ahogyan erre a MNy 45: 276. lapon célzott 1949-ben (a *t* és az *n* mi is lehetne más, mint kicsinyítő képző), az *ördög*-öt meg egy finnugor és egy török elemből álló összetételnek tartja.

A kötet végén két hosszabb tanulmány áll a totemizmus és a tabu tárgyköréből. A „*Turul. Öseink totemizmusához*” címűnek (300–327. l.) egyes részei korábban — részletekben — megjelentek (a ragadozó madár tabunevekről és a *turulról*, az Árpádok totemmadaráról írottak), itt ez az anyag bizonyos pontokon kiegészül még főleg a más állatokhoz fűződő totemnevek számbavételével. „Az óvó- és sorsirányító nevek” címen közzétett tanulmány (328–338. l.) a régi személynéveink jelentéséről a húszas években publikált dolgozataihoz kapcsolódik: újabb adalékokat sorakoztat az ott is tárgyalt jelenségek — főleg a névmágia — bemutatására.

A kiadatlan cikkek írásának ideje közelebről nincsen meghatározva. Az irodalmi utalásokból azonban úgy látszik, hogy Pais az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején önthette ilyen formába tanulmányait. Egyébként nagyjából ekkor keletkezhetek azok a pótlások is, amelyek a régebben kiadott szövegekben új részletekként jelentkeznek. Szemellátható tehát, hogy Pais Dezsőt szinte egész életén végigkísérte a magyar ősvallás nyelvi nyomainak kutatása. Az első világháborútól kezdve (*agyafűrt*) hat évtizeden át foglalkoztatta e problémakör. Az ide vonatkozó adalékokat nyilván céltudatosan gyűjtögette s építette őket önálló, de egymással belső összefüggésben álló tanulmányokká. Érdekes, hogy az egy-egy koncepcióba állítás igénye jobbra 1958-tól kezdődően érezhető munkásságában.

Ekkor ismerkedik meg a nála évtizedekkel fiatalabb Diószegi Vilmos sámánizmus- és ősvalláskutatásaival, s feszült érdeklődéssel reagál ezekre. Kázmér Miklós Pais kéziratából idézi professzora hozzászólásának egy részletét Diószegi kandidátusi értekezésének vitáján, mely szerint „A könyv megjelenése [ti. Diószegi „A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben” — HP] hatott rám: amikor megtekintettem, az a gondolatom támadt, hogy talán érdemes volna újabb ősvallási tárgykörű dolgozataimon kívül hasonló irányú régebbi közleményeimet... könyvvé egyesíteni. Egy ilyen »Ősvallásunk nyelvi emlékeiből« című kötetet valószínűleg hamarosan ki tudunk adni.” Nekibuzdulását mi sem mutatja jobban, mint hogy e kijelentésével egyidőben s azt követően sűrű egymásutánban ad közre ide vonatkozó dolgozatokat, legalább 14–15-öt.

Örvendetes, hogy Paisnak az ősvallást érintő nyelvészeti írásai most egy kötetben rendelkezésünkre állanak. A gyűjtemény másik nagy értéke ezenkívül, hogy sok eddig ismeretlen Pais-dolgozatot tesz hozzáférhetővé a hagyatékból. Pais Dezső szöveftései, szótörténeti fejtegetései mindig ötletesek, érdekesek voltak, az itt közölt újak is azok, s noha a turkológus vagy a finnugrás esetleg találhat is bennük helyel-közzel módosításra szoruló adatot vagy részmegeállítást, kétségtelen, hogy az általa javasolt magyarázatok nagy részét egyetértőleg befogadja majd a magyar szótörténeti és szöveftő szakirodalom. Ha pedig még további diszkusszió kerekedik ki ötletei körül, azzal is az etimológizálás ügye halad előre.

A sajtó alá rendező Kázmér Miklóst dicséret illeti gondos munkájáért: az anyag összeválogatásában, elrendezésében, megszerkesztésében nagy szakértelemmel és a lehetőségeknek megfelelő módon járt el. Mindössze egy-két dolgot tehetünk szóvá, amelyet esetleg a kötet gondozója figyelembe vehetett volna. Pais Dezső nem adott ki kezéből olyan cikket, amely a legújabb időkg nyomon ne követte volna a tárgyalt kérdés irodalmát. A kötetben közölt cikkek keletkezése és ki nyomtatása között viszont általában legalább egy évtizednyi időkülönbség van, s ennek az évtizednek az ide vonatkozó irodalmát Pais nyilván bedolgozta volna kéziratainak nyomdába adása előtt. Nos, természetesen ezt nem kérhetjük számon a sajtó alá rendezőtől, arra azonban esetleg lett volna lehetősége, hogy a kimaradt időköznek a témával kapcsolatos kutatásaira a Jegyzetekben bibliográfiai hivatkozások formájában utaljon. Magam módszeres vizsgálódást ilyen irányban nem folytattam, kapásból említhetném csupán, hogy az olvasó esetleg érdeklődéssel fogadná a hivatkozást Mikola Tibor közleményeire, amelyek a *reg* szószervezet

tagjaira vonatkozólag újabb hangtörténeti és jelentéstani megállapításokat tartalmaznak, de az etimológia finnugor (precízebben: uráli) hátterét is másképp látatják, vagy Erdélyi István rövid cikkére, amely a töröknek tartott *táltos* szóra kínál ugor magyarázatot (véleményem szerint ez meggyőzőbb is). Könnyebb a helyzet az *áld* szóval, melynek finnugor megfeleléseiről „A magyar szó-készlet finnugor elemei”-nek első kötete tájékoztató. A Jegyzetekben történő utalás, akár erre, akár az alapcikkre mindazonáltal nem lett volna haszontalan. — S mindezek

kívül: jól jött volna egy szótmutató a kötet végére.

Pais Dezső könyve az etimológiai kutatáson kívül gazdag példatárat és sokoldalúan hasznosítható tanulságot kínál a régi magyar művelődés formáit kutatók használatára, s ekképp nem kizárólag a nyelvtörténet, hanem az irodalomtörténetírás, a vallástörténet, a történeti néprajz és egyéb érintkező területek művelőinek fontos forrása lesz.

Hajdú Péter

RAPPORTI VENETO—UNGHERESI ALL'EPOCA DEL RINASCIMENTO

A cura di Tibor Klaniczay, Bp. 1975. Akadémiai K. 438 l.

Egyre szélesebb alapokra épül a magyar—olasz művelődéstörténeti kutatás. Ezt dokumentálja az a 3 olasz nyelvű kötet, mely 1967, 1970 és 1975-ben jelent meg. Az első — *Italia ed Ungheria* — 10 évszázad irodalmi hatását tárja fel István király korától a Risorgimento-ig. (Ism. Csapodiné Gárdonyi Klára ItK 1971. 529—531.) A második — *Venezia ed Ungheria del Rinascimento* — a Velencében 1970. jún. 11—14. megrendezett konferenciának a Fondazione Giorgio Cini által publikált anyagát tartalmazza. A jelen ismertetés a harmadik kötetéről szól, mely nem rég hagyta el az Akadémiai Kiadó nyomdáját. Amint a címe is jelzi, a kötet folytatja a reneszánsz kori velencei—magyarországi kapcsolatok bemutatását és azokat az előadásokat tartalmazza, melyeket olasz és magyar reneszánsz-kutatók mondtak el a Budapesten megtartott 1973. jún. 20—23-i tudományos konvergención. A szimpoziumot most az MTA és a Fondazione Giorgio Cini rendezte a Budapesti Kulturális Kapcsolatok Intézetével együtt. A 26 tanulmányt tartalmazó impozáns kötetről teljes értékű beszámolót nyújtani csak egy külön tanulmányban lehetne, mely egyúttal mérlegre tenné, hol is tartunk ma az olasz—magyar kapcsolatok feltárásiában. A recensor kezét azonban nemcsak a megszabott terjedelem köti meg, hanem az is, hogy a témák csak részben tartoznak a folyóirat irodalom-, illetve művelődéstörténeti aspectusához. A második és a harmadik témakör anyagára gondolok — *Economia e Società* (103—215. l.), ill. *Vicende diplomatiche, politiche e militari* (217—295. l.) — melyet csak néhány rövid reflexióval van módomban tárgyalni. Bármennyire összefüggnek ezek az előadások is a művelődéstörténettel, az ItK számára elsősorban az első és negyedik témakörben bemutatott előadások tartalmazzák a legtöbb megszívlelendő eredményt: *Giano Pannonio e l'Uma-*

nesimo del Quattrocento (21—101. l.) és *Aspetti della vita intellettuale nel Cinquecento* (299—421. l.). Az ismertetés a kötetben található sorrendet követi. „*Giano Pannonio e la civiltà veneta*” c. előadásban Kardos Tibor a Janus Pannoniust ért északolasz hatásokat elemzi. A kérdés egyúttal megvilágítja, hogyan kezd Nápoly, Bologna és a többi olasz város befolyása helyett Velence vezető szerephez jutni a magyarországi reneszánszban. Ez a velencei hatás Guarinon keresztül jut el Janushoz, akitől nemcsak költészetet, szép stílust tanult. Véleménye szerint az ő, illetve az északolasz humanista kör hatására kezdett foglalkozni a politikával és gazdasági ügyekkel. Vagyis ő képviseli itthon azt a reneszánsz típust, aki legjobban megközelíti az *italiai* humanitást, mert nemcsak művészetét, de egész életét az új eszmék szolgálatába tudta állítani. A modellt Padovában, illetve Velencében ismerte fel. Szíve szerint száműzetésbe is ide ment volna (21—41. l.). Más szempontokat hangsúlyoz és más eredményhez jut Raoul Manselli, aki az egyetemes európai humanizmus mérlegére állítja a Mátyás-korabeli reneszánsz kultúrákat és azzal együtt Janus Pannoniust is. „*Umanesimo ungherese ed Umanesimo europeo: primo tentativo d'un bilancio*” (43—50. l.). Guarino iskolájából mindenki azt vihette magával, amire élete folyamán szükségese volt, vagy amihez kedve volt. Janus Pannoniust pl. a latin—görög műveltség iránt volt legfogékonyabb. Szerinte nem szabad eltúlozni a magyar reneszánsz arányait sem kvalitatíve, sem dimenzióiban, sem intenzitásában. Ez csak egy elit réteget érintett. Tagadhatatlan azonban, hogy most már nemcsak a kolostorok, de a laikus réteg vezetőit is fogékonytá tette az új eszme. A lakosság nagyobb részét majd a reformáció emeli európai szintre a XVI. században. Így ez annak köszönhető, nem pedig az itáliai rene-

szánsznak. Sante Graciotti a Mátyásról írt magasztalásoknak forrásait elemzi. „Le ascendenze dottrinali dei lodatori italiani di Mattia Corvino” c. tanulmányában ezeknek nápolyi mintáira hívja fel a figyelmet. A közvetítő ezen a téren is Guarino, aki szintén ismeri — akárcsak Galeotto — a nápolyi modellt. Amit Itáliában elmondtak Alfonso d’Aragónaról, azt némi változtatással elmondták itthon Mátyásról is (51—63. l.). Példamutató alapossgal és illusztrációs anyaggal mutatja be Nagy Zoltán Vitéz Jánosnak es körének kozmologiai szemléletét a „Ricerche cosmologiche nella corte umanistica di Giovanni Vitez” c. tanulmányban. Részletesen tárgyalja azokat a csillagászati műveket és műszereket, melyeket Georgius Purbachius és Regiomontanus készítettek Vitéz megrendelésére: Tabulae Waradienses, Theoricae Novae Planetarum vagy Regiomontanusnak Tabulae directionum projectionumque c. műve. Összefoglalja és új részletekkel gazdagítja a Janus Pannonius és Galeotto Marzio barátságára, humanista gondolkodásuk összefüggéseire vonatkozó eddigi ismereteinket. Hangsúlyozza, hogy a Galeotto által megfogalmazott „heliodinamikum koncepció” a bolognai és a ferrarai egyetemeken is ismert volt, akárcsak Regiomontanus művei, melyek igen fontos szerepet tölthettek be Kopernikus fejlődésében (65—93. l.). Az első témakörbe csoportosított előadásokat Csapodiné Gárdonyi Klára „Influenze veneziane nella miniatura dei codici a Buda” c. tanulmánya zárja (95—101. l.). Folytatja a velencei kongresszuson már tárgyalt problémát: a Corvinák díszítőmotívumainak származásával kapcsolatban. Bár a központi kérdés továbbra is eldöntetlen, hogy ti. a Corvinákat Velencében vagy Budán díszítették-e (esetleg itt dolgozó velencei művészek bevonásával?), mégis kutatásai fontos megállapításokhoz vezettek. Az ókori Róma építészeti emlékein fennmaradt motívumok bebizonyíthatóan hatással voltak a Lombard-tesztvérek és Coducci nevéhez fűződő ún. lombard-velencei stílus kialakulására. Vázlatkönyveken keresztül jutottak el Velencéig és termékenyítették meg a fametszetes illusztrációkat készítő művészek ihletét. Ennek virágkora a XV. sz. végére esik. Adatokkal támasztja alá feltételezését az Arisztoteles-önszomatványnak velencei származásával kapcsolatban, és nyomon követi az ún. „tengeri lények csatáját” motívum útját a II. századi római relieftől a velencei nyomtatványokon keresztül a budai könyvfestő műhelyig, annak egyik remek Corvinájáig, a Philostratusban található római motívumig.

Az *Economia e Società* fejezetben hét tanulmány foglalkozik a korszak gazdasági és társadalmi problémáival, illetve azoknak olasz—magyar vonatkozásaival. Többek között Nagy Lajosnak, Zsigmondnak kereske-

delmi törvényeivel, a Dalmácián keresztül vezető útvonal tervével, a velencei konkurenciával az 1358—1406-ig terjedő időszakban: Pach Zsigmond Pál „La politica commerciale di Luigi d’Angiò e il traffico delle ‘mercanzie marittime’ dopo la pace di Zara” c. előadásában (105—119. l.). Első tekintetre tőlünk távoleső kérdésnek tűnik Antonio Carile fejtegetése „La formazione della rendita feudale nel Peloponneso veneto-angioino nel XIV—XV secolo”, de a tanulmány épp arra a kérdésre világít rá, hogy a magyarországi főurak milyen távoleső területeken is rendelkeztek jövedelmező bázisokkal a nápolyi és velencei kapcsolataik révén. Az ún. „Velencei kódex” adataira építi fel megállapításait (Appendice 134—142. l.). Ugyancsak a Quattrocento kereskedelméről tárgyal Teke Zsuzsa a velencei—magyar viszonylatban „Rapporti commerciali tra Ungheria e Venezia” (143—152. l.), és számos művelődéstörténeti adattal gazdagítja ismereteinket. Az ún. „Budai codex” 1403—1439 közötti évekről tartalmazza ezeket, melyeknek segítségével feltárja a velenceieknek Budára irányuló kereskedelmét. Viszont magyar kereskedők is szívesen léptek érintkezésbe az északolaszokkal. Mátyás idejében velencei pénzzel fizettek még Zágórában is. A gazdag Salgó Miklósnak Velencében háza volt. A velencei Domenico di Pietro több ezer ducatot ad kölcsön Mátyásnak és Beatrixnek.

Ugyancsak több művelődéstörténeti adattal találkozhatunk Ugo Tucci tanulmányában „L’Ungheria e gli approvvigionamenti veneziani di bovini nel Cinquecento” (153—171. l.). A Mátyás utáni korszakkal foglalkozik, melyben csak átmenetileg csökkent a velenceiek kereskedelme. A XVI. század első két évtizedében pl. a szarvasmarha nagybani felvásárlása jelenti legnagyobb exportunkat. A forgalmat csak 1526 függeszti fel ideiglenesen. Hogy Észak-Olaszországot mennyire mi láttuk el hússal, mutatja az az adat, mely szerint 1526 húsvétján — magyar áru hiánya miatt — Velence hús nélkül maradt. A legsikeresebb években 23 000 marhát és 14 000 borjút vittek ki a kereskedők Itáliába. A Zrinyiek hetivására eseményszámba ment. A témát tovább fejtegeti az ezt követő tanulmány: „Il ruolo degli Italiani tra i capitalisti stranieri che svolsero la loro attività in Ungheria nella seconda metà del secolo XVI”, melyben Zimányi Vera (173—179. l.) a kereskedelemnek egy másik oldalát is érinti. A nagy tőkével rendelkező olasz pénzemberek egyre többször bizományban átvésznek árukat, bányákat bérelnek, vagy nagy vásárok irányítói, urai lesznek. Mind Zimányi, mind az előbbi előadók cikkei külön felhívják figyelmünket, hogy az egész század alatt Bécs mennyire gátolta, sőt magas vámadójával eleve lehetetlenné tette a magyar kül-

kereskedelmet, ezzel szemben a török segítségükre volt mind az olasz, mind a magyar kalmároknak. Ez határozta meg az útvonal megválasztását is.

A kereskedelemről szóló öt előadás után Bónis György egy speciális jogi kérdést vet fel a külföldi, elsősorban az olasz vikáriusok magyarországi szerepével kapcsolatban: „Vicari italiani in Ungheria durante il Rinascimento” (181—193. l.). A királyi udvar idegenjei — rendszerint a külföldről jött királynék — magukkal hozták egyházbogban jártas rokonaikat, magas rangú papokat, akiknek itthon javadalmakat, jogokat biztosítottak. Az előzőlész megakadályozását célozta a rendek országyűlési határozata: külföldivel nem szabad vikáriusi tisztséget betöltetni. A rendelkezést igen sokszor semmibe vették a királyi kinevezések; különösen Beatrix idejében. Ippolito d'Este Itáliába visszamelve a világi és egyházi ügyeket Donato Marmellire bízta. Bakócz Tamás sem érvényesítette vele szemben a rendi határozatot. Tommaso Amadei de Ferrara magyar kapcsolatairól, valamint Lodovico Florinónak a borsodiak hangulatáról, pápaellenes kijelentéseiről számol be. A Beneéth-kódex (formulae) fontos forrásnak tekinthető a Bakócz-időkre vonatkoztatva. Bónis egyúttal értékelést is mond a kérdésben: az esztergomi érsek (de a többi püspök is) magas bírói tisztséget töltött be. Joggyakorlat miatt az olasz egyházbogásokat örömmel alkalmazták — az itáliában végzett magyar egyházbogásokat segítették munkájukkal. Ezzel tudományosabb lett a jogi apparátus. — Az örödművek, a várendszerek korszerűsítésének olasz, velencei szereplőiről írta tanulmányát Marosi Endre „Partecipazione di architetti militari veneziani alla costruzione del sistema delle fortezze di confine in Ungheria tra il 1541 e il 1593” címmel (195—215. l.). Sorra veszi azokat a változásokat, melyek miatt már elavultak a régi — szintén olasz eredetű — katonai berendezések, harcászati eszközök, illetve építmények. Eleinte átalakításokkal próbálták a korszerűsítést elérni, de a század végére a teljesen átvett, sőt maguktól az itáliai mérnököktől vezetett építkezések európai szintre emelték bástya-rendszerünket. Önálló tervezők, főmérnökök, beosztott szakemberek, mesterek, munkások névsorával, várak, erődmények adataival egészíti ki előadását.

A harmadik csoportba sorolt előadásokat (vicende diplomatiche, politiche e militari) Alberto Tenenti vezeti be „La politica Veneziana e l'Ungheria l'epoca di Sigismondo” c. tanulmányával (219—229. l.). Megvilágítja azokat az érdekelletéteket, melyek Velencét szembeállították Zsigmonddal. Az utóbbi, mint általában a magyar királyok mindegyike, másként magya-

rázta a szuverenitást, az országhoz tartozó területek sérthetlenségét mint a kereskedői szempontok szerint itélkező, kalmár Velence, mely pénzért akarta megvásárolni Dalmáciát. — Ugyancsak Zsigmond koráról szól Tino Foffano előadása Castiglioni pápai legatus szerepének bemutatásával: „La politica del legato pontificio Castiglioni nella crociata antiussita e i suoi rapporti con Sigismundo di Lussemburgo” (231—242. l.). Személyét, működését ismernie kell a korszakkal foglalkozóknak, mert 10 évig a közép-európai külpolitikának szakértője, nagy alakja volt, aki éles szemmel mérte fel a nusziták „forradalmának” történelmi hátterét. Elekes Lajos „La politica estera di re Mattia e gli stati italiani nella seconda metà del secolo XV.” (243—255. l.). Három periódust különböztet meg Mátyás király külpolitikájában. Az első időszakban különösen Velencével, a római szentszékekkel tart élénk kapcsolatot a budai udvar. Később, Beatrix házassága idején a tanácsadók véleményére hallgatva feltűnően gyengülnek a Velence—Róma érdekeit szem előtt tartó megnyilatkozások, oly annyira, hogy sokan — tévesen — arról beszélnek, hogy Mátyás nyíltan szembe kíván fordulni a pápával. A harmadik periódusban Milánó szerepe érvényesül a Corvin János számára tervezett Sforza-házasság révén. Feltűnően meggyarapodnak azok a szándékosan terjesztett dicsőítések, melyek Mátyást külföldön is — ha kell, akár költött családjával — mint a rómaiak leszármazottját, máskor épp ellenkezően, mint második Attilát mutatják be a világnak. — Mátyás királytól Báthory Zsigmondig ivelő keleti politikára vonatkozó adatokat tárt fel Tardy Lajos „Il ruolo di Venezia nei rapporti persiani e georgiani dell'Ungheria” c. tanulmányában, rámutatván szemléletünk eddigi hiányosságára. Ti. a XV. és XVI. század magyarországi külpolitikának egy igen fontos érdekszférája Ázsia volt. Ha nem is realizálódott kézzel fogható eredményekben, mégsem nevezhető merő illúzióknak ez az orientálódás. Mátyás idejében Budán keresztül haladt a vatikáni követeknek Perzsia felé és a perzsa követeknek Nyugat felé vezető útja. A török ellenes liga nagy koncepciójának két pólusa között (Róma—Perzsia) az egyik legfontosabb pillér Magyarország volt. Az előadó számos itthoni publikációjának és ennek az előadásnak (257—267. l.) adatait szem előtt kell tartaniok nemcsak a Mátyás-kori reneszánszszal foglalkozóknak, hanem a Báthoryak (különösen István és Zsigmond fejedelmek) nemzetközi szerepét analizálóknak is. Alessandro Comuleónak és az örmény papnak, Jakabnak, valamint a grúz királynak magyarországi, erdélyi kapcsolatai ismeretében bizonyára revidálni kell Zsigmond fejedelemtől kialakult eddigi nézeteinket.

Rázsó Gyula „Buda, Vienna e Venezia: i problemi militari e politici del rapporto tra Europa e i Turchi (1521—1532)” c. előadása az egyik legmozgalmasabb évtized katonapolitikai hátterét világítja meg. Mindenek előtt Velence nem mindig „kereszténynek” minősíthető taktikájáról esik szó („siamo Veneziani, poi Cristiani”). Ennek egyik híressé vált epizódja az a gratuláció, mellyel Velence sietett önmagát kedvezőbb színbe állítani a szultán előtt 1526-ban a mohácsi magyar tragédia, illetve az elsöprő török győzelem alkalmából. Magyarország minden szempontból elszigetelődött, szövetség nélkül maradt. Bécs, Prága és Észak-Olaszország azért maradhatott biztonságban, mert Nyugat és Kelet között Magyarország lett a harc-tér. V. Károly és Ferdinánd nem használták ki a Porta sebezhető katonai és politikai gyengéit; pedig minden szempontból meg volt a lehetőség arra, hogy Nyugat katonailag is megsemmisítse az itteni török hadsereget. E helyett taktikázott — épp ennek egyik epizódjáról tárgyal Ritoókne Szalay Ágnes, aki az erdélyi eseményeket feldolgozó olasz tudósítóról, Strepatiról tartott előadást. Az Országos Levéltár Nádasdy-archívumának Missilisei között megtalálta az eddig ismeretlenek hitt íróját a „Morte di Fratre Giorgio con alcune altre cose in Transilvania...” műnek. Castaldo titkáranak mint szemtanúnak leírása forrás értékű az orgyilkosság részleteinek feltárásában. Az ő beszámolója került be az európai történetírás nagy művébe Jacques Auguste de Thou-n keresztül (291—295. l.).

Az Aspetti della vita intellettuale nei cinquecento fejezet 8 előadása számos új összefüggést és kutatási eredményt tartalmaz. Cesare Vasoli azokat a nézeteket tárgyalja, melyeket a későrenezánsz természettudományos érdeklődése váltott ki a legtöbb humanistánál, Dudith Andrásnál is. „Andreas Dudith—Sbardelatti e la dispute sulle Comete” c. tanulmány részletesen bemutatja, hogyan függnek össze a XVI. században a jóslatok az asztrológiával. (A Saturnus és Juppiter 1484. évi konjunkcióját pl. összefüggésbe hozták a terjedő pestissel, a török invázióval, az egyház régi intézményeinek összeomlásával.) A nyugati egyházszakadás idején, 1517 után újra fellobbantak az asztrológia körüli viták. Röp-ködtek az „antikrisztus” jóslatok vagy a Töröknek mint „Isten büntetésének” emlegetése. II. Miksának, Dudith „védnökének” halála után, 1577-ben újabb összefüggésekről esik szó a megjelent üstökösrel kapcsolatban. Az új császár, Rudolf erősen hajlik a babonás interpretációk felé. Több országban megindul az ellenreformáció, Erdélyben is. És ekkor jelenik meg Erastus műve az üstökösök természetes magyarázatáról. Dudith is bele-

kerül a nagy vitába, amennyiben 1578. márc. 1-én levelet írt Crafftheim orvosnak Commentariolus... címmel, amit következő évben G. M. Bruto publikált. Ebben Erastus követőjeként mutatkozik (az üstökösök a Föld kipárolgásából jönnek létre). Haladó felfogására jellemző, hogy három évvel később, Hageck csillagász új elméletének ismeretében megbírálta tévesnek bizonyult előbbi elveit és elfogadta az üstökösök égi eredetének elméletét (299—323. l.). Mezey László „Maestro Agostino da Vicenza, Agostiniano platonista nell'Ungheria cinquecentesca” c. tanulmánya a platonizmus hazai állapotáról foglalja össze legújabb kutatásait: az országban tevékenykedő Agostino da Vicenza szerepéről, vitáiról, Bakócz érsekkel való viszonyáról, az esztergomi Studium Generale-ban betöltött tisztségéről. Egidio da Viterbo hatását mutatja ki az esztergomi rektor működésében, melynek lényeges jellemzője a lutheri nézetek irányában való gondolatszabadság, nyitottság. Ez különben a századforduló óta dominál a hazai ágostonosok tevékenységében (325—335. l.). Makkai László az antitrinitárius mozgalom olasz vonatkozásai közül Arany Tamás szerepét világítja meg „Tamás Arany, il primo rappresentante ungherese dell'antitrinitarismo italiano” c. előadásában. Meliusnak 1562-es Confutációja révén csak rekonstruálni tudjuk Arany eredeti tartételeit. Szélsőséges tanai a bűnről, a bűnbeesésről, a szentségek, az ima szükségleten voltáról a maga idejében páratlan a *magyar* reformáció történetében. Nemcsak hittételei miatt vonta magára Meliuszék haragját, hanem azért is, mert élesen bírálta a „gazdag debrecenieket” (337—345. l.).

A rendszeressé vált olasz—magyar renezsánsz eszmecserek nem csupán előadások elmondását, illetve azok meghallgatását jelentik, hanem termékeny vitákra is adnak alkalmat; válaszokra, melyeket az előbbi kötetek egy-egy témája vetett fel és hagyott megoldatlanul. Erre jó példa Valerio Marchetti, aki a „Le 'Explicationes Giovannee dei Sozzini e l'antitrinitarismo transilvano del 500” c. tanulmányában többek között Pirnát Antalnak a Venezia ed Ungheria nel Rinascimento kötetben (1973) megjelent L'Italia e gli antitrinitari transilvani c. előadásával száll vitába (vö. az említett kötet 436—437. és 447. l. adatait). Az alapvető kérdés a Fausto Socino, illetve a Johann Sommer szerzősége körül forog az Explicatióra vonatkozóan. A szerző Antonio Rotondo és Giampaolo Zacchini legújabb kutatásainak adatait sorakoztatja fel a maga állításának igazolására: az ochinói citátumokat és Faustónak Camillo Sozzinóhoz írt, 1568. máj. 9-én Sienában keltezett levelét (347—359. l.). Az ezt követő előadásban Pirnát Antal az

erdélyi szellemi mozgalmak egyik olasz vezéralakjának, Blandrata Györgynek eddig nem nagyon méltatott arcvonására hívja fel a figyelmet: „Per una nuova interpretazione dell'attività di Giorgio Blandrata” (361—371. l.). Az erdélyi unitáriusok neves propagandistája ui. a vallási tevékenység mellett orziási vagyona is szert tett. II. János Blandratán keresztül bonyolította le a fejedelmi udvar pénzügyi akcióit. A Veress Endre-hagyatékban orzött „Blandrata levelezése” szamos adatával bizonyítja az előadó, hogy évtizedeken keresztül — a Báthoryak alatt is — vagyona révén a leggazdagabb főurak rangjára emelkedett. Nemcsak birtokokat vásárolt Erdélyben, de üzleti ügyeinek szálai Konstantinápolyig vezettek. Pírnát közben sok új szempontra hívja fel a figyelmet az antitrinitáriusok közt kialakult haladó és konzervatív irányzat megértéséhez. Tanulmánya elején megfogalmazott kérdésére, vajon az Antithesis Pseudochristi cum vero illo ex Maria nato c. mű Blandratától való-e? — negatív választ ad, épp a cikkben tárgyalt okok miatt: nehezen lehet elképzelni a dús-gazdag olaszt mint a „pauper Christus” propagálóját. — Balázs János Verancsics Faustus két velencei kiadású művéről értekezik „L'importanza del 'Dictionarium' (1595) e della 'Logica nova' (1616) di Faustus Verancsics, publicati a Venezia” címen. Az elsővel a szakirodalom legalább nyelvészeti síkon foglalkozott már (A magyar szótáirodalom). A szerző a forráskutatók és összefüggések feltárása terén sok új szempontra hívja fel a figyelmet. Tanulmányának különösen a „Logica nova”-ról, annak értékeléséről, Verancsics forrásairól szóló része jelent nagy nyereséget a rendkívül szegényesnek mondható hazai, vagyis a reneszánsz-korbeli magyarországi filozófusaink történelmében. Verancsicsnak ez a különben is kevésbé ismert műve rávilágít a századvégi európai filozófiatörténet krízisére. A barnabíták noviciusa (Verancsics Faustus), akárcsak Pázmány Péter, sokszor idézi a híres spanyol kortárs jezsuitának, Suareznek gondolatmenetét. Viszont padovai évei ellenére Jacopo Zabarella Opera Logica-jával nincs semmi összefüggésben Verancsics Logica nova-ja. Feltűnő gondolatazonosság található a G. Lodovico Vivesen keresztül ható Lorenzo Valla filozófiájával, ahogy ezt U. Forti kimutatta Verancsics-tanulmányában, ill. a „Le machinae novae” közreadásával kapcsolatban (Milano 1966). A szerző végül jogosan sürgeti e minden szempontból igen jelentős humanistánk tudományos igényű méltatását, annál is inkább, mert Apáczai Csere Jánost megelőzve európai szinten képviselte az új idők merész újításait az enciklopedikus igény

hangsúlyozásával. — Amedeo di Francesco párhuzamot von Balassi Bálint és Cristoforo Castelletti költészete között: „Bálint Balassi e l'Amarilli di Cristoforo Castelletti” (389—404. l.). A XVI. századi olasz hatás három úton érkezett hozzánk: az itáliai egyetemekről hazatérő diákjaink révén; a politikai kapcsolatok által és végül az olasz nyelvű irodalmi termékek cirkulációján keresztül. Az előadó az utóbbi kategóriához tartozó kérdéssel foglalkozik, kiindulva Dionigi Atanaginak II. Jánoshoz küldött petrarkista versgyűjteményéből. E kötet feltételezhetően hatott Balassira, de A. di Francesco a hipotéziseken túl konkrét eredmények feltárására törekszik. Rámutat az átvett és az átfórmált olasz „nyersanyagra”, és sok évi hazai tanulmánya révén szakavatottként érzékelteti a lényegbevágó differenciát a sablonos petrarkista költők és az élményeit megörökíteni akaró magyar poeta között. Így hozza szóba a Balassi-féle „bujdosás” elemet, amit hiába is keresünk az olasz pásztorrámban, akárcsak a „tündér”-t. A romantikusabb itáliai hangvétel helyett Balassinál sötétebb színekkel találkozunk. A kötet utolsó dolgozata (maguk a szerzők is annak nevezik) egyúttal jelképek is vehető; ti. feltárul előttünk az a mérhetetlen mennyiségű és minőségű forrásanyag, amelyet a Biblioteca veneziana di San Marco tartogat a kutatás számára. A tanulmány érdemi szerzője Giorgio E. Ferrari (con la collaborazione di Franco Mario Colasanti e di Stefania Rossi Minutelli) a velencei kéziratok magyarországi vonatkozású anyagát veszi számba, és rövid bevezető tanulmánya után két csoportba osztva felsorakoztatja a Codici Marciani *Latini* és a Codici Marciani *Italiani* számos darabját (411—421. l.).

Az említett három olasz nyelvű kötetnek birtokában, különösen G. E. Ferrari távlatokat nyitó listájának átnézése után szükségképpen mérlegre kerül a magyar reneszánszkutatás tevékenysége, értéke erényeivel, hibáival együtt. Ami az utóbbit illeti, mindenképpen nagyobb körületekintéssel kell forrásainkat kezelni, szemelött tartva azt a pusztá, rideg tényt, hogy vizsgálandó témánk anyagának, forrásának igen nagy része külföldi levéltárakban, könyvtárakban nyugszik, s azt, hogy legtöbb szóban forgó kérdésünknek már külföldi szakirodalma is van. Éppen ezért nemcsak ezt kell ismernünk, de eleve el kell fogadnunk, hogy hazai témáinkat esetleg jól, néha nálunk is jobban ismerik külföldi kollégáink.

Barlay Ö. Szabolcs

FEKETE SÁNDOR: SZÁMADÁS AZ ÜNNEPRŐL

(Régi viták — új megközelítésben.) Bp. 1975. Magvető K. 334 l.

Fekete Sándor új kötetének legszembe-tűnőbb tanúsága, hogy a szuverén egyéniség miképpen teremtheti meg a tematikailag meglehetősen szerteágazó cikkek, tanulmányok egységét. A Petőfi életrajzával, származásával, születési helyével, esztétikájával foglalkozó írásokat történelmi, eszmetörténeti és összehasonlító irodalomtörténeti fejtegetések követik, így bontakozik ki a közép-pontinak tekinthető gondolat: a Petőfi-évforduló, Petőfi aktualitása, „híre a nagyvilágban”, a „számadás az ünnepről” — többféle megközelítésben. Lazábban, de ugyancsak Petőfihez kapcsolódnak a Görgey-cikkek, a Petőfit vagy Petőfi korát, kortársait érintő könyveket elemző bírálatok (a *Pályatársi figyelemmel* ciklus) és a szerző drámáiról szóló híradás (*A filológus szinpada*). A kötet befejező ciklusának a darabjaiban (*Válogatott magánügyeim*) kamaszkori emléktől Váci Mihály kultuszáig, az irodalomtudomány állapotától Veres Péter örökségéig, a népi—urbánus ellentétől a helytörténeti kutatásokig, a kritikai óvatosságtól Csanádi Imrétől, a divatos mítoszteremtéstől a munkamódszerig sok mindenről esik szó. De ezeket a „jegyzet”-eket is szoros szálak fűzik a megelőző tanulmányokhoz, ahogy maga Fekete Sándor is írja: „Filológiai dolgozataim vagy közíróként elkötvetett cikkeim különben is csak műfajukban és stílusukban különböznek komédiaszerzői kísérleteimtől, de a téma szinte mindig ugyanaz: a forradalmár történelmi szerepe foglalkoztat.” (277.)

Valóban újra és újra visszatér a forradalmár szerepéhez és lehetőségeihez, mai feladataihoz, az igazi egységet mégis lebilincselően érdekes stílus, színes egyénisége biztosítja. Az ismeretterjesztő előadást és a filológiai tanulmányt, az elmélyült szakkritikát és a pamflet ízű vitacikket ugyanaz a nyugtalan igazságszeretet hatja át, s eleven stílus teszi izgalmassá. Egy nagyjelentőségű kézikönyv kapcsán szövege teszi, hogy irodalomtörténetírásunk „nem számít eléggé irodalomnak”. (22.) Nos, a *Számadás az ünnepről* elsősorú olvasmány: szellemes, okos, alkalmas arra, hogy a legszélesebb olvasóközönség előtt is vonzóvá tegye az irodalmat, sőt az irodalomtörténetet, s ami még több, a szárazság és tudálékosság vádjával oly sokszor méltatlanul megbántott filológiát. Spira Györgyről olvashatjuk Fekete Sándor könyvében, hogy „ki akar szabadulni az elnyűtt szavak és fordulatok, ... a bürokratikus szürkeség elviselhetetlen kalodájából, s időnként nem fél elkalandozni a szépliteratúra területére sem”. (212.) Fekete Sándor egyik érdemét is ebben kell látnunk: áttöri

a műfaji korlátokat, megsérti a kötelezőnek tartott stílusnormákat. Támadó és leleplező hangjától nem idegen az önirónia sem („egy komédiaszerző filológiai dolgozatainál csak egy filológus komédiái lehetnek kétesebb termékek”), s nagy mestere az olvasóval való játéknak.

Ebből következik, hogy távol áll tőle a tudósi csalhatatlanság és mindentudás póza. Van bátorsága ahhoz, hogy beismerje: Petőfi születési helyének, Kiskőrös és Kiskunfélegyháza vitájának eldöntéséhez egyelőre nem áll rendelkezésére elegendő és egyértelmű adat, s mer így fogalmazni: Petőfi valószínűleg Kiskőrösön született. Hasonlóképpen vitatja ugyan Illyés elképzelését a népi irodalom határaitól, de nem vállalkozik arra, hogy pontos és végleges elhatárolásokat nyújtson. Gyakran hangsúlyozza, hogy vitapartnerei majd subjektívnek, egyoldalúnak vagy leegyszerűsítőnek fogják találni, pedig egy-egy állásfoglalása nem is annyira vitatható, mint inkább kifejtendő és kifejtendő. Gondolatébresztő, találó megfigyelések egész sora van ugyanis elszórva a kötet írsaiban. Amikor a századforduló magyar tudományosságának kérdéséről (213), Széchenynek az irodalomra gyakorolt korszakos hatásáról (216), az irodalmi, történelmi viták, ellentétek karakterológiai, lélektani oldalának kidolgozatlanságáról (218) stb. közöl odavetett, futó megjegyzéseket, reményt kelt az olvasóban, hogy alapos tanulmányok formájában tér vissza rájuk. Hiszen az e kötetbe foglalt, bár csekély számú értekezés megmutatja, hogy mennyi új és fontos mondanója van. Megszívlelendő például, amit a biográfiának mint irodalomtudományi diszciplínának az aktualitásáról mond. (9.) Nem új, de igen lényeges tézis ez ma, amikor néha feledésbe merül: az életrajz olyan háttér és magyarázó elv, mely nélkül a legrafináltabb szövegelemzés is csonka. Bravúros okfejtéssel sorolja a *Felhők* korszakot előidéző tényezők közé a forradalomtörténeti stúdiumokat. (62.) Az összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálódások szempontjából általánosságban is tanulságos az eszmetörténeti, hatáskutató munkálatokra vonatkozó figyelmeztetése: ne az átvételeket tekintsük döntőnek, ne abból induljunk ki, hogy Petőfi a magyar valósághoz alkalmazott Nyugat-Európából származó eszméket, hanem abból, hogy a „magyar valóságból nőttek ki eszméi”, megoldatlan nemzeti és társadalmi kérdések irányították világtörténelmi és eszmei tájékozódását. (101) Pontosan látja a jelenlegi Petőfi-képünk bizonyos egyoldalúságát és az elvégzendő feladatokat is: „Petőfit eltéphetetlen szálak

kötötték a magyar nemzeti újjászületés nacionalista szellemű úttörőjéhez, Széchenyire, Kossuthhoz, Eötvöshöz. E kapcsolatok megvilágítása az utóbbi időben kissé háttérbe szorult, de ez nem változtat azon, hogy Petőfi nagy érdeme éppen a leghaladóbb európai eszmék magyarosítása.” (132.)

Ha Fekete Sándor körül viharok támadtak az irodalmi életben, az gyakran azért is történhetett, amit elhallgatott, s nemcsak azért, amit és ahogy leírt. Legalábbis e kötetbe gyűjtött írásaiból nehéz volna tévedést kimutatni, arra azonban találhatunk példát, hogy (nyilván műfaji és terjedelmi okoknál fogva) a problémának csupán egyik oldalát világítja meg. A Váci Mihály túlértékelésével szembeszálló írásnak nyilvánvalóan igaza van, amennyiben kimondja, hogy Váci nem tartozik az egyetemes magyar költészet kiemelkedő géniuszai közé. Egy másik helyen viszont Fekete Sándor meggyőzően írja Petőfi aktualitásáról, követhetőségéről: „A legbékésebb korokban is kellene olyan írók, akik elvek és eszmények képviselőiként túl tudnak nézni a saját érdekeiken és a társadalom pillanatnyi állapotán, akik nem hivatalnokként, még kevésbé ügynökként szolgálják az eszmét, hanem elvek embereiként...” (134.) Váci Mihály ilyen költő és ember volt, aki emellett jelentékeny művészi értéket is teremtett költészetével, fontos dolgokról vallott őszinte és szép versekben. Helyes és szükséges tehát Fekete Sándor korrekciója, az értékek történelmi viszonyításának igénye, de amíg az ígért „részletesebb elemzés” (271), árnyaltabb megközelítést várat magára, a *Kinek használ?* egyelőre csak féligazságot kínál.

Még bonyolultabb a helyzet a Görgey-ügyben. Fekete Sándor már 1948-ban, a *Forum*-ban megjelent cikkében pontos, támadhatatlan definíciót adott: nem nevezte árulónak Görgeyt, hanem a társadalmi kérdések és a nemzetközi helyzet mérlegelése folytán a kamarillával való megegyezés útját kereső „liberális nemesi opportunizmusnak a katonai képviselőjé”-t látta benne, erényivel és hibáival együtt. (177.) Végeredményben tehát a baloldaltól és a forradalmi megoldásoktól visszariadó, Béccsel békés megoldásra törekvő felfogás híve volt Görgey, akárcsak Eötvös vagy Deák, Széchenyi vagy Kemény. Hogy megítélése a nemzet tudatában annyira eltért az utóbbiakétól, ahhoz igen sok tényező járult hozzá, nem utolsósorban karakterológiaiak is. (Fekete Sándor Kossuth és Széchenyi, Batsányi és Kazinczy viszonyának taglalásához, teljes joggal, a lélektant is segítségül hívandónak tartja: a Görgey-ügyben is indokolt volna pszichológiai, sőt pszichopatológiai szempontok érvényesítése.) A megítélés különbözősége első renden mégiscsak az árulás gyanújára vezethető vissza. A nemzet tudatá-

ban az a téves vagy legalábbis bizonyítatlan feltevés maradt meg, hogy Görgey pénzért vagy a saját életéért elárulta bajtársait, s a bukást nem a túlerő okozta, hanem az, hogy Görgey letette a fegyvert. Ily módon a Fekete Sándor által felsoroltakon kívül olyan hívei is lehettek Görgeynek, akik elvetették politikai koncepcióját, de a „Judás-tett”-ben ártatlannak hitték. Ennyiben tehát mégiscsak van igazság Németh László gondolatában: az elhamarkodott ítélettől visszariadók kicsiny szektája emberi és nem politikai igazságot akarhatott szolgáltatni Görgeynek. Szalmalángos forradalmárok valóban keves van manapság nálunk, de amikor a nemzet tudat zavarairól beszélünk, akkor olyan jelenségekre is gondolnunk kell, amelyek összefüggtek a Görgey-üggyel. Hiszen a kellő tárgyilagosság és őnismeret sokáig hiányzott a nemzeti közvéleményből ahhoz, hogy elismerje a 48–49-ben elkövetett hibákat. Ehelyett sokkal könnyebb volt hinni a nemzet legyőzhetetlen vítérségében és a „sátáni bűnbak legendájá”-ban. Ezzel az egyoldalúsággal szemben foglalt állást már Arany János, Mikszáth, Németh László és mások. Ez azonban nem „Görgey-kultusz”, pusztán illúziótlan szemléletre való törekvés. Felesleges volna Görgey politikai és emberi (hiúság, karrierizmus) hibáit mentegetni, de arra sincs szükség, hogy a szabadságharc bukásának megszépítő és önáltató, egyetlen személyt felelőssé tévő magyarozatával szemben elnézőek legyünk. Fekete Sándor a fő veszélyt a másik elfogultságban, Görgey kritikátlan magasztalásában látja.

Ha a történelem, a nemzeti értékek dolgáról van szó, Fekete Sándorból mindig hiányzik a vagylogosság, a kizárólagosság elve. Már előzetes tájékoztatásban fájlalja, hogy félrevezető és szükségtelen alternatívák (Kossuth vagy Széchenyi? Kossuth vagy Görgey? Petőfi vagy Arany?) megindokolására annyi eszmei erő pazarlódott el. Szemléletének legvonzóbb sajátossága, hogy minden értékre igényt tart. Szélsőségektől mentes felfogást propagál: harcot hirdet bizonyos nemzeti értékek tagadása ellen éppúgy, mint a „homályos mítoszokat ébresztgető parlagi mucsaiság” ellen: „Csüggeszten szaporodó jelek bizonyítják, hogy egyfelől a sznob európaiság, másfelől a parlagi tudatlanság milyen sajátosan találkozhat a nemzeti múlt éltető értékeinek tagadásában vagy hányaveti fitymálgatásában.” (247.) Korszerű, időtálló hazaszeretet kimunkálásán fáradozik, most már nem az irodalomtörténész, hanem a pedagógus és a politikus: „De ha egy nép azt látja, hogy a hazaszeretet fogalmát némelyek állandóan tilalmi rendszabályok láncolatával akarják körülhatárolni, ha a nacionalizmussal szemben időről időre a nemzetietlen közöny tüntetései és deheroizálási kampá-

nyok érvényesülnek, akkor ez nem fogja elősegíteni a hazaszeretet korszerű fogalmának térhódítását.” (312.) Értékekre ügyelő, de a visszahúzó jelenségekkel szemben ingerült igazmondásához is Petőfi az eligazító és bizonyosságot adó példa: „Az igazat, szépet akaró, érte kockázatokat vállaló forradalmár nem mehet ki a divatból... Mert a magatartás lényege nem a mindenároni forradalomcsinálás, hanem a forradalmi szembeszállás

mindenféle eltespedéssel, kényelmeskedéssel, megalkuvással.” (141.) Gyakran használja Fekete Sándor a „kultikus” szót megrovó értelemben. Nos, neki valóban sikerült, s éppen egy kultusz, a Petőfi-évforduló kapcsán, mindenféle „kultikusság” nélkül véleményyt mondani kis és nagy ügyekről egyaránt.

Imre László

ADY ÉS BÖLÖNI PÁRIZSÁBAN

Itóka naplójegyzeteiből. Bevezette, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket készítette Illés Ilona. Bp. 1974. A Petőfi Irodalmi Múzeum és a Népművelési Propaganda Iroda közös kiadványa. 207 l.

ROBOTOS IMRE: AZ IGAZI CSINSZKA

Dokumentumriport. Bp. 1975. Magvető K. 206 l.

Ady Endre és Bölöni György személye fűzi egy véletlen társuláshál szorosabbra e két könyv kapcsolatát. Itóka naplójában többnyire szelíd fényű adomák, diákosan szertelen dévajkodások jókedvű garabonciásaként tűnik elénk a magyar Ugar költője, hogy a későbbiekben barátjának, a „befelé fiú” „György úrnak” jusson főszerep. Robotos Imre „dokumentumriportja” már a címével is Bölöni híres művére alludál, s Az igazi Ady szerzője olykor a vád, de legkivált a védelem tanújaként is előlép a csucsai házastársak áldatlan s alighanem még további tárgyalásokra váró perében. A két könyv azonban annyira külön világ, annyira eltér már a műfajában is, hogy az eddigieken túl bajos volna bármi másban rokonítani őket.

Bölöni Györgyné, Itóka élete a századforduló idejétől emancipálódást kereső és találó értelmiségi asszony egyik lehetséges útját példázza. Nem olvad föl férje szolgálataiban, saját sorsot is teremt. S teszi ezt fokozatosan radikalizálódó, egyre baloldaliabb társadalom- és világszemlélettel. A sokszínű, tanulságos pályáiv ugyancsak felajzza az érdeklődést: mivel árnyalja-gazdagítja Itóka portréját a napló, mi csapódik le benne a két világháborúval is szabdalat kor eseményeiből és lényegéből, mi újat és fontosat tud mondani a szerző a magával összefonódott emberi utakról és sorsokról. Sokat vártunk — csalódnunk kellett.

A kötetben közreadott naplórészletek — noha a válogatás nyilván az értékeket gereblyézte össze — aligha nevezhetők revelációnak. A főljegyzések elsősorú többsége megreked a felszín apró konkrétumainak, a mindennapi élettényeknek a regisztrálásánál, hiányzik a tágas perspektíva, az igazi ön-elemzés, az elvonatkoztatás, az általánosítás készsége és igénye. Ritka kivétellel erősen magánjellegű és magánérdekű dokumentu-

mok sorakoznak egymás mellé. Mily keveset lát meg Itóka — az események, az obligát aggodalmak és nehézségek rögzítésén túl — az I. világháború szomorú lényegéből, s mily beszédesen vallanak ezek az első naplójegyzetek a naivitásig jóhiszemű royalizmusáról, ádáz „muszkagyűlöletéről”, a vilmosi Németország és a monarchia harctéri sikerein ujjongó óráiról. Mintha őt is elsodorná a tömegpszichózis: kezdeti tartózkodása háborús lelkesedéssé hevül. Mihez kezdjünk az előszó tendenciózus állításával, amely egy Ady tisztánlátását és radikalizmusát kölcsönzi Bölöniének? (11.) A következő fejezet — azon túl, hogy csupán gyengéd elfogultsággal minősíthető naplónak (184.) — idillivé stilizált emlékeivel szerel kelemetlen meglepetést, az affektáltan cirádás és szépelgő, bombasztikus bölcsekedésre hajló nyelvezetről nem is beszélve. Ady, Léda, Diósy és mind a többiek egy túlsorduló szeretetben és folytonos ámulatban tobzódó tavaszünnepp átszellemült résztvevői, és — a néhány finom és jellegzetesen női megfigyeléstől eltekintve — mindössze egyvalaki hiányzik a főljegyzésekből: az igazi Ady. A II. világháború Párizsát és Franciaországát idéző naplók morális tisztaságukkal és eltökélt antifaszizmusukkal tiszteletet parancsolnak, noha rájuk telepszik az apró (és gyakorta jelentéktelen) tények kultusza. Két öregedő ember gyengéd idillje, a Kaffkára és Kuncz Aladárra visszarevedő lapok szépsége és melege, néhány barát és harcostárs markáns portréja adja e részleteknek a szikár vagy érzelmes konkrétumok fölé emelkedő értékét. (Viszont az 1940-es menekülés leírása csak jöttundallal tévedhetett Itóka naplójába. Az itt megöröklődő élmények nyilvánvalóan közösek, ám formába öntőjük Bölöni György; a pergőbb, drámaibb stílus, a távlatosabb látás jótékonyan árukkodik.) Az utolsó esztendőkről krónikája a szerző világának további beszűkülését tanúsítja. Az újjá-

születő Magyarországról, majd a diplomáciai küldetéséről nincs érdemleges mondandója Itókának. Felvillan még egy-egy arc és táj, néhány jellegzetes szituáció, olykor egy okos fölismerés (pl. Bölöni mellőztetéséről: 158.), hogy az 1951-es rész már semmitmondássá zsugorodjék.

A kötet gondozóját, Illés Ilonát jószerével csak a közreadás tényéért dicsérhetjük. Mint válogató, sajtó alá rendező bátrabban és többször folyamodhatott volna a kihagyás, a rövidítés módszeréhez. (Kivált az 1939 utáni feljegyzések túrték volna készséggel ezt a műveletet.) Nemesyszer érezzük, hogy Illés rosszul gazdálkodik az anyaggal. Megtart jelentéktelenségbe fulladó részleteket (pl. 1943. május 2., augusztus 10., 1944. augusztus 13., 1949. január 22., 26., április 4., 14. stb.), érthetetlenül megcsonkítja ellenben Itóka jogos kifakadását és Károlyi Mihály panaszát (1948. december 21., illetve 1949. április 9.), holott ez utóbbiakban alighanem fontos tanulságok sűrűsödnek. S a huszonhat esztendőnyi emigráció után csakugyan nincs mondánivalója Bölöninének első hazai élményeiről? (Az 1945. november 3-i bejegyzést rögvét a november 19-i követi.) — Az életrajzot summázó bevezetés itt-ott eszményítő sugallatokat hordoz, főleg Itóka világnézeti fejlődését és közéleti szereplését illetően. Már csak a korkülönbség miatt is nehéz elképzelniük, hogy a napló szerzője Kaffka Margittal járjon középiskolába, s hogy együtt üljenek a nagykarolyi liceum padjaiban (4.), rejtély, miként végezhetett a Tanácsköztársaság nőmozgalmában „jelentős munkát”, ha az utolsó napokban tért vissza Bernből (11.), s ugyanezen ok miatt lehetetlen, hogy bármit is megörökítsen a proletárdiktatúra idejéből (16.). Csökkenti az előző tudományos érvényét, hogy az idézeteknél egyszer a lapszámot, másszor a citált kiadás megjelenésének évét keressük hiába (néhol mind a kettő hiányzik), hogy a biográfiában szeszélyesen váltogatja a bőbeszédűséget a túlzott szűkszavúság.

Bajos elismerően nyilatkozni a jegyzetapparátusról is. Átfedések, önisméltések ernyesztik a fegyelmet: többször is megtudjuk, ki volt Itóka fia (178., 181.), miféle helység Riva (előbb dél-tiroli, majd északolaszországi: 179., 181.), miért került Svájcba Bölöni György 1918 novemberében (11., 183., 201.), mit tett ugyanő a Tanácsköztársaság bukása után (11–12., 184., 201.), hol született a napló írója (4., 189.), ki volt Ács Vilma (188., 189., 191.), mikor íródott és hol jelent meg a Hallja, kend Táncsics (14., 191., 196. — az adatok itt is ellentmondások!...) stb. stb. Minek oly részletesen magyarázni az I. világháború némely vonatkozásait, teljessen fölösleges közírré tenni, kinek a regénye a Színek és évek (194.), mikor halt

meg Ady (196.), kicsoda Júdás (201.) és Szakasitsné (202.), mit jelent a mikádó és a harakiri kifejezés (194.). Kár a jegyzetben lefordítani, amit a napló maga is megadott (50., 185.), s kiváltképpen kár, ha a francia szó nem is szerepel a szövegben (a „marchénoir” 1944. augusztus 24-én)... Nehéz megérteni, miért vonja össze Illés az 1940. június 10-re és 11-re, illetve az 1944. augusztus 26.—27-re vonatkozó magyarázatokat, s miért 14-i dátummal szerepel az, ami 17-ét illeti (198.). S nincs mentség a durva tárgyi tévedésre: az „Elért az Ősz...” kezdetű szakasz *nem* az utolsó strófája Ady közismert versének!

Hanem az eddigiek kicsiny mulasztássá törpülnek, mihelyt újabb szempontokkal közelítünk a kötethez. Illés Ilona azt állítja, hogy a „szövegekben a nyilvánvaló elírásokat, grammatikai zökkenőket megigazítottuk...” (177.) Bizonytalán így történt (semmi nem jelzi a változtatásokat), noha nyelvtani botlás, suta megfogalmazás maradt még elegendő, s nemcsak a naplókban, hanem a bevezetőben és a jegyzetapparátusban is... Ámde törődött valaki a könyv egészének ortográfiájával? — mert annak minősítésére nehéz jelzőket találni. Valószínűtlen, hogy ehhez fogható helyesírási hibagyűjtemény napvilágot látott volna mostanában! Mind-egy, hogy előszó vagy naplórészlet: vessző- és ékezethibák tucatjai éktelenkednek minden oldalon, semmissé váltak az egybe- és különírás szabályai. (Csak „mutatóba” néhányat: „szuezi csatorna”: 4., „Barbus-se”: 13., „körüt-on”: 19., „orszország”: 23., „orcimpakkal”: 43., „öccsről”: 44., „ványadt”: 52., „zsivalyára”: 135., „be-be szólt”: 153., „Kodály-t”: 156., „valásszabadság”: 161., „hollandiát”: 165. stb. stb.)

*

Robotos Imre alighanem *Az igazi Ady* párdarabjának vagy appendixének szánta a maga könyvét. Nem lett azzá, holott a szándék jogos és rokonszenves. Nagy szükség volna az igazi Csinszka arcképére, hiszen Adyval kötött házasságát mindmáig szivárványos legendák övezik, s makacs filiszteri előítéletek parancsolnák Léda elé a csucsai várkisasszonyt. (NB. Diósyné *csak* szerető volt, Csinszka azonban feleség...) Örülni kell tehát a revízió kísérletének, bár kockázatos a vállalkozás: lélekébűvár és irodalomtörténész legyen a talpán, aki a mostanra már jóformán ellenőrizhetetlen hiteltű pletykák és híresztelések, tendenciózus beállítások, a pro és kontra kihabzó gyűlöletek és vádaskodások gubancából óvatosan, „sine ira et studio” kigöngyölteti az igazságot. Ne essék félreértés: Csinszka szerintünk sem érdemel túl sok kíméletet, Robotostól azonban semmit

sem kap — ha ugyan nem az ellenkezőjét. Szerzőnk képtelen megőrizni tárgyilagosságát; az eddigi eszményítő akciók túl indulatos reakcióra ingerlik. Harag, irónia, maró szatíra hullámzik végig könyvén, s ez sajnálatosan megzavarja tisztánlátását. Az optika torzít, a „dokumentumriport” elnevezés (14.) műfajtévesztést jelöl. Robotos tollán Csinszka-ellenes pamflet született. Ellenlegenda lép a legenda helyébe: egy majdnem ördögi „fabricator doli” váltaná fel az agyonidealizált Boncza Bertát. Pedig a premisszák gyakran helyesek, épp csak a logikai műveletek és a konklúziók hibáznak többnyire.

Mennyire igaz van Robotosnak abban, hogy a frigy Csinszka részéről aligha volt sorsszerű, sőt tán még jóhiszemű sem. Mennyire igaz, hogy a hozzá írott versek szép és tiszta levegőjű fennsikjárt rútpatvarkodások és kölcsönös boldogtalanság szakadékaí határozzák, hogy ez a házasság minden volt hétköznapjaiban, csupán összebúvó gyöngédség cirógató idillje nem. Mennyire jogos, hogy megtépázza Révész Béla színes-regényes „ráfogásait” (ugyanazt tette Király István is a saját Ady-könyvében!) — és még folytathatók! Azzal a beállítással viszont lehetetlen egyetértünk, amely önző és kisszerű női fortély, gonoszul ármányos cselszövés esett és számondó áldozataknak mutatja be a költőt. Robotos interpretációjában Ady egy számító hisztérika foglya, az alantas praktikák gyűrűjéből nem szabadulhat, noha — a pamflet nem kevesebbet sugall! — bárki más jobban illett volna hozzá, bárki mással több boldogságot talál. Nem ártott volna alaposabban megszívlelni Bölöniéket és Ady Lajosnak — szerzőnkől is citált — figyelmeztetését (14—15., 147—148. és 152.): a poétától eleve idegen volt a házasság és a férfi szerep, illetve egy bizonyos idő elteltével minden szituációt kibíratatlannak tartott. Nemigen létezett nő, akinek oldalán révbe érkezik!

Robotos gondolatmenete — bárhogy bizonykodjék is az ellenkezőjéről (166—169.) — Csinszka eltökélt fondorkodásának vizsgálatára és (a kelletténél bővebb) dokumentálására összpontosít. Egészen felszínesen és mellékesen érinti csak a házastársak eszményeinek, fölfogásának, világnézetének — szerinte diametriális — különbségeit. (128., 169.) Pedig elnagyolás helyett érdemes lett volna ezen a nyomon is továbbhatárolni — mélyebb igazságok reményében.

A hangvétel, az előadásmód, a vonalvezetés nem erőssége a könyvnek. Csaknem mindenben az ingerült elfogultság dominál, s ebben a közegben még a nem ritka jó felismerések is a fonákjukat mutatják. A stílus néhol retorikus, másszor pedánsan tudóskodik, de legtöbbször agresszívan tendenciózus és szájbarágó; nyilván ezért is érezzük, hogy a szerző túlgazolja, túlkommentálja (a sok-

szoros újraidézéstől sem óvakodva) kétségtelenül gazdag anyagát, s nem megnyugtató, hogy gyakorta a jóhiszeműséget nélkülöző feltevések, a „minthák” és a „talánok” hullámain rugaszkozhat csak előbbre. Itt-ott még azoknak is kijut a metsző gúnyból, akik a vád tanújaként sorakoznak föl mögötte, például Tabéry Géának (22.), Boncza Berta számára pedig egyszer sincs irgalom. Önszántából és galádul bűnbe esett — az epilógusban el is nyeri méltó büntetését. A higgadság, a józan mérték hiánya megzavarja Robotost a forráskritikában is. Habozás nélkül készpénznek vesz mindent, ami a Csinszka elleni háborúhoz szolgált municiót. Előbb kijelenti — igen helyesen! — „hogy Dénes Zsófia elfogulatlansága legalábbis kétséges (12.), utóbb azonban hosszú passzusokat idéz tőle, a leghalványabb fenntartás nélkül. Jóval nagyobb baj, hogy perdcap pszichológussal, mintegy koronatanúként vonultatja fel Lám Béla kései emlékezeit. A levéldokumentumok hiteléhez nem férhet gyanú, ámde a memoár egyéb részletei kissé kétesnek tetszenek. Főleg, ha olyan kerek és csattanós, színpadias beállításoktól sem mentes epizód kerekedik elő, mint a pünkösdi leánykerés története (96—103.) Fél évszázad elteltével az emlékezés mechanizmusa különös produkcióra képes! S Robotos attól sem riad vissza, hogy az iménti történetet még tovább gömbölyítse, megtoldja egy kis fantáziával. (150.) Egyébként is teherterele a könyvnek, hogy szerzője untalan fölcsep pszichológusnak (36., 44., 53., 79., 92., 160. stb.), s legkivált elkedvetlenítő, amikor Ady szerelmi állhatatlanságát első bordélyházi élményéből eredezteti. (56.) Pártatlanságért, objektivitásért kiált az epilógusnak az a részlete is, amely egyértelműen Csinszka nyakába varrja a hagyaték körüli kínos hercehurcák összes ódiáját. Pedig ezek nemcsak őt illetik, az ügy egésze kusza és átláthatatlan. (Vö.: Feljegyzések és levelek a Nyugatról. Bp. 1975. 475.) Az ilyen pontokon különösen érezzük, hogy Robotos elvettette a revízió hangnemét és arányait.

S még egy-két apróbb megjegyzés: a könyv koncepciójához csak mellékesen társul Dénes Zsófia-intermezzo fölsőlegesen hosszúra nyúlók (68—78.) Az idézetek pontos lelőhelyét nem mindig találjuk (pl. 8., 37., 45., 93., 180.), néhol meg az okfejtésbe iktatódik az is, ami a jegyzetanyagba kívánkoznak (149—150., 161. stb.). Nem világos a 153. jegyzet utolsó mondata, egy nyilvánvaló elírást pedig korrigálni kellett volna: Bölöni március 26-án láthatta csak a házasságkötésre készülődő Adyt. (130.)

Nem, ez még mindig nem az igazi Csinszka. De erős impulzust adhat, hogy megkeressük végre az igazit.

Lőrinczy Huba

Bp. 1974. Szépirodalmi K. 613 l.

Évfordulók jegyében fűzhetünk megjegyzéseket Balogh Edgár kötetéhez: fél évszázaddal ezelőtt indult Kolozsvárt a *Korunk*; az egykori munkatárs, az 1957-től újra megjelenő havi szemle főszerkesztő-helyettese pedig az idén ünnepli hetvenedik születésnapját. A megemlékezések, ünnepi köszöntők bizonyára kísérletet tesznek majd az értékelésre, az életmű jelentőségének körvonalazására. Hogy a mérlegelés során milyen sok szempont figyelembevételére van szükség, arra már *Kántor Lajos* is utalt a Duna-völgyi párbeszédet közvetlenül követő kötet, a *Mesterek és kortársak* (Bukarest, 1974) bevezetőjében: „... valóban, ha csupán könyveinek bibliográfiai adatait és központi témáit vesszük számba, Balogh Edgár munkássága legalább három-négy ország és öt-hat nyelv komparativistáinak nyújt figyelemre méltó dokumentumokat az utóbbi félszázad reális és megálmodott történeiről.” (5. l.) Tegyük hozzá: nemcsak az interdiszciplináris és összehasonlító megközelítés alapvető követelmény, hanem az apológiára és a lekezelésre hajlamos interpretáció elkerülése is. Jóval egyszerűbb persze a „célszerű” szelekció, egyes gondolatok „kiemelése”, néhány metafora jelszóvá merevítése vagy bizonyos észrevételek, következtetések elkerülése. Balogh Edgár publicisztikáját a nemzetiségi lét „kihívására” adott válasznak tekintjük. Olyan válasznak, melynek tanulságai nemcsak romániai és nemzetiségi érvényűek, hanem a XX. századi kelet-európai értelmiségi lét, a közösségi kapcsolatok kérdéseire is fontos adalékokat szolgáltatnak.

Több mint négy évtized válogatott írásait (az első megjelenési dátuma: 1929, az utolsóé: 1972) tartalmazza a Duna-völgyi párbeszéd, az életmű legfontosabb rétegeiből került négy metszet a kötetbe. A témaköröket jelző alcímek (Ifjúságtól ifjúságig, Népiség és kultúra, Duna-völgyi párbeszéd, Felelős irodalom) egy-egy Balogh Edgár-i „alapkérdésre” adott kronológiai rendben közölt válaszokat (cikkeket) fognak össze, amelyek részben a szerző tapasztalati-világismerleti fejlődéséből, részben a társadalmi-kulturális és a földrajzi-történeti körülményekből adódóan változtak, módosultak. Így képet kapunk a közírói pálya hosszmetsetéről is, a „tematikus” fejezetekben ismételten végigjárjuk az egyes szakaszokat a sarlós évek publicisztikájától a hetvenes években született írásokig. Kérdéses persze, hogy a rendkívül sokfelé ágazó problémákat tárgyaló anyagot szét lehet-e így szabdalni, az alcímekben jelzett kérdéscsoportok szerint, hiszen rengeteg az átfedés, az alapkérdések (a kelet-európai internacio-

nalizmus gyakorlata, az irodalom „közszolgálati” funkciója stb.) újra és újra előbukkan, szőljön az író akár köznapi jelenségekről vagy látszólag távolos dolgokról.

Nézetünk szerint négy évtized írásai (hozzájuk értve a kötetben nem szereplőket is) az írói magatartást tekintve szerves egységet alkotnak, elsősorban nem a tematika tagolja őket, hanem inkább a szemlélet fejlődésének dinamikája és a „külső” viszonyok változó jellege. A különféle témák megközelítésében egy-egy történelmi időszakban azonos a magatartás, sőt megkockáztatjuk, hogy a magatartás modellje, a fölvilágosító-moralista attitűd a pályakezdés óta ugyanaz. A történelmi, néprajzi, szociológiai, irodalmi példák a nemzetiségi antinómiák tudatosításához és meghaladásához nyújtának kalauzt az olvasónak. Balogh Edgár fokozatosan számol le illúzióival, eltűnnek az „etnográfiai szocializmus” ködképei, mélyül a társadalmi-gazdasági elemzés, a nemzetiségek messiási feladatába vetett hitet a szomszéd népek felé történő tájékozódás, majd a tudatos kelet-európai internacionalizmus váltja fel. Nem csappan meg azonban hite, változatlan optimizmussal hirdeti újabb és újabb keserű tapasztalatok után az értelmiségi elkötelezettség szükségességét, a jövő biztató perspektíváit.

A Balogh Edgár-i életmű talán legfontosabb kérdése: magatartás és műfaj viszonya; a „közírásban” emberi és írói alkat, valamint mondanivaló talál egymásra, forrott egybe szétválaszthatatlanul. Igazságtalanul járunk el, ha figyelmen kívül hagyjuk ezt a mozzanatot, s a Duna-völgyi párbeszéd írásait kizárólag „tartalmukat” (szembesítve a tudomány eredményeivel) vagy mondanójukat (változó kultúrpolitikai megfontolásokhoz mérve) tekintve kísérelnők meg mérlegre tenni. A magatartás egyik legfontosabb, de nem kizárólagos meghatározója, ahogy már említettük, a nemzetiségi lét, közelebből a XX. századi kelet-európai nemzetiségi értelmiségi viszonyai. Természetes, hogy az író kérelhetetlen ellenfele a nemzeti önzésnek és a kozmopolitizmusnak. Gondolatainak általános kelet-európai tanulsága: a nemzeti kérdés nem vizsgálható elszigetelten, kiragadva a társadalmi problémák köréből, illetőleg csak egy ország vagy nép viszonylatában.

Sokféle „iskolát” kellett abszolválnia Balogh Edgárnak a szlovákiai regőcskerkészek falujárásaitól olténiai kaszárnyáig, az 1944-es kolozsvári illegitimitástól a személyi kultusz börtönéig. Szellemi éréseinek alapvető élménye generációs élmény: a szlovákiai magyar fiatalok gyökeres szakítása az előző

nemzedék eszményeivel, az „újarcú magyarok” szükségszerű találkozása a valósággal, a társadalmi problémák feszítő erejével és az államnemzeti pozíciókból kiesett magyarság sorsproblémáival. Ebben a folyamatban a „nemzeti” és a „szociális” mozzanatnak sajátos dialektikája érvényesült. A túnyomórészt középosztályi (megrendült helyzetű, mert nemzetiségi) származású fiatalok törvényszerűen kerestek először gyógyírt a nemzeti fájdalmakra, majd a nemzeti szolidaritás szükségszerűen vezette őket a parasztsággal és később a munkássággal való sorsvállalás gondolataig. Balogh Edgár következetesen járta be ezt az utat, bekapcsolódott a munkásmozgalomba, a megoldást a „marxizmus vonalán” kereste, meggyőződéssel vallotta, hogy a társadalmi forradalom győzelmének szükségképpen magával kell hoznia a bonyolult etnikai viszonyok között élő kelet-európai népek, nemzetiségek egyenjogúságát is.

A húszas évek végén speciális feladatok vártak a szlovákiai magyarság ifjú értelmiségi rájára (új tudat és ideológia kialakítása a status quo alapján, létezésük „körülírása” nemzetiség-állam-nemzet és nemzetiség-magyarság korrelációban, irodalom- és kultúra-teremtés a semmiből), s a célok megvalósításához valóságos polihisztorokra volt szükség. Népevelőnek és politikusnak, szépiro-
nak és publicistának kellett lenni egy személyben — a századunkban egyre differenciálódó értelmiségi munkamegosztás körülményei között.

Ilyen feltételek mellett alakultak ki a Balogh Edgár-i magatartás alapvonalai: elkötelezett „népszolgálat”, az irodalom valóságalkító feladatának vállalása, a morális princípium elsődlegessége. A felvilágosodás értelmiségi típusára jellemző szerep. Néptribuni szenvedély járul hozzá; méltán köszöntötte hatvanadik születésnapja alkalmából *Fábry Zoltán* mint „magyar jakobinust” (Napjaink, 1966). E meghatározottságokból szinte törvényszerűen következik a választott műfaj: a közirás. „Nemhiába vagyok öntudatos publicista, az irodalom és a közügy határsávján és érintkezési pontján állok őrt, s minden gondom — immár több történelmi váltásban is egyazon emberséggel — konkrét népszolgálat az irodalomban” — olvassuk 1968-ban papírra vetett vallomásában (Írói felelősség). Lehet vitatni e magatartás korszerűségét, időszerűségét azonban semmiképpen, miután a nemzetiségi irodalomnak napjainkban is vállalnia kell az ideológiateremtő, -pótló szerepet, a kevésbé differenciálódott nemzetiségi irodalom más követelményeket támaszt az írástudókkal szemben, mint a nemzeti közeg.

Balogh Edgár „kérdő ember”, akinek éltető közege a vita, a beleszólás és a bele nem törődés. Nyitott az eszmecserére, kész meg-

hallgatni az ellenérveket, befogadni a vitapartnerek igazságait. Ha irodalmi eszményéhez közelebb állnak is a társadalmi valóságról kevesebb áttétellel referáló művek, ez nem jelenti azt, hogy egyéni ízlése szűkítő követelményrendszerrel szab, örömmel fedezte föl például annak idején az újabb erdélyi magyar irodalom két tehetséges kísérletező költőjét, Lászlóffy Aladárt és Szilágyi Domokost. A transzilvánista gondolatokról kritikája nem akadályozta abban, hogy szót emeljen az Erdélyi Helikon körében született esztétikai értékekért.

A közirői életművel szemben talán azért is vagyunk némelykor tanácstalanok, mert sok a fogalmi tisztázatlanság a műfajjal kapcsolatban, nemegyszer például esszéit mondunk, amikor publicisztikáról van szó. A Duna-völgyi párbeszédben megvalósult „ars publica” pozitív példaként figyelmeztet a magyar újságírás számos nyelvi-stilisztikai problémájára, az elkopotatt szablonok, a „fáradt” metaforák egyeduralmára. Bizonyára rendkívül tanulságos lenne a Balogh Edgár-i szöveg nyelvi elemzése, annak a folyamatnak a leírása, hogy miképpen vált a kezdetekben expresszionisztikus (Szabó Dezső és Ady hatást mutató) fordulatokkal élő stílus „higgadtabbá”, racionálisabbá. Hogy miképpen újult meg a kifejezőmód a népnyelv hatására, hogy milyen kapcsolat fűzi a beszélt erdélyi nyelvhez stb.

Külön elemzést kívánna a Duna-völgyi néptestvériség gondolkörének kialakulása, a történelmi példatár anyagának mérlegetése. Kétségteljesen egyetlent út a nacionalista előítéletek egyidejű és minden nép körében megtörténő fölszámolása, a múltbeli összekötő szálak keresése közben azonban nem feledkezhetünk meg nacionalizmusok tragikus szembefordulásairól. A történelmi fejlődés párhuzamai és az egyes korszakokban meg-
levő közös érdekek nem fetiszálhatók, számos jelenség (például 48) még további analízist igényel, épp a tisztánlátás, a realista tervezés érdekében. Mindenesetre Balogh Edgár kérdésfeltevései nem hagyhatók figyelmen kívül, továbbgondolásra késztetnek — nemcsak nemzetiségi, hanem nemzeti körülmények között is.

Sándor László előszava tárgyilagos pályaképet fest, áttekintést ad az életútról, a sokrétű tevékenység — hiszen a közirás csak egyik munkaterülete Balogh Edgárnak a kulturális szervezőmunka, a politika, a pedagógia mellett — egyes állomásairól. Az egykori pályatárs (és néha vitapartner) írása hasznos bevezető a publicisztikához, tájékoztató pontokat jelöl ki, néhol adós marad azonban az értékeléssel.

Kiss Gy. Csaba

Bori Imre: Irodalmunk évszázadal. Újvidék, 1975. Fórum K. 283 l.

Szenteleky Kornél, a két világháború közti jugoszláviai magyar irodalom legfontosabb alakja 1927-ben így írt a Vajdaság kulturális hagyományairól: „Ezen a tespedt, művészietlen lapályon nincs semmi, de semmi emlék ... ezen a józan, disznóól szagú földön sohasem éltek nótázó igricek, ferde kucsmás kurucok, sárga szakállú ötvösök, magas homlokú hitvitázók, finom ujjú humanisták. Hol vert volna gyökeret a vajdasági irodalom?” *A magyar irodalom története* az 1966-os záró kötetben nemcsak idézte Szenteleky fentebb leírt mondatát, hanem ennek a vonatkozó fejezetet is: „A két világháború közti jugoszláviai magyar irodalom hagyományok nélküli irodalom.”

Bori Imre, aki maga az emlegetett rész egyik írója volt, most (Kassákról, Radnóti-ról, Juhász Ferencről és Nagy Lászlóról szóló már-már alapvetőnek számító tanulmányok után) a korábban általa is vallott vélemény módosítására vállalkozott. Legújabb művében, az *Irodalmunk évszázadaiban* saját kutatására támaszkodva és a legfrissebb irodalmi-történelmi munkák adatait fölhasználva, azt bizonyítja, hogy az egykori Magyarország „délike nevezett vidékein” a századok folyamán számottevő irodalmi élet alakult ki. Ez az irodalmi-kulturális élet pedig a Bácskában és a Szerémségben már korán kapcsolatot teremtett az itt élő más nemzetiségekkel, s így a mai jugoszláviai magyar irodalom méltó *előtörténete* lett.

A szerző a könyv első részében — ennek megfelelően — az egykori Délvidék irodalmát tekinti át. Konceptiója világos: mindig a művekben megjelenő „sajátos helyi vonásokat” keresi, s csupán azt az irodalmiságot veszi szemügyre, amely „mind fogantatásában, mind ihletének természetében a lehető legszorosabban tapad” a „Zalánkeménytől Lendváig” húzódó területhez. Bori tehát óvakodik attól, hogy véletlen életrajzi tények alapján idesoroljon írókat vagy költőket, de ugyanígy óvakodik attól is, hogy az általános magyar irodalomtörténet itt született vagy itt élt alkotóit — Janus Pannoniust és Zrínyi Miklóst — valamilyen regionális színezetet keresve, „délvidéki” íróvá gyúrja át. Ugyanakkor (és ez a bevezető rész egyik fontos vonása) a délvidékiség szempontját érvényesítve majdnem mindig sikerül a szerzőnek újat mondani a magyar irodalom legismertebb alakjairól is. Janus Pannoniusról szólva Drági Balázs, Megyericsei János, Thuróczi János, Garázda Péter és az innen származó humanisták elemző számbavételével például a magyar humanizmus „szlavóniai—bácskai” jellegét hangsúlyozza, Zrínyi életét és a

Szigeti veszedelmet vizsgálva pedig főként azt a „helyi jellegű irodalma”-t emeli ki, „amely mintegy előkészítette irodalmi-eszmei síkon Zrínyi eposzát”.

Az *Irodalmunk évszázadaiban* a szerző az *előtörténet* során — a XI. századi araci kőfelirat históriájától az 1918 januárjában Versecen megjelent lap rövid történetéig bezárólag — a horvát irodalom ismeretében lehetségesé váló újraértékelésre, a másként is értelmezhető tényekre, a végiggondolásra készítő összefüggésekre irányítja a figyelmet. Egyformán így van ez, ha a Huszita Bibliáról, a magyar nyelvű világi líra kezdeteiről, Sztárai Mihályról, Gozdsu Elekről és Kosztolányi Dezsőről ír. Néha azonban még az egyszerű, majdhogynem labjegyzetbe került adatok is figyelmet érdemelnek. Így például az, hogy Möricz *Barbárok* című novellájának forrása feltehetőleg a Zentán tanítóskodó Móra Istvánnak, Móra Ferenc bátyjának egyik novellája lehetett, vagy az, hogy az első vajdasági szocialista író, Somfai (Stromfeld) János — Stromfeld Aurél testvére volt.

Bori Imre a könyv második részében a vajdasági irodalom történetével, a harmadik részben pedig a jugoszláviai magyar irodalom 1944-től 1974-ig tartó fejezetének elemzésével foglalkozik. Ez a korszak — amint Vekerdí László egyik tanulmányában megjegyezte — „szenvedélyektől dúlt s publicisztikai indulatokkal borított terep”. Bori azonban a nehéz kérdéseket sohasem kerüli meg. A történetiség elvét érvényesítve — a társadalmi élet tényeit nem feledve — higgadt tudományossággal és nagy invencióval veszi sorra a problémákat. A két világháború közti kort részletezve, először a vajdasági irodalom fogalmát és ennek az egyetemes magyar kultúrához való viszonyát kívánja meghatározni. Mivel ebben az időben — az 1920-as évek végén — elsősorban az ellentétes nézetek csatája zajlott, ezért itt csak Havas Emil, Dettre János, Szenteleky Kornél és mások véleményét ismerteti. A jugoszláviai magyar irodalom fogalmának meghatározására ekkor még nem kerülhetett sor. De még később sem. B. Szabó Györgynek 1960-as (némiképp a szovjet kultúrának sztálini meghatározását átvevő) definíció-kísérlete után, csak a „hatvanas évek elején vált kétségtelenné és felismerhetővé a jugoszláviai magyar irodalom hármass meghatározottsága”. Ezért csupán a legutolsó évtized új törekvéseinek tárgyalásakor zárja le a szerző az 1918 után rögtön és nagy erővel felvetődő kérdést; az addig zajlott vitákat összegezve fogalmazza meg a jugoszláviai magyar irodalom sajátos jellegét, szellemi forrásait, autonóm vonásait.

A könyv második-harmadik részének jellemzője — a nálunk jól-rosszul ismert antológiák, folyóiratok, mozgalmak, irányzatok történetének összefoglalása és a kitűnő, né-

hány vonással megrajzolt írói portrék mellett — a kibontakozó törekvések és az egyetemes magyar- és világirodalom között meglevő kapcsolatok feltárása. Bori Imre ezekben a két-három oldalas portrékban (főként a fiatalokról szólva) már nemcsak kutató tudós, hanem ítéleteivel szemérmes szervező és irányító is. Pedig ítéletei sohasem kategorikusak. Szenteleky Kornélt és Sinkó Ervint nem számítva (őket fenntartás nélkül a legnagyobbaknak nevezi) általában csak megszorításokkal minősít. Csupán a legtehetősebbek közül valónak nevezi azokat, akikről sokat vár: Ács Károlyt, Gulyás Józsefet, Varga Zoltánt. Azzal azonban, ahogy őket is, másokat is, még az egyetlen könyvvel jelentkezett, de aztán más útra tért alkotókat is mérlegre teszi, világirodalmi kapcsolataikat föltárja, képalkotási módszerüket megvizsgálja — mindig széles távlatokat nyit. Nem csak az elemzett művészek számára. Azok a néhány soros jellemzések ugyanis, amelyekben az idősebb generáció egy-egy tagjának pályáján az újat kezdés tényét regisztrálja (Végl László, Gál László), másutt meg a napjainkban lejátszódó költői kiteljesedésre figyelmeztet (Pap József) — tulajdonképpen az elkövetkező irodalomtörténeti kutatások irányát is meghatározza már.

Sipos Lajos

Летописи и хроники. Сборник статей 1973 г. (отв. ред. Б. А. Рыбаков) Посвящен памяти А. Н. Насонова. Москва, 1974. изд. „Наука“ 375 стр.

A „Letopiszi i hronyiki” (Évkönyvek és krónikák) címmel megjelent tanulmánygyűjtemény az „A. N. Naszonov emlékére” alcímet viseli. Ennek megfelelően a bevezető tanulmány A. N. Naszonov munkásságával foglalkozik, és tartalmazza publikációinak jegyzékét. Nem véletlen, hogy e válogatás A. N. Naszonov nevével fémjelvezhető, hiszen az orosz évkönyvírás problematikája munkásságának egyik jelentős területe volt. (L. e témában végzett kutatásainak összegzését: Isztorija russzkovo letopiszanyija XI — nacsala XVIII vv. Ocserki i isszledovanyija. Moszkva, 1969.) A kötet nemcsak tematikájában, hanem kronológiai határait tekintve is közel áll A. N. Naszonov munkásságához, de egyúttal túl is mutat rajta, hiszen újabb kutatási eredményekre épül. Az orosz évkönyvírás anyaga mellett megjelennek a belorusz-litván és a moldvai-szláv történetírásra vonatkozó tudományos eredmények is. A kötetben helyet kap a művészettörténet és az évkönyvek sajtó alá rendezésének problémája is egy-egy tanulmány keretében. A problémakör kiszélesítését jelenti az is, hogy az orosz évkönyvírás kérdésein kívül

a jugoszláviai magyar irodalom sajátos jellegét, szellemi forrásait, autonóm vonásait.

A könyv második-harmadik részének jellemzője — a nálunk jól-rosszul ismert antológiák, folyóiratok, mozgalmak, irányzatok történetének összefoglalása és a kitűnő, igyekszik bevonni tárgykörébe a szomszédos népek krónikaírodalmának néhány vitás kérdését. Mindez a kötet szerkesztőinek a bevezetőben megfogalmazott célja. Az eredményt elsősorban az orosz évkönyvek történetével foglalkozó, külföldi szerzők (L. Müller — NSZK; A. V. Poppe — Lengyelország; A. V. Szolovjov — Svájc) tollából származó munkák közlése jelenti. Ami ténylegesen a külföldi krónikaírás történetéhez nyújt adalékot az A. V. Florovszkij (Csehszlovákia) és Györfly György tanulmánya. Perényi József cikkét, amely a „Poveszty vremennih let” adatait mint a magyar őstörténet egyik forrását értékeli, inkább kapcsolattörténeti munkának tekinthetjük, tulajdonképpen egy harmadik „kategóriát” képvisel.

A két magyar szerző tanulmányát emelném ki, mint tematikájában számunkra érdekesebbet. Györfly György munkája (Vremja szosztavlenyija Anonimom „Gyejanyij vengrov” i sztyepeNy dosztovernosztyi etovo szocsinyenyija) nem igényel különösebb bemutatást, hiszen már magyarul is — épp e folyóirat hasábjain — megjelent tanulmányának (Anonymus Gesta Hungarorumának kora és hitelessége. ItK 1970. 1—14. old.) bizonyos orosz fordítása, módosítással. Györfly György azon korábbi véleményét fejti ki, mely szerint Anonymus Gestája a XII—XIII. század határán keletkezett, tehát „P. dictus magister” III. Béla jegyzője lehetett; munkájának hitelességét pedig a regényes-elbeszélő műfaj határozza meg.

Perényi József tanulmánya (Ugri v Povesztyi vremennih let — Ugorok a „Povesztyi vremennih let”-ben) a legkorábbi orosz évkönyv egyes információit helyezi új megvilágításba és értékeli a magyar őstörténet szempontjából. Vizsgálódásának kiindulópontja az: mely népre vonatkozik és honnan ered az évkönyv „ugri” elnevezése, és mit jelent az „ugri csernii” és az „ugri belii” megkülönböztetés. Végső következtetése az, hogy az orosz néphagyomány — az évkönyvíró egyik forrása — csak a magyarok Kijev melletti elvonulását őrizte meg. A „Povesztyi” összeállítója azonban bizánci krónikákat is használt forrásként, amelyben „onogur” népnévvel az őorosz nyelven szintén „ugri” lett, ezért volt szükség a megkülönböztetésre. Perényi József cikke ismét bizonyítékát adja annak, hogy az orosz évkönyvek hallatlanul gazdag forrásanyagot szolgáltatnak a korai magyar történelem vitás kérdéseinek megoldásához. Sajnálatos, hogy e forrásanyag az Árpád-kor vonatkozásában — amely szintén

nem bővelkedik írásos emlékekben — szinte teljesen feldolgozatlan.

Már az eddig elmondottak is rávilágítanak arra, hogy milyen széles körű tájékoztatást ad ez a tanulmánykötet az orosz évkönyvírás területén végzett legújabb kutatásokról, amelyeket teljesebbé tesz a külföldi szerzők bevonása. A kötet összegző-rendszerző jellege miatt a XI—XVIII. századi Kelet-Európa történeti és irodalomtörténeti kérdéseivel foglalkozók számára nélkülözhetetlen anyagot tartalmaz.

Font Márta

Régi magyar művek miniatűr formában. Béla király névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Fordította Szabó Károly. Második kiadás. Javította Fejérfatay László (Az 1892-ik kiadás bethúhív utánnomata). Bevezette: Gál Katalin. Bp. 1969. Pátria ny. 241 l. — Rogerius: Tatárjárás. Fordította: Szabó Károly (az 1861. évi fordítás kiadása). Bevezette: Gál Katalin. Bp. 1972. Pátria ny. 247 l. — Brodaries históriája a mohácsi vésről. Fordította: Szentpétery Imre. Bevezette: Klaniczay Tibor. Bp. 1973. Pátria ny. 232 l. — Jellemvonások Mátyás király életéből. 1—2. köt. A szemtanú M. Galeotto latin műve után fordítja: Barna Nándor. Bevezette: Klaniczay Tibor. Bp. 1974. Pátria ny. 163; 176. — A korona elrablása. Egy magyarországi nő, Kottanner Jánosné emlékirata 1439—1440-ből. Közzéteszi: Mollay Károly. Bp. 1975. Pátria ny. 395 l.

A miniatűr könyvek divatja nem szükségképpen tartalmatlan különcködés, hanem párosulhat hasznos közművelődési szolgálattal is. Ennek az utóbbinak adják tanúbizonyságát a Földi Vilmos által patronált sorozat eddigi kötetei, melynek irodalomtörténeti érdekű programjában örvedetesen nagy helyet kapott a régi magyar irodalom. Kronológiailag — s nem megjelenési sorrendjükben — haladva elsőnek P. mester *Gesta Hungarorum*-át kell említenünk, mely Szabó Károly patinás szépségű fordításában került az olvasók elé.

P. mester a középkori írásbeliség tudóscszménye szerint egyszerűen írt tudományos és szépirodalmi igényű alkotást. Az Anonymus-problémát kutató szaktudósok vitái — indokolt egyoldalúsággal — jobbára csak a tudományos-történeti hitelesség kérdése felől közelítették meg és elemezték P. mester művét, és a köztudatban hovatovább nem is ismerik másként, mint dokumentum-értékű forrásműként. Most azonban, a miniatűr-sorozat jóvoltából valóságos revelációként kell konstatálnunk, hogy P. mester műve olvasmányként sem utolsó, különösen Szabó Károly régies illúziót keltő, zamatos magyarságú tolmácsolásában.

Irodalomtörténeti eseményként is elkönnyelhető szerencsés választás volt Rogerius mester *Carmen miserabile* c. emlékiratát és Kottanner Jánosné sokszor idézett, sokat emlegetett *Denkwürdigkeiten* c. izgalmas naplóját kiadni a miniatűr-sorozatban. Rogerius élményszerű hatást gyakorol ma is a regényes fordulatok iránt fogékony olvasóban, Szabó Károly fordítása tehát minden ódonasága ellenére sem hat fárasztóan régiesnek. A történeti hitelességgel párosuló kaland-sorozatok a Kottanner-naplóban tülemkednek még a középkori történetírók fantáziájának átlagos szintjén is: oly lebilincselő olvasmánnyá avatják e remek tollal megformált XV. századi elbeszélést, hogy hozzá fogható nem sok van a régi magyar irodalomban. Az igazi nóvumot az teszi teljessé (nagyon időszerű kiadásán kívül), hogy Kottanner né naplójának ez az első bilinguis, német—magyar kiadása. A német szöveg gondozása, a filológiaiailag hű s ugyanakkor gördülékenyen szép magyarságú tolmácsolás Mollay Károly munkája, úgyszintén a jobb megértést elősegítő jegyzetek összeállításai is.

A reneszánsz latin próza két remekbe készült alkotással van képviselve az eddig megjelent kötetekben. Az egyik Galeotto anekdotás könyve Mátyás királyról (két kötetben), a másik Brodaries descriptiója a mohácsi ütközetről. Galeotto kiválóan alkalmas arra, hogy a humanista tudományosság és retorikai sallangjaitól idegenkedő modern olvasót is lefegyverezze humorával, és érdeklődést tudjon kelteni a budai reneszánsz világ belső, „intim” élete iránt, melyben a héroszként ünnepeelt nagy király emberközelpbe kerül velünk, fűltanüként halljuk jeles, bölcs és elcelődő megjegyzéseit humanista barátai körben az élet apró-cseprő dolgairól. Barna Nándor feledésből kiemelt, immár száz éves fordítása fokozza Galeotto írásának régies hatását anélkül, hogy az avultság érzetét keltené.

Brodaries tudósításának kiadása már csak azért is közönségienyét elégített ki, mert Nemeskürty István emlékezetes könyve óta széles körű érdeklődést tapasztalhatunk az olvasók körében Mohács és következményei iránt. Brodariesnak a publicisztika eleven-ségét hordozó, mégis megbízható leírása Szentpétery Imre kitűnő fordításában került ezúttal kiadásra, Klaniczay Tibor lényegyet megragadó, jól orientáló előszavával.

A miniatűr könyvek változatos tematikájának, izéles kötésterveinek, igényes illusztrálásának és gondos tipografizálásának spiritus rectora, Földi Vilmos, minden elismerést megérdemel azért a közművelődési misszióért, melyet e népszerű könyvecskékkel végez azzal a lelkes műszaki és művészi gárdával, mely társadalmi munkában végzi feladatát. Reméljük, hogy a Pátria-nyomda nagy nép-

szerüségre emelkedett miniatűr könyvsorozatában a jövőben is gyakran fogunk még találkozni régi irodalmunk remekműveivel.

V. Kovács Sándor

Dankanits Ádám: XVI. századi olvasmányok. Bukarest, 1974. Kriterion K. 116 l.

Részben az újabb kutatási eredmények ösztönözték Dankanits Ádámot arra, hogy több éves munkája eredményeképpen felépítse az európai reneszánsz kultúra erdélyi recepciójának modelljét. Egy új modelltől van szó, tehát a könyv polemikus mű. Szerzője művelődéstörténeti sztereotípiákkal száll szembe: a meglevő, általánosan (és kényelmesen?) elfogadott tézisekkel szembe antitéziseket állít és bizonyít.

Kiindulópontja az, hogy a XVI. századi Erdélyben a század elejétől a végéig jelentős változás történt az iskolázás és a könyvvel való ellátottság tekintetében. Ennek alapvető oka az értelmiségi képzés válsága lehetett. A húszas évektől kezdve egyre csökkent az akadémisták és a külföldi egyetemeken tanuló diákok száma. Hazai iskoláknak kellett tehát pótolni az értelmiségi képzést — ehhez azonban előbb meg kellett teremteni a hazai magasabb szintű oktatás feltételeit. A fordulat éve 1539, amikor Honterus brassói iskolája és ennek szolgálatában ottani nyomdája megkezdte működését. Ezzel — néhány elvételt kísérlet után — a könyvnyomtatás is meghonosodott. A hazai könyvkiadás a hatvanas években újabb lendületet vett, a hetvenes években kulminált, majd ettől kezdve hanyatlásnak indult.

A hazai könyvnyomtatás fellendülésével a külföldi könyvek iránt is megnőtt a kereslet. A külföldi olvasmányanyag túlnyomó többsége (mintegy hét tizede) a század utolsó harmadában került Erdélybe. Ezek alapján a XVI. század második harmadában a szerző szerint egy „olvasási robbanás”-ról beszélhetünk. Evolutív fejlődés helyett tehát az antitézis szerint ugrásszerű változásról, majd a kulmináció utáni stagnálásról van szó. Ebből következően a szerző a kor művelődéstörténetét tovább tanulmányozva a hangsúlyt az olvasmányanyag vizsgálatára helyezi. Ezen belül is az erdélyi könyvtárakban (a kolozsvári akadémiai fiók könyvtárhálózatán kívül a marosvásárhelyi Teleki—Bolyai könyvtár és a szepesi Brukenthal Múzeum könyvtárának gyűjteményében) megmaradt kb. kétezer azonosítható külföldi, nem szépirodalmi jellegű nyomtatványt áll figyelmé középpontjában, mert szerinte (s ez egyben a második antitézis) ez van fölényben a hazai olvasmányokkal szemben.

Az olvasmányanyag korántsem öncélú vizsgálata csak kevesek által elfogadott és

alkalmazott módszeren: a művelődéstörténeti jelenségek kvantifikálhatóságán alapszik. S bár Dankanits szerint a „mennyiségi telációnak megállapítása legtöbbször csak hipotetikus értelemben lehetséges”, a levont következtetések — ahogyan a szerző is teszi: kellő óvatossággal — általánosíthatók.

Egyéb tényezőket is figyelembe véve, de elsősorban az olvasási robbanásra koncentrálna a könyv szerzője az eddigi állásponttal vitázva, „a kor döntő jelentőségű művelődéstörténeti fejleményét nem a reneszánszban s nem a reformációban, hanem a könyvnyomtatás meghonosodásában véli megragadni”.

Dankanits Ádám könyvének végső konklúziója lényegében a vizsgált kor művelődéstörténeti átértékelése. Tételeit nem tekintí végérvényesnek és vitathatatlanak, de mindenképpen eddigi tudásunk felülvizsgálatára ösztönöz.

Az alábbiakban néhány megjegyzést szeretnék fűzni a *Szerzők és művek* c. fejezethez.

Jogos-e egyértelműen „visszahúzó művelődési erőnek” tulajdonítanunk a középkori olvasmányokat, ha a skolasztika *veritas duplex* tana lehetővé tette — mint a szerző maga írja: „hogy a teológiai tételek mellett azoktól gyakran eltérő tudományos igazságokat is meg lehessen fogalmazni, végső soron tehát ez a szellemi fikció juttatta polgárjoghöz a világi tudományokat, a világi gondolkodást”. Ebben az esetben a középkori olvasmánycsoport egy vékony szállal a *természettudományok olvasmányanyagához* kapcsolódik, ahhoz az olvasmánycsoporthoz, amely a régi világképet megdőntő laicizációs folyamatban a legfontosabb.

A reformáció elterjedésében a szerző szerint a könyvnek nem lehetett szerepe, mert a reformáció irodalmának tömeges elterjedése csak a század derekán, tehát már a konzolidáció idején történt. Csakhogy a tömeges elterjedés időszaka egybeesik az olvasási robbanás idejével, s talán éppen ez segített behozni valamit a késésből. Így a reformáció elterjedésében mégis van szerepe a könyvnek, legfeljebb elegendő adatunk nincs rá.

Sokkal nyilvánvalóbb ez az adathiány a reformáció egyik oldalhajtása, az antitrinitarizmus esetében, ahol olykor könyvégetés is ritkította az amúgy is gyér nyomtatott kiadványok számát. Sajnos, a művek cirkulációját így nem tudjuk lemérni, de bizonyára jóval nagyobb példányszámuknál. Kézről kézre járhattak az olyan rangos szerzők művei, mint Socinus, Blandrata — és ha meggondoljuk, hogy még Servet megsemmisített művét is kiadták, akkor talán e téren: az antitrinitarizmus eszméinek terjesztésében is nagyobb szerepet kell tulajdonítanunk a könyveknek.

Epiktétosz-, Cato-, Philon-, Seneca-kiadá-

sok is ismeretesek. Epiktétosz *Enchiridion*-ját pedig nem más, mint Christian Francken, az Erdélybe menekült antitrinitárius professzor adta ki. Ez is bizonyítja, hogy e néhány ókori szerző műve nem csupán ártatlan gyönyörködtető olvasmány lehetett. Ismeretes, hogy az antitrinitáriusoknak a Sztoa tanítása kölcsönzött lelki erőt, és hogy tanai közül a vallási tolerancia eszméje különösen vonzotta őket. Így ezek a könyvek potenciálisan az előző csoporthoz tartoznak. Ugyanez mondható el Erazmusról, aki szellemi nonkonformizmusa révén olyannyira népszerű volt az antitrinitáriusok körében, hogy Antonio Possevino, a Báthory István szolgálatában álló jezsuita diplomata Dankanis szavaival egyenesen „benne látja az új mozgalom kútfejét”.

E néhány megjegyzés nem csupán arra figyelmeztet, hogy az öt művelődéstörténetileg megkülönböztetett olvasmánycsoport határait rugalmasabban kell kezelnünk, hanem egy ponton a lényegyet is érinti, amelyben megpróbálja rehabilitálni a könyv szerepét a reformáció elterjedésében. S ebben benne van az is, a reneszánsz kialakulása egy folyamat, amelyben kisebb-nagyobb ugrások lehetségesek, amelynek jelentős, a folyamat egésze által meghatározott szakaszai vannak.

Ez a megállapítás azonban semmit nem von le Dankanis Ádám könyvének jelentőségéből. Ez a feldolgozás még azok számára is nélkülözhetetlen segédeszközzé válik, akik a szerző végkövetkeztetését nem mindenben fogadják el. Különösen fontos és gazdag az említett fejezet és a hozzá tartozó több mint nyolc oldalnyi jegyzetanyag, ahol egy-egy könyv sorsát a poszszeszor-bejegyzések alapján követhetjük. Cardano *De Subtilitate* c. művének címlapja négy tulajdonos szignójával bizonyítja, hogy mint minden mondas, a valóságban gyökerezik ez is: *Habent sua fata libelli*.

Somi Éva

Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*, azaz Erdélynek változása (1736). Szerkesztette, az utószót és a jegyzeteket írta: Tóth Gyula. Bp. 1972. Magyar Helikon, 120 l.

A *Metamorphosis Transylvaniae* nemcsak a XVII. és XVIII. századi Erdély hiteles történelmi forrása, hanem mai szemmel is élvezetes szépirodai alkotás; „hangjában szép-irodalom, költészet”, ahogyan Kosztolányi is vallotta Apor-esszéjében. A *Metamorphosis Transylvaniae* elsősorban emlékirat, de nevezhetjük néprajzi kalauznak, anekdotagyűjteménynek vagy moralizáló elmélkedésnek is, Jakab Elek pedig egyenesen „a magyar szociológia megalapítója”-t látta e mű szerzőjében (*Élet és irodalom*, Kolozsvár 1884. 218. l.).

Az egyetlen műfaji kategóriába aligha szorítható munka írójával eléggé mostohán bánt irodalomtörténetírásunk, hiszen egyetlen összefoglaló mű jelent csak meg róla, az is még a múlt században (Balló István: *Apor Péter élete és működése*, Csikszereada 1898). A Szádeczky Lajos által két vastag kötetben kiadott Apor-levelezés feldolgozása sem történt meg még (*Apor Péter verses művei és levelei*, Bp. 1903. MHHS XXXVI. és XXXVII. kötet).

A „gyúkeres székely” életművét nemcsak a nemesi patriarcalizmus tekintheti ősenek, hanem a transzilvanista ideológia is. Bár a „hazája felfordult állapotján szánakozó igaz hazafia” nem fogalmazta meg oly tételesen erdélyiségét, mint kortársai közül Cserei Mihály vagy Mikes Kelemen, a Habsburguralom alatt kibontakozó, belső függetlenségre törekvő eszme körvonalai nála is világosan kibontakoztak.

A *Metamorphosis Transylvaniae* újraolvasása és mai értékelése az Apor konzervatív világnézetéről kialakult képünket legfeljebb csak árnyalhatja — a memoáriról társakénál jóval nagyobb vallási türelmet tükröz például e mű —, új eredmények leszűrésére adna viszont lehetőséget Apor írói világának az eddigieknél tüzetesebb vizsgálatára. Az emlékirat áradó barokk bőségét Szerb Antal flamand képekhez hasonlította, Illés Endre a mű nyelvi erejében gyönyörködött. Az alkotjai báró stílusa, mondatfűzése, köznyelvi kifejezései, izes nyelvi fordulatai vagy szójátékai méltók lennének a tudományos elemzésre. Egy Apor Péter és Mikes Kelemen közötti párhuzam — közös szülőföld, azonos tanulmányok a kolozsvári jezsuitáknál stb. — arra is rávilágíthatna, hogy a hazuról hozott közös nyelv hogyan csiszolódik a francia stilisztika iskoláján, s miképpen formálódik, ha a feudális latin és a térhódító német ellenében kell érvényre jutnia.

Apor Péter és Ion Neculce román krónikaíró eszmei rokonságára Csongrády Béla mutatott rá (FK 1963. 407—411. l.). Véleményünk szerint még nyilvánvalóbb a hasonlóság a *Metamorphosis Transylvaniae* és Dimitrie Cantemir moldvai fejedelem főműve, a *Descriptio Moldaviae* között. A két kitűnő emlékirat komparatív vizsgálata érdekes epizóddal gazdagíthatja a magyar—román irodalmi kapcsolatok történetét.

A *Metamorphosis Transylvaniae* kéziratát már Gyulai Pál és Arany János is érdeklődéssel forgatta, a szöveg Kazinczy Gábor jóvoltából jelent meg először nyomtatásban, 1863-ban (MHHS XI. kötet), majd Wildner Ödön adta ki újra 1926-ban. Ez a mostani tehát a harmadik teljes editió. A kötetet gondozó és szerkesztő Tóth Gyula utószava — akárcsak a Kortársban publikált tanulmánya (1972/7) — szakszerűen tájékoztat az

eddig kiadásokról, tartalmasan elemzi barokk szépprózáink e késői remekét.

A szövegkiadás jellege nem kritikai, de hűen tükrözi Apor nyelvének legfőbb hangtani jellegzetességeit. A kötetet a latin szavak és a tájnyelvi kifejezések jól összeállított, áttekinthető jegyzéke egészíti ki, a lapmutatók hiánya viszont megnehezíti az olvasó tájékozódását. Tóth Gyula lelkiismeretes, hozzáértő munkáját egy majdani kritikai igényű — a mostaninál remélhetően magasabb példányszámú — kiadás sem nélkülözheti. A Kner nyomda szép kiállítású kötetének címloldalát — ez a jegyzetektől nem tudható meg — XVIII. századi falusi székelyt ábrázoló vízfestmény díszíti, ismeretlen szász mester korabeli munkája.

Balázs Ádám

Sivirsky Antal: Magyarország a 19. századi holland irodalom tükrében. Bp. 1973. Akadémiai K. 224 l. (Irodalomtörténeti Füzetek 84.)

A régi magyar irodalom számos emléket őriz Hollandiáról (Apácai Csere János, Tótfalusi Kis Miklós s a protestáns teológusok népes serege járta meg e kis országot). De tanulmányaik sajátos jellege s jövőendő élet-hivatásuk egyként távol tartották őket az irodalomtól és a művészetektől. A tudományok, ezek sorában elsőként a teológia, s nem kis mértékben a fejlett polgári viszonyok, a virágzó mesterségek marandóan befolyásolták gondolkodásukat. Ennélfogva a fejlettebb kultúra és civilizáció terjesztői lettek nálunk, de mint köztudott, lelkesült törekvéseik az elmaradottság közegellenállásán megtörttek. A kulturális hatás azonban ilyen körülmények között sem maradt nyom nélkül a szellemi életben, s így a kapcsolatoknak ez a periódusa az, amely magyar—holland vonatkozásban tudományos szempontból a leginkább kiaknázható, talán az e kapcsolatban realizálódó műveltséganyag egyetemes jellege miatt.

A XIX. század a nemzeti irodalmak végső kibontakozásának s a világirodalom Goethétől körvonalazott fogalma érvényesülésének időszaka. Ebben az újfajta kapcsolatrendszerben paradox kettősség nyilatkozik meg. Egyrészt szorosabbra fonódik a nemzeti irodalmak viszonya, a főbb irodalmi áramlásokat nem akadályozzák országhatárok, másrészt az egyes nemzeti irodalmak között a legfejlettebbek dominálnak, messzemenően érvényesítve szellemi energiáikat, s terjesztve irodalmuk nyelvét. A kisebbek ritkán jutnak szóhoz e nagy eszmecsereben, a nyelvileg elszigeteltet szavát pedig csak akkor értik meg, ha áldozatos tolmácsra lelnek. A hatalmi és az ettől aligha elválasztható szellemi erő-

viszonyok törvényszerű érvényesülésének jele az is, hogy a kis nemzetek irodalma, mégha történelmi sorsuk, fejlettségük foka hasonló is, csak alkalomszerűen érintkezik. Ha pedig történelmi fejlődésükben ütemeltolódás tapasztalható, sőt ehhez még a földrajzi távolság ténye is párosul: érthetően szórványos jellegű, sokszor véletlenszerű a szellemi kölcsönhatás.

Sivirsky Antal szorgos munkával akölcsönhatás egyik oldalát, a XIX. századi holland irodalomnak Magyarországról, illetőleg a magyar irodalomról alkotott képét törekedett megrajzolni. Meddő fáradozás azon töprengeni, hogy a magyar irodalom hollandiai recepciója vajon érdeméhez méltóan mutatja-e be szellemi termékeinket? Az említett tényezők következtében aligha lehettek illúzióink, s így a szemléleti és nyelvi akadályokon keresztül megvalósuló kulturális jelenlét, noha nem becsülhetjük túlságosan nagyra hatásfokát a befogadó ország szellemi térképének léptékét alkalmazva: mindenképpen számontartandó eredmény, amelynek pontos leírása nem elhanyagolható tényekkel gárpajti ismereteinket.

A könyv bevezető fejezete tájékoztatásul szolgál, összeveti a két ország XIX. századi társadalmi és irodalmi életét, jól érzékeltetve a tetemes különbségeket. Ezek az ismeretek nélkülözhetetlenek az olvasónak a helyzet reális megítélése érdekében.

A kapcsolatok szórványosságát, véletlenszerűségét emlegettük. E kategorikus megállapítást pontosabbá kell tennünk azzal, hogy valami törvényszerű az egyedi okokkal magyarázható érdeklődésben is felfedezhető. Például nem véletlen az a körülmény, hogy az 1848/49-es forradalom és szabadságharc nyomán, annak európai visszhangja révén terelődik a figyelem Magyarországra, s e tény nyitja meg az utat irodalmunk előtt is. Az persze véletlen, hogy a magyar irodalom megismertetésében oly nagy szerepet játszó A. S. C. Wallis férje magyar, de nem véletlen, hogy részben az ő közvetítésével Petőfi, Arany, Vajda iránt ébredt érdeklődés, és hogy *Az ember tragédiája* holland fordítása létrejöhett.

A „Magyar témák, magyar művek Hollandiában” című fejezet első pontja azokat a vonatkozásokat sorolja fel, amelyek különböző feldolgozásokban helyet kaptak a holland irodalomban. Ezek közt találhatjuk Bánk bán történetét, Szigetvár ostromát, Szent Margit históriáját, a Wesselényi-összeesküvés leírását, tehát olyan jellegzetes, szinte vándortémáknak nevezhető tárgyakat, amelyek vagy amelyekhez hasonlóak, mint az újabb kutatások tanúsítják, több európai irodalomban is felbukkannak.

A Függelékben olvashatunk egy „különös magyar—holland jelenségről”, a kalandos

sorsú Ritschl Gizáról, aki mint cirkuszi artista került Hollandiába, s ismert költőnő vált belőle, akit számon tart a holland irodalomtörténet, ha nem is a legnagyobbak között. Mellékesen magyar verseket is írt. Ez a furcsa életpálya Sivirsky könyvének megjelenéséig gyakorlatilag ismeretlen volt nálunk.

Sivirsky Antal könyve, melynek anyagát itt csak vázlatosan jelezhetjük, hasznos szolgálatot teljesít. A magyar irodalom és történelem s egyáltalán a magyar kultúra képe egy más ország szellemi életének tükrében feltétlenül tanulságos, s hozzásegít saját értékeink tárgyilagos megítéléséhez.

Weber Antal

Maria Brykalska: Aleksander Świątochowski redaktor „Prawdy”. Warszawa 1974. Polska Akademia Nauk. Instytut Badan Literackich. 322 l. + 39 mell.

Brykalskának az irodalom- és a sajtótörténet körében fogant kötete Świątochowskit és hetilapját, a *Prawdat* (1881–1909) vizsgálja. Minthogy Świątochowski (1849–1938) működése folyamán irodalmunkat, művészeinket többször megbeszélte, igen érdekes számunkra is Brykalska munkája.

Irodalomtörténészeink ismerik a pozitivistáknak és ellentáboruknak a múlt század 70-es 80-as éveit során a varsói sajtóban lezajlott heves ideológiai harcát. E harcban Świątochowski, akkor a *Przeгляд Tygodniowy* (Heti Szemle) főmunkatársaként vezető szerepet játszott, élén állt az ún. „új sajtóharc” c. mozgalomnak, megfogalmazva a lapban „Megalapozás” címen filozófiai, politikai, társadalmi és kulturális programját. Elméletében az angol pozitivistákra: J. St. Millre, H. Spenserre, természettudományos szemléletükre támaszkodott, terminológiája Au. Comte-ra utalt. A program természetesen szorosan kapcsolódott az akkori Lengyelország helyzetéhez, amely az 1863-ban a cárizmus ellen szervezett felkelés leveretése után alakult ki; vezéreszméi: realizmus, a rezgnáció helyébe lépjen a harc a nemzeti erők összefogásával, a megerősített ipari és kulturális fejlődésre alapozottan. E célkitűzést nem zárják le az ország határai, nem lehet izolált: összeköttetést kell teremteni a nemzetközi civilizációval, humanista törekvéseivel, egyszóval az egyetemes haladással. Szociális elvei a legmesszebbmenő demokratikus liberalizmust hirdették. Esztétikája H. Taine társadalomtörténeti és művészetfilozófiai eszméiben gyökerezett.

Mindezek ismeretében felvetődik a kérdés, hogy mi közelítette Świątochowskit hozzánk,

milyen tárgykörben, személyek körül mozogtak magyar vonatkozású írásai.

Témáik a politika és a művészetek voltak. Az utóbbin belül kapott helyet Munkácsy Mihály, zenénk középpontjába Lisztet, Chopinrel való kapcsolatát emelte, irodalmunkból kiemelkedően Jókaival foglalkozott.

A Brykalska által vizsgált időszakban a legismertebb magyar író Lengyelországban Jókai volt. Regényeinek zöme 1873 és 1911 között jelent meg, olvasottsága az 1883-tól 1888-ig terjedő években a legnagyobb (vö. Jan Slaski: Jókai lengyelül. Világirodalmi Figyelő. 1958. 38–57. l.). Az iránta támadt, fokozott érdeklődésnek két oka van: a történelmi sorsközösség, számukra a cárizmus, számunkra a Habsburg elnyomó hatalomtól elszennvedett és párhuzamosítható történelmi jelen: az a reális mag, amelyből fontos motívumokként bontakoztatta ki regényeiben, elbeszéléseiben Jókai 48-as forradalmunk bukását, az azt követő kíméletlen abszolutizmust, a 67-es kiegyezéstől oly sokat remélő nemzet csalódását. Ugyanakkor a regényekből áradó, lenyűgöző romantikus világkép megteremtése, az a művészi szuggesztivitás, amellyel Jókai kiemelt olvasóját egyhangú, szomorú mindennapjaiból. Kiadók és szerkesztők az akkori olvasói pszichikum e sajátosságát és a romantikus regényekben szegény lengyel irodalmat vették számításba Jókainak — és mellette Victor Hugónak — fordítatásával, fokozott kiadásával.

Könyv- és lapkiadó, szerkesztő, ha jövedelmező vállalkozásra gondolt, illetőleg lapja előállításának költségeit kívánta biztosítani, kiadta műveiket. A lapok hasábjaiakon adtak helyet nekik, de gyakori volt a lapokhoz csatolt „csalogató” regénymelléklet is.

Különösen sok Jókai-regényt, -elbeszélést közölt a *Bluszc* és a *Gazeta Warszawska* c. lap. E lapokról egyébként Świątochowski mint más elvűekről így ír „A varsói sajtó” c. cikkében: „Hát nem tiszta öröm látni a vidéki libácskát, akinek gondolatai nem kalandoznak el a konyhai foglalatosságok körén kívül, akinek szíve csak a csirkék és kacsák látványára repes, s aki a *Bluszc*ot olvasva aszerint öltözködik s aki természetesen azt hiszi, hogy az egész világon olvasság s az olyanok számára nyomatják, amilyen a *Gazeta Warszawska* pedig olyanok számára, mint az apja.” (Vö. *Prasa warszawska*. *Przeгляд Tygodniowy*. 1871. 16. sz.)

Birálat természetesen nem Jókait illette, hanem a lapnak az új, radikális nézeteihez viszonyított elvtelenségét, maradiságát, az olvasóközönségnek rossz irányba terelését. Hiszen a *Przeгляд Tygodniowy* 1879-ben maga is saját hasábjain közölte a Politikai divatokat és többször — más lengyel lapokkal egyetemben — Jókairól szóló recenziókat tett közzé. 1875-ben Jókai Maurycy (39—

Świętochowski Jókai-recenziói általában helytállóak: helyesen ítéli meg hőseinek jellembrázolását, regényszövegét, a cselekményességét. Helyére teszi fantasztikus regényeit is. Mindebben pozitíven szemléli az író, mindenek felett politikai állásfoglalását. Nem szabad arról megfeledkezniük, hogy a lengyel Jókai-fordítók legtöbbször másod-, sőt harmadkézből fordítottak, legtöbbször már félreértett, megcsonkított regények, elbeszélések — leginkább németek — képezték „alapszövegeket”, s hogy Świętochowski ennek ellenére is felismerte a magyar író zsenialitását, azt bizonyítja, hogy minden rendelkezésére álló művét, valamint a róla szóló irodalmat is alaposan áttanulmányozta.

Brykalska könyve arra biztat bennünket, hogy megvolna az értelme és tudományos haszna Świętochowski valamennyi írása tanulmányozásának éppen a két nép között az évszázadok folyamán kialakult kölcsönösség, nemkülönbön az irodalmi irányzatok egymáshoz közeledése folytán. Fenntartható ez művészet- és zenetörténeiszneink részére is.

D. Szemző Piroska

Eötvös József művei. Arcképek és programok. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Fenyő István. Bp. 1975. Magyar Helikon, 844 l.

Örvendetesen gyors ütemben kerülnek az olvasó asztalára Eötvös Józsefnek mintaszerűen gondozott, új szempontú bevezetőkkel és megfelelő tájékoztató jegyzetekkel ellátott művei. Eötvös József művei nélkül ugyanis aligha érthető a magyar XIX. század „uralkodó eszméi”; felvilágosodás, romantika, liberalizmus egymásba érő, egymást erősítő, gyengítő, módosító alakulása, fejlődése, illetve a kelet-közép-európai összképen belül is egyéni színezetű variánsa csak az említett munkák hiteles szövegű kiadása után tanulmányozható a továbblépés igényével. Az a leegyszerűsítő képlet, amely egyfelől a Bécshez hű maradiákat, másfelől az ellenzéki haladókat kereste a XIX. század első felében, szerencsére már a múlté. S éppen Eötvös e köteté szolgált példát arra, hogy a Dessewffyék pontosabb méltatása bonyolultabb erőviszonyokat, érdekek és eszmék szövevényét feltételezi. S nem utolsósorban Fenyő István eddigi — jórészt eszme-, illetve kritikátörténeti kutatásai árnyalják a reformkorról az akadémiai irodalomtörténetben kialakított képet. S ha Eötvösről, a regényíróról, a költőről megnyugtató ismeretekkel rendelkezünk is, Eötvös, a gondolkodó, a reformkori, illetve a szabadságharc utáni politikus, elmélkedő (szándékosan nem írtunk filozófust, bölcselőt!) államférfi tevékenységének 42. sz.), 1876-ban Przegład pismiennictwa

wegierskiego za lata 1874, 1875 címen; a Prawda pedig Wl. Bukwiński tollából Jókai halálakor írt megemlékezést róla (Maurycy Jókai. 1904. 21. sz.).

minden részletre kiterjedő elemzésével, szándékainak és lehetőségeinek, terveinek és azok megvalósulása előtti akadályoknak rajzával jórészt még adós az irodalomtörténet és a történettudomány. Milyen jellemző a tény, hogy Eötvös és a nemzetiségi kérdés problémakörét monografikusan csak egy német könyv próbálta meg tisztázni (Vö.: Weber, J.: Eötvös und die ungarische Nationalitätenfrage. München, 1966.). Annál többre kell értékelnünk Fenyő elszánt szorgalmát, amellyel országgyűlési naplókából, múlt századi hírlapokból ismeretlen, elfelejtett, kötetben eddig meg nem jelent Eötvös-írásokat emel be az irodalomtörténész köztudatba, köztük olyanokat, amelyek makacs hiedelmeket cáfolnak, illetve a liberális államférfi képét teszik teljesebbé. Ez a kötet emlékbeszédeket, ünnepi beszédeket, illetve politikai beszédeket tartalmaz. S bár egyik „műfaj”-ból a másikba az átmenet igen könnyű, s pl. az „emlék”-beszédeket csupán terjedelmű és az alkalom választja el az ünnepi beszédtől, míg „A tudomány és a nemzetiség viszonyáról” és más szónoklatok csupán azért nem kaphattak a politikai beszédek között (is) helyet, mivel nem országgyűlésen hangzottak el, a felosztást ideiglenesen elfogadhatónak véljük. Annál is inkább, mert nincs igazán modern műfajelméleti kézikönyvünk, s ha valaki egy-egy műfaj magyar történetére, jellegzetességeire kíváncsi, jórészt német vagy francia kézikönyvekből, századeleji disszertációkból és a maga — olykor bizonytalan — ráhibázásaiból-találgatásaiból kell kiindulnia. Így pl. Fenyő az emlékbeszédről azt írja, hogy „jellegzetesen romantikus, ugyanakkor a klasszicizmus szellemi örökségét is őrző, tehát hamisítatlanul reformkori műfaj”. E meghatározás azért kelt bennünk bizonytalanságot, mert „hamisítatlanul” reformkori pl. Vörösmarty drámái és epikus munkássága, amelyre talán a romantika fogalma illik a leginkább, de azok a lírai realizmust megvalósító Petőfiéi is. Nem inkább a *felvilágosodás* és a romantika összefonódásáról van itt szó? — kérdezzük (nem ráhibázza, hanem találgatva!). Vagy: az emlékbeszéd „historikumot ábrázol, egyszerűs mind azonban a jelen és még inkább a jövő alakításának szándékával stb.”, de ezt teszik pl. Eötvös *regényei* is, ott is gyakorta „a költőiség, a versszerűség sugalmaival”. Azonkívül nemcsak Eötvös mondott emlékbeszédeket, nevezetes emlékbeszéd-szerző volt Toldy Ferenc is. Míg Eötvös föltáruló, elmélkedésekkel telítődelt, lírai töltésű emlékbeszédeiből Eötvös-portré is kibontakozik, addig Toldy adatszerűbb, tár-

gyiasabb, önmagáról mit sem eláruló emlékbeszédék szerzője. Eötvös beszédei tele vannak rejtett utalással a kor költészetére, Toldy ilyen jellegű műveiben ilyesmit nem találunk. Vajon a források, az olvasmányok különféle-ségét jelölhetjük csupán okul? Nyilván az emlékbeszéd tágabb, általánosabb meghatá-rozására volna szükség. Ez azonban nem volt ezúttal Fenyő feladata, viszont Eötvös hatá-sát meg kellett magyaráznia. S ez inkább eszme-, mint műfaj történeti oldalról sikerült neki. Mert abban egyetértünk Fenyővel, hogy Eötvös emlékbeszédeivel egy új fajta értelmi-ségi magatartást körvonalaz; az olyan hasz-nos állampolgárét, aki nem szűk osztályérde-ket tart szem előtt, hanem a nemzet egészének főlemelkedését. S a Fenyő által oly sokszor emlegetett Tengelyi Jónás-figura mellett a magunk részéről inkább a Kőlcsey-modell egy életre szóló példáját, hatását emelnék ki, Fenyőnél is jobban. Mert A falu jegyzőjének ismerjük irodalmi és nem-irodalmi előképeit; de az a fajta morál, amely a Parainézisben, Kőlcsey beszédeiben megfogalmazódott, s Kőlcsey magatartásában kapott emberi (és hazafiúi) hitelt, az valóban szakítást jelen-tett még az országgyűlési nemesség legjobb-jainak is többnyire nemesi gravamenekért, a nemesi nemzetért olykor valóban áldozatos mentalitásával. A műveltség és a művelődés nagyobb hangsúlyt kap Eötvösnél, mint kor-társai Jórészénél. Eötvösnél feltétlenül a fel-világosodás egyes elemeinek továbbéléséről van szó, amelybe valószínűleg a teljességgel soha meg nem valósult magyar klasszicizmus eszményei is belejátszanak. Fenyő kitűnően veszi észre Eötvös beszédeinek intellektualitá-sát. Másfajta körmondatosság ez, mint a megyegyűlések szóvirágos mondatfűzése; úgy véljük, az illető példát ebben az esetben is Kőlcsey körül kell keresnünk. Kőlcseyhez és Kazinczyhoz kell visszanyúlnunk, ha a haza és az emberiség eszméinek egylényegűségéről olvasunk Eötvösnél. Itt azonban addig nem szabad ítélnünk, amíg kielégítően nem tártuk föl Eötvös és a nemzetiségek viszonyát; amíg az e témakörre vonatkozó szöve-gek a lehető legteljesebben nem állnak rendelkezésünkre. Ugyanis a XVIII. század végétől kezdve a nemzetiségi kérdés próbaköve a — Fenyő szavaival élve — „emberiség-lép-tékű” gondolatok reálitásának. Nemcsak a magyar, hanem valamennyi érintett iroda-lomban. S a szépen szóló nyilatkozatok mel-lett a parlamenti magatartást, a konkrét tetteket is meg kell mérnünk.

Eötvös József e kötete nemcsak érdekes olvasmány, hanem az oly szükséges nemzeti önismeret és önévelés kitűnő eszköze is. Nemcsak Eötvösről, hanem koráról való tudásunkat is tetemesen bővíti. S ez a gondos sajtó alá rendező érdeme.

Fried István

Jókai Mór: Kertészgazdászati jegyzetek. 1896.
Bp. 1975. Mezőgazdasági K. (Faksimile kiadás)

Nem kevesebb, mint hat évtizedes életmű tanúsítja Jókai természetszeretetét, botanikai jártasságát és kertészkedő kedvét. A legnép-szerűbb magyar író aktív tagja volt a Kert-gazdászati Egyesületnek, szőlőt termelt sváb-hegyi hat holdján, s nyaranként a Balaton partján gondozta növényeit. A képviselőház-ban hozzáértéssel szolt az agrárkérdésekhez, többször vett részt gyümölcskiállításon, tagja lett az Országos Filoxéra Bizottságnak, s ki-tűntették „a kertészeti szakirodalom terén szerzett” érdemeiért.

Mégis feltűnően keltett a letűnő század utolsó esztendeiben az a kijelentése, hogy „Kertész vagyok... és ez büszkeségem”. Ugyanekkor A Kert c. szakfolyóirat arról adott hírt, hogy „svábhegyi csallitlabirintusá-ban oly szakértelemmel berendezett kertje van, melynek látásától... mindenkinek eláll szeme-szája — főleg, ha azt tudja, hogy a kert főkertése maga a nagynevű regény-író”. (1895. júl. 15. 9. sz. 298.)

Jókai 1896-ban megjelent Kertészgazdászati jegyzetek c. „kedvesen megírt füzeté-vel” is meglepetést okozott. Pedig ekkortájt gyakran jelentek meg kertészeti cikkek; s ezekből kiderült, hogy lényegesen több volt, mint passzionátus kertész, noha az irodalom-történetírás tulajdonképpen ennyit jegyzett fel róla.

Már csak emiatt is hiányt pótol a Mező-gazdasági Könyvkiadó, hogy — Jókai szüle-tésének 150. évfordulóján rendezett ünne-pések üde színfoltjaként — faksimile kiadás-ban, s mint könyvkülönlegességet miniatúr kötetben is megjelentette a Kertészgazdászati jegyzeteket, melyben új meg új izekre bukkanva csodálhatjuk írójuk kerteszeretetét és szellemes pomológiai észrevételeit. A „ker-tészgazdász poéta” fáradhatatlan szőlős-gazdaként s a gyümölcstermelés szakképzett népszerűsítőjeként kalauzolja olvasóit a „zöld fák, ragyogó virágok, nevető szőlőtők” birodalmába. A hetedik x-en túl bölcs nevelő és segítő szándékkal, közerthetően és szórakoz-tatóan foglalja össze tapasztalatait a kerté-szeti „alaphitvallásában”.

Mégis szinte napjainkig homály fedte a kertészgazdász Jókai portréját. Nem illett bele a fantáziáját szabadon futtató roman-tikus író oeuvre-jébe, hogy egész életében fegyelmezett türelemmel, szigorú munkaritmusból meg-megújuló kísérletező kedvvel, kudarcokon edződve ápolta gyümölcsös-kertjét. S tanácstalanul álltak a „közműve-lés” és az ismeretterjesztés ilyen megnyilat-kozása előtt.

Pedig a kertészet, a természet pallérozása „életének főtétele” volt. A megszelídített

vadon művelése elválaszthatatlanul egybe-
forrt munkásságával, nemesítő hajlamával,
s éppúgy szervez része életének, mint a táj-
leírás költészetének. A Kertgazdászati jegy-
zetek úgy illik életművébe, mint az életből
eliesett epizódok regényeibe. A művészileg
hitelesített „senki szigete” nemcsak a társa-
dalomnak, a természetnek is „égi mása”.
A nevelési szándék éppúgy vezérli a növé-
nyek, mint az emberek világában. A most ki-
adott „jegyzeteiben” is átható ihlettel tanít,
lelkésít, elhítt — korabeli „népészként”, a
hitreformátorok szuggesztivitásával. Serkentő
példákkal, imponáló érvekkel szinte észre-
véltlenül rajzolja meg a kertészet csábító
perspektíváit, miközben — mint cseppben a
tenger — színes és megnyerő egyénisége is
kibontakozik. A korabeli tudomány szín-
vonalán álló kiadvány célkitűzése, agitativ
hatása és kristálytisztá stílusa ma is követésre
méltó. A Kertészgazdászati jegyzetek szándé-
kában sem szépirodalmi alkotás, itt is kísért
a zsurnalizmus: a friss lobogás, a sebes igye-
kezet, a mindennapok lendületében írtak
szerkesztetlensége. Mégis felfedezhetjük benne
már első szempillantásra is a szépíró keze-
vonásait.

Mostani könyvsikerében szerepet játszik,
hogy olyan témakört ölelt fel, amelyben
minden mozdulatával otthon érezhette ma-
gát, s írói felelősségérzete és felelősségvállá-
lása az országot végigsöpítő filoxéravész idején
elismerésre kötelez. Kifejezőereje és stílusá-
nak bája mit sem kopott — sőt sok helyen
patinát nyert — a feledő évtizedek során.
A vérvé vált hatékony ismeretterjesztés nap-
jainkban is az érdeklődés homlokterében áll.
Színes és időtálló ötletekkel szolgál a termé-
szetszerető kertbarátoknak.

Azt, hogy ő maga hogyan vélekedett
kertésztevékenységéről, alábbi sorai tükrö-
zik: „Lehet, hogy el fognak felejteni mint
költőt, de az én szép fáim minden évben ki
fognak zöldülni és hirdetni fogják, hogy
'kertész' voltam.” (Az én életem regénye.
Bp. 1912. 156.)

Örvendetes, hogy most már nemcsak sváb-
hegyi és füredi fái, hanem a Mezőgazdasági
Könyvkiadó ízletes köntösben megjelent
kötetei is hirdetik, hogy Jókai mint kertész-
gazdász is értékeset alkotott.

Szekeres László

A hetvenöt esztendő Barta János köszöntése

Idestova ötven esztendeje, hogy Barta János az irodalomtudomány művelői sorába lépett. Azóta alig múlt el olyan év, hogy egy-egy jelentős tanulmányt ne tett volna az olvasók asztalára. Pedig közben százféle mást is tennie kellett. Szövegkiadást gondozott, lektori munka emésztette idejét, bizottságok tevékeny részese volt; főleg pedig fáradhatatlanul tanított.

Sokoldalú, széles érdeklődésű tudós, tárgyköreiben is, történeti korszakaiban is, földolgozó szempontjaiban is. Értekezői műfaja, ennek ellenére, igen határozott karakterű. Mert noha néhány szép monográfia és esszé is került ki keze alól, igazi műfaja a nagyobb lélegzetű tanulmány, a beható, a tanulmánnyá bővülő bírálat. Adódott ez nyilván, körülményeiből is, sokféle feladatából, oktatói helyzetéből, tudományközéleti szerepéből.

De bizonyosan adódott szellemi lelki habitusából is. Folyton figyelő, mindig friss érdeklődése erős korrekciós, vitázó, kiigazító hajlammal párosult. Ahogy a kérdések sorra váltották egymást tudományága homlokterében, ő rendszerint sorra kifejtette róluk véleményét. De ritkán elégedett meg pusztá állásfoglalással. Legtöbbször jól alapozott tanulmánnyá kerekedett felfogásának kifejtése. Mintahogy kritikái, opponensi jelentései, kiadóktól kért bírálati is gyakran érik el a tüzetes tanulmánynak nemcsak a terjedelmét, de a szintjét is.

Vizont ha egy-egy világos és bő érvelésű tanulmányban kialakította s elmondta véleményét, a kérdéskör monografikus körülfárására mindig jelenlevő s megújuló befogadó s reagáló készsége nem igen hagyott neki időt. Évekre beásni magát egy körbe, s elzárni magát a szakmán áthullámzó problémáktól: — szellemi mozgékonyága nem engedte meg.

Barta János tudósi tevékenységét, kérdésmegközelítését hol nagyon is frissnek, hol meg konzervatívnak vélték. Valójában jórészt ugyanazon a nyomon haladt, csak egyre kritikaibb s realiztikusabb lett. Attól függően érezték frissnek vagy konzervatívnak, mennyire esett össze e nyomvonal egy-egy éppen fölerősödő hullámmal. Életformák, gondolkodásmódok és irodalmi kifejezés-fajták összefüggései, kölcsönös alakulásai vonzották vizsgálódását. Történet-szociológiai s történetpszichológiai értelmű stílus- és műfajttörténetet művelt, de mindig bőven juttatott helyet az egyéni pszichológia s a mű karakterisztikája összefüggéseinek is. Ki nem maradó alapszemponja volt mindenkor az érték után való kérdezés. Miként lesz valamely vonás esztétikai értéké, az meg tovább életértékké.

Sokféle indítást fogadott be, különféle irányoktól tanult. Korai munkáiban erős filozófiai tájékozódás jellemezte, modern létbölcseleti kérdésfölvetések foglalkoztatták, a szellemtörténeti iskola lehetőségei is maguk felé fordították, s az életfilozófiai irányok érték meghatározásai is vonzották tájékozódását. De minddel szemben bizonyos józan realiztikus distancia jellemezte. S amidőn szemléletét egyre jobban átjárta a marxista történetfelfogás, bizonyos metodikai óvatosságot akkor is megtartott, a túl magabiztos, a túl egyenmű módszerek fönntartásokat váltottak belőle ki. Ezek néha korlátozták, de gyakran segítettek is. A filozofikus megközelítést később, úgy látszik, túlságosan is koncentrálnak, más szempontokat kizárónak, az átadást megnehezítőnek érezte, s eltávolodott tőle. Nyert is vele, kétségtelen; mégis, életútjának ismerője nem tudja, ne sajnálja-e e távolodást.

Előadására is bizonyos kritikusság nyomta rá bélyegét. Nem követte a Nyugat neveltjeinek néha túlságosan is érzelmi s aforisztikus stílusát, de a Horváth-iskola nem egyszer modorossá váló veretes archaizmusára sem törekedett. Nem utasította el tüntetően az újabb s újabb szakkifejezéseket, de kultuszt sem üzött belőlük. Inkább a pontosság, mint művészi hatás volt értekezői ideálja.

Azok közé tartozik, akiket a tudományos munkában is, a művelődési életben is, az oktatásban is bizonyos aura leng körül. S ha néha az irónia elszínezi is ezt a hangulati elemet, ha alaposágot aprólékosságnak, ha igazmondásait tuskésségnek, ha korrekciós hajlamát didaktikusnak mondják is néha, mindnyájan tudjuk, a tények tisztelete, az érték szeretete, a segítő tanítás szenvedélye vezérli.

Ha beszélgetünk vele, kérdések, tervek, javaslatok sokasága rajzik ki szavaiból ma is. Most, hogy átlépte hetvenötödik esztendejét, kívánunk neki még sok jó munkabíró évet, hogy minél többet oldhasson meg e kérdésekből, dolgozhasson ki e tervekben és javaslatokban.

Németh G. Béla

Nemzetközi Rákóczi-konferencia

(Sárospatak, 1976. május 24–28.)

II. Rákóczi Ferenc születésének háromszázados évfordulója alkalmából a Magyar Történelmi Társulat, a Magyar Tudományos Akadémia, a Közoktatásügyi Minisztérium, Borsod-Abaúj-Zemplén megye Tanácsa, Sárospatak város Tanácsa, az MTA Irodalomtudományi Intézetének XVIII. századi munkabíróssága, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa és a Rákóczi Emlékbizottság támogatásával „A Rákóczi-szabadságharc és Európa” címen nemzetközi tudományos konferenciát rendezett Sárospatakon.

A Rákóczi-szabadságharcot politikai tudatosság, sokoldalú, egész Európa hatalmi viszonyaival számoló külpolitika jellemezte. Nem a lakosság egyetlen csoportja vagy osztálya harcolt egyedül, hanem megmozdult minden országrész, részt vett a küzdelemben minden osztály. E tényeket támasztották alá a széles nemzetközi kutatógárda előadásainak és korreferátumainak megállapításai is. *Sinkovics István* egyetemi tanár, a Történelmi Társulat alelnöke megnyitó szavai után *Köpeczi Béla* akadémikus „A Rákóczi-szabadságharc és Európa” című előadásában megállapította, hogy a Rákóczi-szabadságharc nem pusztán lokális jelentőségű esemény, hanem befolyásolta a korabeli hatalmi viszonyok alakulását Európában és kimene-tele meghatározó volt Közép-Kelet-Európa további sorsára. A Rákóczi-szabadságharc beleillik azoknak a mozgalmaknak a sorába, amelyek a cseh felkeléssel kezdődtek s a magyar és lengyel szabadságküzdelmekkel folytatódtak, s végül a nemzeti államok kialakulásához vezetett Európának ebben a részében. Az előadáshoz több külföldi szakember korreferátuma kapcsolódott. *L. A. Nyikiforov*, *P. A. Artamanov* és *Váradai-Sternberg János* (szovjet), *Johansohn* (svéd), *J. Staszewski* (lengyel), *Tayyib Gökbilgin* és *Serif Bastav* (török), valamint *P. Cernovodanu* (román) kutatók hozzászólásai.

A tanácskozás második napjának fő témája a „Habsburg abszolutizmus és független Magyarország” volt, amiről *R. Várkonyi Ágnes* tartott előadást. A főreferátumban az előadó a társadalmi fejlődés és az állami önállóság kérdését vizsgálta. A XVIII. század elején Magyarország előtt két út állt: az egyik az önálló államiság útja, a másik a Habsburg-dinasztia birodalmi rendszerébe építés. Rákóczi — az európai nagy abszolutista uralkodók politikájához hasonlóan — az állami centralizáció, az abszolutizmus közép-kelet-európai sajátos útjait járta Magyarország súlyos viszonyai között. — A fő témát a hozzászólások több oldalról (gazdasági, katonai, demográfiai, nemzetiségi) világitották meg. A vitában részt vett: *Horst Haselsteiner* (Bécs), *T. M. Iszlamo* (Moszkva), *Hannelora Lehmann* (Berlin) és *Magyari András* (Köszvár), külföldi kutatókon kívül *Wellmann Imre*, *Orosz István*, *Maksay Ferenc*, *Rác István*, *Nagy József Zsigmond*, *Kovács Kálmán*, *Heckenaszt Gusztáv*, *Bánkúti Imre*, *N. Kiss István*, *Perjés Géza*, *Rázsó Gyula*, *Küfer István* (némelyek személyesen meg nem jelenhették, csak előadásuk szövegét küldték el).

A konferencia harmadik napján a művelődéstörténeti témák megvitatására került sor. A délelőtti ülést *Bán Imre* „Korai felvilágosodás és nemzeti műveltség” című előadása vezette be. *Bán Imre* kiindulásként felvázolta a XVII. század második fele Magyarországnak szellemi képét, s kiemelte azokat az erővonalatokat, amelyek a Rákóczi-kor felé mutatnak. A XVII. századi magyarországi művelődés megoszlott: katolikus és protestáns részre. Az új, a haladó — ha teológiai köntösbe burkoltan is — a protestáns oldalon jelentkezett. A protestánsok főként a helvét hitvallás követői, a polgárosuló, sőt forradalmi mozgalmakon is átment nyugattal (Hollandia, Anglia) tartottak kapcsolatot; ifjaik a XVII. század második felében túlnyomóan a holland egyetemeket látogatták, s nem egy közülük megjárta Angliát is. Innen hozták magukkal a szabadabb gondolkodást, a kartézianus kételkedést, a puritánizmus életstílusát és gondolkodását. — A katolikus filozófiai gondolkodásban viszont teljes hatékonyságában az arisztotelészi alapozású skolaszтика élt. Összefoglalásként azt állapíthatjuk meg — mondottan *Bán professzor* —, hogy a XVII. század magyar művelődésében a felvilágosodásnak csak előkészítő mozzanatai voltak jelen, a nemzeti tudatban viszont számos olyan eszme bukkant fel, amely az egységesítő nemzeti művelődés kibontakozását szolgálta. A rendi-nemesi nemzet- és történelemszemlélet mellett megjelentek az anyanyelvi iskola, a jobbágyvédelem, a szociális érzékenység megnyilvánulásai, a nemzeti büntudat erkölcsi tartássá nevelő

gondolatai, a magyar nyelv erős kultusza és az irodalom kiemelkedő teljesítményei a magyar barokk izlés rangos értékei. Rákóczi mindezeket a tendenciákat kibontakoztathatta volna, ha a történelmi viszonyok időt engedtek volna rá. Meggyőződésünk azonban, hogy szabadságmozgalma szellemi javakat is hagyott a XVIII. századra, s ezeket Bessenyei nemzedéke már tökéletesen laikus értékrendben kamatoztathatta.

A Rákóczi-kor művelődéstörténetéhez szorosan hozzátartozik a fejedelem iskolapolitikája, amelyről *Földes Éva* tartott összefoglalást. *Galavics Géza* korreferátumában „Rákóczi művészeti politikájá”-ról adott áttekintést. *Szatmári István* „A magyar nyelv a szabadságharc idején” felszólalását így összegezte: Irodalmi nyelvünk teljes kialakulását a felvilágosodás és a reformkor hozta meg, de az ehhez vezető úton jelentős, sőt nélkülözhetetlen állomás volt mind a társadalmi hatóerő, mind belső struktúra szempontjából a Rákóczi-szabadságharc kora.

„A Rákóczi-szabadságharc és emigráció irodalmi törekvései” című előadásában *Hopp Lajos* hangsúlyozta, hogy a Rákóczi-szabadságharc irodalma a magyar művelődéstörténet hosszúra nyúlt barokk korszakának egy meghatározott szakaszában keletkezett. De a kuruc függetlenségi küzdelem éveiben gyökereznek azok az irodalmi alkotások is, amelyek a Rákóczi-emigrációban keletkeztek, lengyel, francia és a török földön. Indokolt ennek a néhány évtizednek (1703—1711—1735—1760) Rákóczi-tematikájú irodalmát a kuruc szabadságharc és emigráció összefüggéseiben vizsgálni. Történeti, politikai és társadalmi problematikája révén sajátos jellege van az ún. Rákóczi-kori irodalomnak. Új vonások, az egész korszakon belüli tendenciák közül a legfontosabb törekvések sűrűsödtek össze a korabeli lírai és prózai műfajokban készült irodalmi művekben.

Varga Imre „Rákóczi alakja a kuruc költészetben” című előadásában megállapítja, hogy a szabadságharc alatt keletkezett számos kuruc vers Rákócziról szóló magasztalásai, dicséretei szeretetből, nagybecsülésből fakadtak. Ezeknek azonban a szegénylegényekhez, a jobbágsághoz nincs közük, bár a nép lelkesedéssel vállalta Rákóczi harcát. A szegénylegények a költészetben akkor kiáltanak Rákóczihoz, amikor a nemesség megakadályozza a jobbágyterhektől való szabadulást. Később a satmári békét követő nyomorúságban újra a szabadságharc fényes csillagaira emlékeznek, s a Rákóczi-nóta tanúsága szerint Rákóczi nevét veszik szájukra, mint ahogy a zászlajára esküsznek az 1735-ös felkelés paraszttömegei.

A Rákóczi-szabadságharc nem tartozott az ún. „vallásháborúk” sorába, mégis — az előző század rendi küzdelmeinek örökségeként — egyik döntő, némelykor szinte központi kérdésévé vált a küzdelemnek a vallásügy, amelynek súlyos politikai kihatásai is lettek. A Rákóczi-szabadságharc valláspolitikájával foglalkozott a szimpozion harmadik munkanapjának délutánján. Esze Tamás főreferátuma összefoglalta, az előzményeket is felvázolva a szabadságharc valláspolitikájának főbb mozzanatait. *Borovi József* „Rákóczi világképe és a vallás” címmel tartotta korreferátumát, *Fabiny Tibor* „Rákóczi diplomáciájának valláspolitikai vonatkozásai”-ról beszélt, *Rosdy Pál* pedig a janzenizmust helyezte a legújabb teológiai megvilágításba. *Ladányi Sándor* „A vallási türelem eszméje a Rákóczi-szabadságharcban” kérdésről szólva, annak a nézetének adott hangot, hogy a nyugat-európai különböző irányzatok által kimunkált vallási türelmi gondolatok (amelyeket a fejedelem ismert), a szabadságharc által megkövetelt érdekegyesítés katonai-politikai követelményei és II. Rákóczi Ferenc személyisége mellett fokozott figyelmet kell fordítani a XVI—XVII. századi magyarországi és erdélyi politika által kialakított vallási türelmi hagyományoknak. E négy tényező viszont nem egymástól elszakítva elemzendő, hanem szerves összefüggésükben és kölcsönhatásukban.

„A Rákóczi-szabadságharc és Európa” nemzetközi tudományos szimpozion jelentősége abban volt, hogy nem önmagában, elszigetelten, hanem európai viszonylatokban vizsgálta a szabadságharc egyes mozzanatait, kapcsolatait. A különböző tudományágak a közös cél érdekében fogtak össze, s ez sokoldalúvá, árnyaltabbá tette az eredményeket is. A legtöbb vitát társadalomtörténeti kérdések váltották ki. Így először is a jobbágykérdés, azután a nemzeti-ségek részvételének kérdése. A kuruc állam jellege további fogalmi tisztázódást vár. Jelentős előrelépést jelentett a korszak művelődéstörténete terén az előzmények vizsgálata, az anyagfeltárás, a részletkérdések egyre jobb megismerése jellemzi a fejlődést, de itt is sok még a tennivaló. Összességében jelentős esemény volt a konferencia, amelynek eredményeit igazán csak a későbbiekben, a külön kötetben megjelenő anyag feldolgozása során fogjuk tapasztalni.

Ladányi Sándor

Amikor Szlovákia mai fővárosban, Pozsonyban — magyar apa és német származású édesanya gyermekeként — 1915-ben megszületett, népek találkozó- és ütközőpontja volt ez a város. Angyal Endre származása tehát már eleve eldőntötte több nép irodalom- és művelődéstörténetére kiterjedő érdeklődését. Horváth János tanítványaként végezte a pesti egyetemet, de megadatott neki az a nemzedéke csekély számú tagjára jellemző szerencse is, hogy mindazt, amit Budapesten tanult, Münchenben és Firenzében egészítse ki. Közép- és Kelet-Európa légből kapott „megérzése” mellé tehát olyan egyetemesen európaibb, szélesebb látókörre is szert tehetett, amely irodalomtudományunk egyik legújabb, legsokoldalúbb művelőjévé tette.

Egyetemi tanulmányainak ideje és helye arra is befolyással volt, hogy kezdő korában elsősorban a szellemtörténeti módszertől kapjon inspirációt, de Horváth Jánosnak ezzel az iránnyal szemben alkalmazott józan kritikája, az itáliai légből kapott magába, ellensúlyozta a „Geistesgeschichte” egyoldalúságát. Ráadásul az a típusú kutató volt, aki mindent elolvasott, ami a keze ügyébe került, mindenkinek az álláspontját a magáévá tette, aki megnyerte a rokonszenvét; — hallatlan szorgalmával olyan *szintézis* alapjait hordozta magában, amely nemcsak a magyar, nemcsak szomszédaink, hanem szinte egész Európa barokk képére hatással lehetett volna.

Imponálóan gazdag, kisebb cikkeivel együtt több száz tételt magába foglaló munkásságával miért nem sikerült megvalósítania ezt az összefoglalást?

Kezdetben, doktori disszertációjában (*Theatrum Mundi*, 1938), majd az ezt követő kisebb-nagyobb cikkekben elsősorban a magyar barokk kérdéseivel foglalkozott.

Angyal Endre már ifjúkori műveiben is megelőzte a később alátámasztotta azoknak a munkásságát, akik a visszahúzó ideológiai háttér mellett — vagy attól gyakran teljesen függetlenül — meglátták a barokkban azokat a kétségtelen (és főleg művészi) értékeket is, amelyek e stílusirányzatra főleg éppen Magyarországon és közvetlen szomszédságában jellemzők.

Ezeket az értékeket Angyal alapos és szorgos filológiai kutatómunkával tárta fel.

A magyarral szomszédos szláv nemzetek, illetőleg a magyarság s e népek barokk költészetének viszonya került figyelmé középpontjába. Idevágó délszláv, cseh, szlovák, lengyel, ukrán és egyéb tárgyú közleményeinek se szeri, se száma. Hadd idézzük itt csak — szerény példaképpen — a Zrínyiekkel: a magyarsághoz csatlakozott Miklóssal s a horvát nemzeti öntudat csíráit hordozó Péterrel foglalkozó közleményeit, Frangepán Ferenc feledésbe merült horvát költeményeinek feltárását, a végvárok többnyelvű vítezi életének bemutatását, vagy a cseh-szlavák — magyar, a lengyel — magyar kapcsolattörténeti kötetek számára készült összefoglaló cikkeket, Szentiványi Mártonról s más, két kultúra határán álló írókról és tudósokról készült számos portréját, azt, hogy Kelet-Közép-Európa barokk kultúrájában szervesen ott érzi az osztrák irodalom, az osztrák művészet jelenlétét. „És így tovább” — kénytelenek vagyunk ezzel a formulával lezárni a felsorolást, mert még a hozzávetőleges teljességre való törekvés is szétvetné e szerény nekrológ kereteit.

S ha ehhez hozzátesszük, hogy a magyar és a vele szomszédos szláv barokk kutatása közben egy pillanatra sem állt meg csak az irodalomtudomány területén, akkor az, amit Angyal Endre alkotott, még imponálóbbá válik. A barokk zenét is jól ismerte, de az, amiben az irodalommal csaknem teljesen egyenlő intenzitással — otthonosan mozgott, a barokk képzőművészet és építészet minden válfaja: így tudta élénk varázsolni kedvelt korszakának a *légből kapott*.

De nemcsak a barokkét. Ha csak hevenyészve állítjuk is össze — emlékezetből — Angyal Endre műveinek bibliográfiáját, akkor kiderül, hogy a kelet-közép-európai középkort, humanizmust, manierizmust éppen olyan jól ismerte, mint ahogy hozzászólt a XVIII., XIX., sőt, a XX. század nem egy problémájához. Aki ma a magyar s a szomszédos szláv kultúrák kapcsolattörténete, tipológiai összehasonlítása terén akar kutatni, annak Angyal Endre műveit számon kell tartania.

Legfőképpen élete főművét, amely *Die slawische Barockwelt* címen jelent meg Lipcsében 1961-ben. A kelet-európai barokknak olyan impozáns, enciklopedikus jellegű s az összefüggéseket is jól feltáró áttekintése ez, amelyet a kornak egyetlen érdekelt kutatója sem nélkülözhet még hosszú nemzedékeken át. Könyvét azonban joggal illette bírálat.

Angyal Endre e művében — mint sok más írásában is — „szláv”-nak minősít számos olyan jelenséget, amely egész Kelet-Európában megtalálható. Tehát továbbra is azt a koncepciót érvényesíti, amelyet mi a magunk részéről — a komparatiztikában az egyes kulturális zónák (régiónok) jelenségeinek tipológiai egybevetését tartva magunk előtt célul — elavultnak, a múlt századból ittmaradt romantikus, az irodalmi összehasonlításban csak a nyelvrokonságot számontartó módszernek tartunk. Angyal Endrének óriási erudíciója ellenére még ezt a koncepciót sem sikerült teljes mértékben érvényesítenie. Hiszen számos művében céloz a kelet-európai

szlave és nem szlave népek fejlödéstörténeti rokonságára. Ezért maradt a tollában az a *szintézis*, amelyre fentebb céloztunk, s amelynek a megírására így most már hosszú ideig várunk kell.

Különösen élete utolsó felében nagyon magányos, illetöleg magára maradt, a szakmai vitapartnerektöl távol élö ember volt. Nehéz volna itt most felvetni a kérdést, hogy miért történt ez így. Azt is késöbb, kellö történeti távlatból kell majd megvizsgálni, miért értékelték többre külföldön — és miért szigetelödött el hazája szakmai köreiben. Itt most — tragikus halálának első döbenetében — lehajtott fövel adózunk emlékének és munkásságának, annak a munkásságnak, amelyből közvetve vagy közvetlenül mindnyáján oly sokat tanultunk.

Sziklay László

Kovács Endre

(1918—1976)

Pályáját a negyvenes évek elején kezdte, a debreceni zsidó gimnáziumban. Hamarosan a munkaszolgálatosok kényszerpályájára állította a háború, három évig, Szamosörmeztöl Mauthausenig. A három éves menetelés, a vagon—barakk világ csak megerösítette szándékában, hogy minden erejével az emberi értelmet és szépséget szolgálja.

Harmincéves korára már legendák öveztek tanári működését. Tanítványainak meggyözödésévé vált, hogy az a személyes ismeretség, amelybe a Tanár úrral és rajta keresztül kedves halhatatlanjaival kerültek, értelmetlenül tesz minden mást e meghitt társaságon kívül. És Kovács tanár úr ilyennek maradt meg mindvégig: fölötte az értelmetlennek tetsző emberi dolgoknak, pozícióknak, pénznek, nyugalomnak. Hinni kellett eszméit, hinni kellett téveszméit, megküzdenni izlésével, izlésficamaival.

Szuggesztív tanár volt, szuggesztív ember. Ismerni öt érintetlenül nem lehetett. Életének 58 évéböl 35-öt tanított. Gimnáziumokban, óvónöképzökben, kávéházakban, koncerttermekben. Rendkívüli hatásának egyik oka talán éppen a teljességre való törekvése volt, nem ismert határokat sem az irodalom és a többi művészet, sem a művészet és az élet között. S talán éppen azért volt kiváló tanár, mert nem érte be a tanári tevékenységgel. A *Világirodalmi Lexikon* egyik legtöbbet író, legsokoldalúbb munkatársa, akit elméleti—módszertani kérdések éppúgy érdekáltak, mint irodalom- és művészettörténetiek. Önálló elméleti—módszertani kézikönyvet is írt, és mindezt hasznosítva készítette el és nyerte meg — nem sokkal a halála előtt — az új gimnáziumi reform tanterv tankönyvpályázatát.

Most kezdünk eljutni odáig, hogy felismerjük: milyen életbevágó egész kultúránk és szűkebb tudományágunk szempontjából is az irodalomoktatás reformja. S ezzel együttjár, hogy ismét értékelnünk tudjuk: mit jelent az, hogy valaki kiváló tanár. Talán ezért is érezzük úgy, hogy most e nagy veszteség elhanyagolt kötelességeinkre figyelmeztet.

Veres András

Kurcz Ágnes

(1937—1976)

Fiatalon halt meg, fiatalon írta be nevét az irodalom és a tudomány történetébe, mint klaszika filológus, magyar irodalomtörténész és műfordító. 1961-ben szerzett magyar—latin szakos tanári oklevelet a budapesti Tudományegyetemen, 1962-ben bölcsészdoktori szigorlatot tett *summa cum laude* eredménnyel középi- és újlatin filológiából. Disszertációjának tárgya a XIII—XIV. századi magyar okleveles gyakorlat és az Anjou-kori történetírás néhány stílusproblémája volt. Eredményeinek egy része nyomtatásban is megjelent (*Antik Tanulmányok*, 1961.; *ITK* 1964.), legfontosabb megállapításai pedig beleépültek az akadémiai Irodalomtörténeti Kézikönyv I. kötetébe.

Ösztöndíjjal végzett bécsi és párizsi tanulmányútjáról hazatérve a tudományos közelet számos területén dolgozott: egy ideig a Magyarországi Latinság Szótárának gyűjtömkálataiban vett részt, utóbb az Országos Széchényi Könyvtár tudományos munkatársává nevezték ki. Cikkeket írt a *Világirodalmi Lexikon* és a *Világirodalmi Kislexikon* kötetébe, medikusjelöltek számára pedig latin nyelvi jegyzetet állított össze (1965). Tevékeny munkásságot fejtett ki megalakulása (1970) óta az MTA Középkori Munkabizottságában és legutóbb előadást tartott az MTA Ökörtudományi Kutatócsoport által összehívott középkori lexikológiai ülészakon *Fortuna, humanitas, gloria. Zur Topologie ritterlicher Kulturwerte* címmel (1975).

Távolinak látszó témákkal indult (már egyetemista éveit alatt) tudományos munkássága. Érdeklödési köre épp úgy átfogta a középkori latinitás filológiai problémáit (*Arenga und Narratio ungarischer Urkunden des 13. Jahrhunderts*, *MIÖG* 1962.), mint a magyar irodalom egyik legrokonszenvesebb, antik műveltségű költöjének stílusművészetét (*A szóhangulat*

Radnóti Miklós költészetében, ItK 1960.). Ami az antikvitást illeti, időt és energiát nem kímélve minden lehetőséget megragadott annak érdekében, hogy antológiákban és gyűjteményes kötetekben közkinccsé tegye a római irodalom klasszikus műveit. Ezt a célt szolgálták Horatius, Ovidius, Pseudo-Vergilius, Avianus verseit, valamint Sallustius kisonográfiaját (*Catilina összeesküvése* a „Lakoma” c. kötetben, 1974.) és Seneca moralizáló írásait (*Erkölcsi levelek*, 1975.) filológiai hűséggel és választékos stílussal tolmácsolott munkái.

Magyar irodalmi fordításai nemcsak sokoldalúságáról vallottak, de mintegy fel is rajzolták leendő szakterületének határvonalait is. A keretül szolgáló Árpád-kori literatúrából az István királynak tulajdonított *Intelmeket* és a három István-legendát (*Legenda maior*, *Legenda minor* és a Hartvik-féle életrajz az „István király emlékezete” c. kötetben, 1972.) fordította le, míg a Hunyadiak korának humanista poéziséből Janus Pannoniust választotta magának (Janus Pannonius munkái, 1972., mintegy száz epigrammát szólaltatva meg először magyarul).

Római irodalom és magyar középkor: látszólag egymástól távol eső témakörök, mégis oly harmonikus egységgé rendeződtek munkásságában, hogy végül is rávezették a középkori magyar művelődéstörténet kutatására. Ennek a magas tudományos felkészültséget megkövetelő studiumnak feladataihoz senki sem nőtt fel jobban a fiatal nemzedék tagjai közül, mint a kitűnő latinista, filológiailag iskolázott irodalomtörténész-esztéta Kurcz Ágnes.

Élete utolsó éveiben kandidátusi disszertáció formájában összefoglalta kutatásainak eredményeit (sikeres megvédésére már csak a kórház falai között kerülhetett sor). Dolgozata egy kevésbé kutatott forrásterület feltárására tette meg az első lépéseket, vizsgálat alá vette a magyarországi lovagi kultúra kérdéseit a XIII–XIV. században. Meggyőzően bizonyította, hogy krónikáinkból, egyes legendákból, de legfőképpen a kancelláriai oklevelek ideológiai részeitől (vagy a kancelláriai mintára készült magánoklevelekből) széles skálán kielemezhető a vizsgált korszakban propagált nemesi-lovagi eszmények értékrendszere.

Sajnos, Kurcz Ágnesnek ez a könyve, mint annyi sok más tanulmánya már csak postumus műveinek számát fogja szaporítani. Minél többször fogunk találkozni nevével, annál jobban fog mindannyiunknak hiányozni.

V. Kovács Sándor

Ján Čaplovič

(1904–1976)

Az egykori liceumi könyvtár őre volt Pozsonyban. Szobájában maga fogadta a kutatókat, a magyar vendégeket jószóval és értékes tanácsokkal látta el. Felhívta a figyelmet a régebben ott rejtőző Döbrentei-hagyatéokra, az Institoris-Mossóczy-levelezésgyűjteményre, magyar vonatkozású kéziratokra. Tökéletesen beszélt magaarul, figyelemmel kísérte a magyar szakirodalmat. S mindig szívesen jött Budapestre, kutatni, nézetet cserélni. Elismeréssel emlegette az Intézet reneszánsz-csoportjának tevékenységét, részt vett konferenciáikon.

Pedig a szlovák értelmiségnek még abba a nemzedékébe tartozott, amely politikailag és nemzetiségpolitikailag szembenállt a magyar vezetőréteggel, s még az államfordulat után is e vezető réteg magatartását általánosította az egész magyarságra. Ján Čaplovič élete jelentős részében volt „gyakorló” politikus, újságíró, a londoni emigráns kormány tagjaként várta a II. világháború végét. Am az idők folyamán egyre differenciáltabban látta a szlovák—magyar múlt problémáját, s azok közé számított, akik szóval és tettel hirdették: a magyar művelődés ismerete nélkül aligha lehet megrajzolni a szlovák művelődés múltját. Čaplovič tudományos érdeklődését a régi szlovák irodalom mondhatta a magáénak. 1927-ben készült disszertációja (*K začiatkom literárneho života na Slovensku: Az irodalmi élet kezdeteihez Szlovákiában*) megalapozta későbbi tevékenységét. 1953-ban módszertanilag és anyagában egyaránt fontos könyvet adott ki: *O štúdiu staršej literatúry slovenskej* (A régebbi szlovák irodalom tanulmányozásáról). Különösen könyvészeti és könyvtörténeti munkásságában érvényesítette meggyőződését: a szlovák kultúra a magyarral való állandó érintkezés során alakult. Ennek jegyében fedezett föl egy kis könyvecskét, amely 18 szlovák kuruc tárgyú költeményt tartalmazott. A szlovákiai „RMNy”, élete fő műve kiadásának első kötetét érthette csak meg (*Bibliografia tlačí vydaných na Slovensku do roku 1700*), de a második kötetet is sikerült befejeznie, már csak a mutatók egy része hiányzik. E két kötet közös hagyományaink feldolgozásában ad nélkülözhetetlen segítségét. Szorgos búvárkodásának gyümölcse a nemrég magyarul közreadott dolgozata: Huszár Gál három ismeretlen műve. (*Magyar Könyvszemle* 1972. 180–192.)

Čaplovič a szerény, hatalmas tudású, de e tudást szemérmesen rejtgető, anekdotákba burkoló kutatók fajtájából való volt. Benne a szlovák—magyar kapcsolatok kiváló ismerőjét, közös múltunk számos értékes emlékének föltáróját veszítettük el.

Fried István

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1976. IV. 21. — Terjedelem: 11,55 (A/5) fv
76.3088 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Krónika

A hetvenöt esztendő's Barta János köszöntése (<i>Németh G. Béla</i>)	558
Nemzetközi Rákóczi-konferencia (<i>Ladányi Sándor</i>)	559
Angyal Endre (1915—1976) (<i>Sziklay László</i>)	561
Kovács Endre (1918—1976) (<i>Veres András</i>)	562
Kurcz Ágnes (1937—1976) (<i>V. Kovács Sándor</i>)	562
Ján Čaplovič (1904—1976) (<i>Fried István</i>)	563

СОДЕРЖАНИЕ

Сабольчи, М.: Анархо-гротеск в раннем творчестве Аттилы Йожефа	433
Чаплар, Ф.: Лайош Кашшак — «Жизнь одного человека»	445

Юбилей

Хопп, Л.: Ракоци и Микеш до эмиграции в Трущию	462
Рожжа, Д.: Об иконографии Ференца Ракоци II	479

Анализ художественного произведения

Надь С., П.: Фридеш Каринти — «Танец на канате»	485
---	-----

Документация

Корон, А.: Венгерская переписка Юстуса Липсиуса и одно неизданное письмо Петера Реваи к Липсиусу	490
Сепешши, Т.: Неизвестное письмо Бешшеней в свете одного документа	497
Петерффи, И.: Три письма Адама Хорвата Палоци к Миклошу Янковичу	500
Ланг, Й.: Документы к истории второго брака Йокаи	505
Гал, И.: Антимилитаристские произведения Бабича	520

Обзор

Дежё Пайш: Языковые памятники древней венгерской религии (<i>П. Хайду</i>)	534
Rapporti Veneto-Ungheresi all'epoca del Rinascimento (<i>С. О. Барлаи</i>)	536
Шандор Фекете: Размышления о празднествах (<i>Имре, Л.</i>)	541
В Париже Ади и Бёлёни. — Имре Роботош: Подлинное лицо Чински (<i>Х. Лёринци</i>)	543
Эдгар Балог: Дунайский диалог (<i>Ч. Д. Киши</i>)	546

Хроника

SOMMAIRE

- Szabolcsi, M.*: L'élément anarcho-grotesque chez le jeune Attila József 433
Csaplár, F.: Lajos Kassák: Egy ember élete (La vie d'un homme) 445

Anniversaires

- Hopp, L.*: Rákóczi et Mikes avant l'émigration de Turquie 462
Rózsa, Gy.: A l'iconographie de François II Rákóczi 479

Analyse d'oeuvre

- Nagy Sz., P.*: Frigyes Karinthy: Kötéltánc (Danse sur la corde) 485

Documents

- Coron, A.*: La correspondance de Juste-Lipse avec les Hongrois et une lettre inédite de Péter Révay à Lipse 490
Szepessy, T.: Une lettre inconnue de Bessenyei sous le jour d'un document inexploité 497
Péterffy, I.: Trois lettres d'Ádám Pálóczi Horváth à Miklós Jankovich 500
Láng, J.: Documents à l'histoire du second mariage de Jókai 505
Gál, I.: Des écrits sur la paix de Babits 520

Revue

- Dezső Pais: A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből (Des souvenirs linguistiques de l'ancienne religion hongroise) (*Hajdú, P.*) 534
Rapporti Veneto—Ungheresi all'epoca del Rinascimento (*Barlay, Ö. Sz.*) 536
Sándor Fekete: Számadás az ünnepről (Compte rendu sur la fête) (*Imre, L.*) 541
Ády és Bölöni Párizsában. (Dans le Paris d'Ády et de Bölöni.) — Imre Robotos: Az igazi Csinszka. (La vraie Csinszka.) (*Lőrinczy, H.*) 543
Edgár Balogh: Duna-völgyi párbeszéd. (Dialogue dans la vallée du Danube.) (*Kiss Gy., Cs.*) 546

Chronique

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 66,-Ft. Egyes példányok beszerezhetőek az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010.

Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-680